

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK

2001

NUMBER 1

Eestlaste maailmapilt XX sajandil	Heiki Pärdi
Stalinismi sitkusest	Jaan Kross
Küüditamised ja rahvusvaheline õigus	Lauri Mälksoo
Paguluse ajaloost	Paavo Roos
Tristia V, 7	Publius Ovidius Naso
Vaimud, ajud ja programmid	John R. Searle
Kvantmehhaanika sajandaks sünnipäevaks	Henn Soonpää
Edgar, mu abikaasa	Dorothee Einstein Krahn
Üldisi teadmisi ristist	Tiit Saare
Karl Girgensohn	Moonika King
Veel lavatantsust ja estraaditantsust	Justa Kurfeldt
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde	Tiit Hennoste

“Vaba Eesti”: Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villem

Toimetuse:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalialia Jaan Kangilaski
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2001

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tügi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 1 (142)

Eestlaste maailmapilt XX sajandil:

Talupoegliku ajakäsituse murenemine

Heiki Pärdi 3

Stalinismi sitkusest

Jaan Kross 22

Õigusrikkumisest vastütuseni?: Eesti elanikkonna küüditamised Nõukogude Liidu poolt ja rahvusvaheline õigus

Lauri Mälksoo 29

Paguluse ajaloost

Paavo Roos 51

Tristia V, 7

Publius Ovidius Naso 61

Tõlkinud Ain Kaalep

Vaimud, aju ja programmid

John R. Searle 66

Tõlkinud Andres Soosaar

Kvantmehaanika sajandaks sünnipäevaks

Henn Soonpää 92

Edgar, mu abikaasa

Dorothee Einstein Krahn .. 99

Tõlkinud Toomas Kiho

Üldisi teadmisi ristist	<i>Tiit Saare</i>	108
Karl Girgensohn religioonipsühholoogia uuendajana	<i>Moonika King</i>	128
Veel lavatantsust ja estraadtantsust	<i>Justa Kurfeldt</i>	141
“Vaba Eesti”: Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja. V	150
<i>Arvustus: Moraalifilosoofia poliitikat õigustamas. Eero Loo- ne, Tanel Mätlik, Valdar Parve. Konflikt. Konsensus. Moraal: Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast.</i> Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000.	<i>Rein Ruutsoo</i>	159
Editorial note. Summaries		168
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. IX	<i>Tiit Hennoste</i>	177

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 50, 65, 140, 149: Naima Neidre tušijoonistused

EESTLASTE MAAILMAPILT XX SAJANDIL: TALUPOEGLIKU AJAKÄSITUSE MURENEMINE

Heiki Pärdi

*Inimene ei sünni "aja meelega", tema
käsituse ajast ja ruumist määrab kultuur,
millesse ta kuulub. (A. Gurevitš.)*

Vaadeldes eestlaste ajakäsitust lõppeval sajandil, lähtume sotsiaalteadustes tuntud mõttest, et ühiskondliku elu avalduste taga on sotsiaalse süvastruktuuri varjatud kihid. Need, kõigile inimestele omased ühiskondliku teadvuse vormid kujundavad nii üksikisikute kui ka gruppide sotsiaalset käitumist ning määravad kokkuvõttes ära ühiskonna pealispinnal toimuvad muudatused. Selline varjatud "kultuurigrammatika" määrab selle, kuidas inimesed näevad maailma, nende väärtushinnangud ning elu põhitempo ja rütmi (Hall 1983: 6). Eranditult kõigil inimestel on oma maailmanägemise viis ehk mentaliteet. Selle eri aspektid, ajakäsitus sealhulgas, moodustavad tervikliku, kuid keeruka ja vastuolulise maailmapildi, mille kujundab nende elulaad. Samas pole raske märgata, et eksisteerib ka vastupidine seos — meie maailmapilt mõjutab ja kujundab tugevasti meie elulaadi.

Aeg on üks põhilisi ja kõikehõlmavaid kultuurikategooriaid ning suhe ajaga määrab suuresti kultuuri olemuse. Keskaegse

Urimumus on tehtud Sihtasutuse Eesti Teadusfond rahalisel toetusel (grant nr 2089).

Euroopa ajakäsitust uurinud vene sotsiaalloolane Aron Gurevitš kinnitab, et ükski muu tegur ei iseloomusta kultuuri olemust nii hästi kui ajakäsitlus. Sellega on seotud ajastu maailmatunnetus, selles avaldub inimeste käitumine, nende teadvus, elurütm ja asjadesse suhtumine (Gurevitš 1992: 75). Aeg on määrava tähtsusega nii ühiskonna kui üksikisiku jaoks, ent mitte kusagil mujal ei ole aeg mänginud nii tähtsat rolli kui Euroopas ja läänemaailmas tervikuna.

Aeg ei eksisteeri ainult objektiivselt, inimesed kogevad ja teadvustavad seda ka subjektiivselt. Veelgi enam, Gurevitši meelest on aeg eelkõige subjektiivne kategooria, inimteadvuse lahutamatu omadus (Gurevitš 1993: 196). Ajal nagu muudelgi kultuurikategooriatel on hulk vorme, mis erinevad üksteisest ajas, ruumis ja sotsiaalses keskkonnas. Sellepärast tajutakse ja kasutatakse aega igas tsivilisatsioonis ja ühiskonnas isemoodi. Ka ühe ja sama ühiskonna eri kihid ning isegi üksikisikud käsitavad aega igaüks omamoodi. Teisisõnu: üheski ühiskonnas ei kehti kunagi mingi üks ja ühtne "monoliitne" aeg, vaid eksisteerib terve hulk sotsiaalseid rütme, mis sõltuvad eri kollektiivide olemusest ja erinevate protsesside seaduspärasustest. Sotsiaalne aeg voolab eri klasside ja gruppide teadvuses isemoodi, sest erineva funktsioneerimise rütmi tõttu käsitlevad ja kogevad nad aega erinevalt. Järelkult eksisteerib kultuurilises mõttes palju ajamõistmise viise. Samas ei saa ükski ühiskond läbi ilma erinevate sotsiaalsete rütmide koordineerimiseta. Sellepärast kujuneb igas ühiskonnas paratamatult välja üks, domineeriv sotsiaalne aeg. Ent kapitalismieelsel ajastul jäi aeg laiemas mõttes siiski alati lokaalseks, nii nagu oli partikulaarne kogu ühiskondlik elugi. Käsikäes sotsiaalpoliitilise universalismi arenguga ühtlustus ja unifitseerus ka ajaarvestus. Kontroll aja arvestamise üle läks üha tugevneva riigivõimu kätte. See sünnitas "riikliku aja" ja ühtse temporaalse mõtlemise (Gurevitš 1992).

Aja kui kultuurikategooria üldkäsitlemisel olen lähtunud Aron Gurevitši (1971, 1992, 1993), Edward T. Halli (1976, 1983) ja Orvar Löfgreni (1987) töödest, konkreetne empiiriline aines pärineb aga valdavalt Eesti Rahva Muuseumi Korrespondentide Vastus-

te Arhiivist.¹ Aja tajumine ja mõistmine on väga subjektiivsed, inimeste teadvusega lahutamatu seotud kategooriad. Sellepärast esitan artiklis üpris ulatuslikult ERMi kirjasaatjate endi sõnastatud mõtteid nende ajamõistmisest. Tähtis pole ju mitte ainult see, mida inimesed ütlevad, vaid ka see, kuidas nad midagi ütlevad. Andes sõna inimestele endile, saab paremini ja täpsemalt edastada nende suhtumist, hoiakuid ja arusaamu.

TRADITSIOONILINE TALUPOEGLIK AJAKÄSITLUS

Minevikus enamikule maailma rahvastele iseloomulik agraarühiskond lakkas Eestis olemast kolhoosikorra vägivaldse kehtestamisega ja talupoegade kui klassi hävitamisega XX sajandi keskpaiku. Keskajal kujunenud talupojaühiskond oli väga arhailine nähtus. Sellepärast iseloomustab ka talupoeglikku maailmapilti tervikuna ja ajakäsitust sealhulgas traditsionaalsus keskaegses tähenduses.

¹ Antud teema kohta leidub ainet Eesti Rahva Muuseumi küsimuslehe "Argielu tavad ja reeglid" (1994) vastustes (KV 727–735). Üks lõik sellest küsimustikust puudutab inimeste suhtumist ajasse. Kirjalikule küsitlusele vastas ligi 200 inimest, muuseumi kirjasaatjad üle Eesti. Eesti Rahva Muuseumi Korrespondentide Võrk (KV) loodi 1931. a eelkõige süvendatud teabe hankimiseks traditsioonilise talupojakultuuri kohta. Sellepärast värvati valdav enamik kirjasaatjaid maarahva hulgast. Kirjasaatjate tuumiku moodustasid külaharitlased (õpetajad, ametnikud jne), ent arvukalt oli nende seas ka talupoegi. Nõukogude okupatsiooni esimestel kümnenditel, kuni 1950. aastate lõpuni, oli võrk varjusurmas, ent on sealtmaalt taas väga tõhusalt tegutsenud. Praegu on ERMil üle 700 kirjasaatja, kuid erinevalt II maailmasõja eelsest ajast elavad nad suuremalt jaolt linnades, kuigi põhiosa neist pärineb maalt. Erinevusi on ka nende sotsiaalses seisundis ja soolises jagunemises. Küllap suurima osa moodustavad kooliõpetajad ja teised haritlaskonna esindajad, samal ajal on väga vähe pärispõllumehi või tegevatalunikke. Põhjus on väga lihtne — nõukogude režiim hävitas talupoegkonna kui sellise. Teiseks, ebaproportsionaalselt suur osa kirjasaatjaist on naissoost, mis kahtlemata jätab oma jälje nende töödese ja üldisse pilti, mis selle põhjal kujuneb Eesti argikultuurist. Praegused kirjasaatjad erinevad oma eelkäijaist oluliselt ka vanuse poolest: enamjaolt on nad 70–80-aastased, mis tähendab, et nende kirkaimad mälestused (lapsepõlv ja noorus) pärinevad ajast enne II maailmasõda.

Keskaja inimeste ajakäsitusel oli mitmeid väga erinevaid ja isegi vastuolulisi aspekte — agraarne aeg, sugukonnaaeg, Piibli ehk liturgiline aeg, tsükliline ja ajalooline aeg, ent kõige aluseks oli looduse rütmidel ja aastaegade vaheldumisel põhinev tsükliline ajataju (Gurevitš 1992: 113).

Talupoegade jaoks sõltus aeg kõige rohkem looduskeskkonnast ja looduse rütmidest. See oli inimeste aeg, kes ei valitsenud loodust, vaid allusid selle rütmidele (Gurevitš 1992: 85). Talupoja ajataju ei mõjutanud siiski mitte ainult loodus, vaid ka tema töö. Ent needki sõltusid suuresti looduse rütmidest (pime-valge, soe-külm, kuiv-märg jne) ning tööaasta oli tihedalt seotud looduseaastaga. Nende seoste tõttu tajusid talupojad aega tsüklilise, rütmilise ja korduvana. Erinevalt tänapäevast oli tolleaegsete arusaamade järgi aja mõõdupuuks töö. Talupoegliku meelelaadi kohaselt on kõigeaks aega, sest asjad käivad aegamööda. Nii nagu paljud teised rahvad, olid ka eestlased veendunud, et kui jumal lõi aja, lõi ta seda piisavalt.

Aeg polnud maal probleemiks. Seal tehti küll tööd, aga oli ka aega niisama istuda ja juttu ajada. (KV 732: 663 S-Jaani.)

Aja mõõduks oli töö. See oli sel ajal kõikidel mõõdupuu. (KV 727: 254 Kihelkonna.)

Mis puutub ajasse, siis vaadati rohkem töötulemust kui kella. (KV 732: 555 Halliste.)

Käibel oli kõnekäänd: ega Jumal pole kiiret loonud, Jumal lõi rotid ja hiired. Selle järgi ka elati. Maatöö nõuab rahulikku ja pikka meelt. Nii see elu siis voolaski pikaldaselt ja kannatlikult. Alatasa korralti: pea tehtud pilla-palla, kaua tehtud — kaunikene. [---] Kell oleks peaaegu et olemata võinud olla, aega jälgiti rohkem päikese järgi. [---] Seltsimajas toimuvad etendused algasid nii, kuidas rahvas kogunes, mõnikord tund, mõnikord poolteist tundi väljakuulutatud algusajast hiljem. Minna külla täpselt kutsumisel nimetatud ajaks oli lihtsalt ebaviisakas.

Teiste ajaga käidi samuti vabalt ringi. Kui keegi tuli tarbe pärast, siis oli sobimatu kohe asjast rääkima hakata. Heietati juttu sellest ja teisest, räägiti külauudiseid ja umbes tunni möödumisel lausuti: “Mul oli ikka asja ka.” Kui teine liiga kiiresti oma asjast rääkima hakkas ja tahtis ära minna, siis pererahvas küsis: “Kas tulid tuld tooma või?” (KV 728-I: 139 Juuru.)

Päeva- ja hooajatööd surusid talus peale kindla, kuid rahuliku rütmi. Kell tiksus seinal, kuid ta ei olnud kõikevalitseja. Vanu inimesi äratasid aovalgus ja kukelaul. [---] Ajal lasti rahulikult voolata, kuid pikka hoovõtmist ka polnud. [---] Nagu teistelgi külameestel, oli meie isalgi tasku-uur, kuid kodus ta seda kunagi ei kasutanud. Uuri pistis ta vestitaskusse vaid linnasõitute puhul. Käekellad, mida ka maanoored hakkasid endile sõjaeelseil aastail muretsema, olid rohkem luksusesemed — igapäevast vajadust nende järele polnud. (KV 727: 335 Muhu/Tori.)

Aega otseselt, sõnaliselt vormis hindama ei õpetatud, kuigi vahel kiirustati takka, et tee ometi rutemini, mis sa muned, mis sa magad. [---] Vanaisa rääkis jällegi hoopis vastupidist: Kus sul kiire on? Sa lähed nagu tuld tooma. Jumal pole loonud kiiret, vaid kassid ja hiired (seda armastas öelda ka ema). Ruttu võetakse ainult kirpu kinni. Ega elust ette joosta saa jms. Ja tõesti — vanavanemate elu voolas nagu suur sügav jõgi, aeglaselt ja rahulikult, aga vääramatult, lakkamatult, hetkekski kuhugi keerutama jäämata. (KV 731: 134 Mõisaküla/V-Maarja.)

Muinasajast pärit tsükliline ajakäsitlus käibis eesti talupoja-ühiskonnas kuni XIX sajandini. Sealt alates hakkasid eesti rahvapärasele ajaarvamisele üha tugevamat mõju avaldama ühiskonnaelu reguleerivad institutsioonid: riik, kirik, kool ja mõis. Kaudselt oli selle taga talurahva lülitumine arenevasse turumajandusse, üha vahetum ja tihedam suhtlemine mitmesuguste asutustega, mis nõudis aja arvamisel aina suuremat täpsust. Eriti oluliselt mõjutas talurahvast vallaomavalitsuste ja -kohtute töö. Kõige selle koosmõju tulemusena kasvas talupojal kiiresti vajadus tunda kella, osata kasutada kuupäevi, teada täpselt oma vanust aastates jm. Paljud ürgse algupäraga ajaarvamisviisid ja -ühikud kadusid järkjärgult üldisest tarvitusest. Lugunädalad, sünoodiline kuu, tähtpäevad kaotasid oma senise tähtsuse aastasisesest ajaarvamisest ning ööpäeva hakati jagama kella järgi (Vahtre 1991: 133–135). Uus lineaarne ajakäsitlus hakkas üsna jõuliselt trügima eestlaste traditsioonilise tsüklilise ajasüsteemi kõrvale, kuid veel mitte selle asemele.

Uusaegset ajakäsitlust tutvustas eestlastele ühena esimestest rahvaalgustaja Friedrich Reinhold Kreutzwald 1843. aastal. Tema raamatus *Sipelgas* I leidub pala pealkirjaga "Kuidas meie päe-

vil aega tuleb pruukida”.² Väljendades talupoja tavapärestest arusaamadest järsult erinevat suhtumist ajasse, võtab ta selle kokku tõdemusega “aeg on üks kallis vara”.

Kes maailmas õnnelikul viisil tahab läbi saada, see peab targasti mõistma oma aega pruukida, sest aeg on see lõngakera, millest meie ajalik elukangas saab kootud. [---] Aeg on üks kallis vara, mis ka meie päevil inimestele kõike õnne ning õnnistust annab. Kes aega targal viisil oskab pruukida, selle elukord hakkab paremini käima. Sellepärast magagem vähem, tõuskem hommiku varemini üles, ja ärge laske iial üht silmapilku nurja minna: siis saab teie ajalik elukord rikkaks rahu-, rõõmu- ning õnneallikaks. (Kreutzwald 1953: 230–231.)

Üha enam turumajandusse kaasa haaratava talumehe jaoks muutus uudse mõtteviisi omaks võtmine eluliselt tähtsaks. XIX sajandit võib Lauri Vahtre arvates pidada “lõplikuks murranguks” üleminekul tsükliliselt ajatajult lineaarsele (Vahtre 1991: 120). Sama sajandi lõpuks oli uus ajakäsitus juba muutunud avaliku kasvatusdiskursuse lahutamatuks osaks. Ühes tolleaegses noortele eluks vajalikke näpunäiteid jagavas käsiraamatus kirjutati ajast nii:

Kodus, seltslikes ja ärilises elus on aja õieti tarvitamine esimene nõue ja väga tähtjas — ja siiski eksitakse palju selle vastu. [---] Kui praegusel ja igal ajal ärimehed inglaste eeskuju järele ütelda armastavad, et “aeg raha on”, siis võivad noored, nobedad inimesed sellele sõnale veel õigusega juurde lisada: et aeg haridus, vaimline edenemine ja lõbu on. Oma aega tühjalt mööda saata tähendab, et inimene ennast kõige kallimast varast ilma jätab. (*Noorerahva*. . . 1896: 24, 29.)

Ent nagu ikka, erineb igasugune avalik normatiivne diskursus alati teataval määral tegelikust elust. Teisiti polnud ka ajakäsitusega. See tähendab, et “lõplik murrang” võis küll XX sajandi alguseks olla toimunud, kuid uued arusaamad ei tõrjunud siiski vanu täielikult ja lõplikult välja. Eriti käib see konservatiivse elu- ja meelelaadiga talupoegade kohta.

²Kreutzwald laenas selle nagu paljud teisedki oma rahvavalgustuslood analoogilistest saksa väljaandeist. Algselt ilmus see pala Saksamaal ajakirjas *Das Pfennig-Magazin* I–II aastal 1834, seega polnud ajaline nihe uue ajakasutusõpetuse tutvustamisel Saksamaa ja Eesti vahel kuigi suur.

UUE MAAILMA UUS AEG

Uus moodne maailm koos oma ajamõistmisega sündis linnas, mis kardinaalselt erineb agraarsest feodaalühiskonnast. Linnakäsitöölise elu oli looduse ja selle rütmidega seotud palju keerukamalt ja vahendatumalt kui talupojal. Linnas kujunes välja omalaadne sotsiaalne keskkond, linlased suhtuvad ka ajasse hoopis teisiti kui feodaalid ja talupojad. Aeg muutus üha enam töö mõõtühikuks. Sellest tulenev vajadus mõõta aega täpsemalt tingis mehaanilise kella leiutamise.³ Aeg muutus lineaarseks, tuli minevikust ja läks tulevikku läbi punkti, mida nimetatakse olevikuks. Inimesed hakkasid üha rohkem tajuma, et aeg, mille kulgu nad varem märkasid ainult siis, kui toimusid mingid sündmused, ei peatu ka sündmuste puudumise korral. Sellepärast tuleb aega säästa ja arukalt kasutada, täita seda kasulike tegudega. Lõpuks hakati aja tähtsust mõistma ka üksikisiku eneseteadvuse kasvu tõttu. Sugukondliku olendi asemel hakkas inimene end tajuma kordumatu indiviidina — isiksusena, kes on pandud konkreetse ajaraami ning saab oma võimeid rakendada ainult piiratud ajalõigu vältel (Gurevitš 1992: 117–120).

Kaasaegne ajasüsteem on väga ratsionaalne ja rangelt formaalne. Aeg on tervik, mida saab mehaaniliselt jagada standardseiks, mõõdetavaiks ühikuiks: sekundeiks, minuteiks, tundideks, päevadeks jne. Lisaks sellele on meie aeg ülimalt spetsialiseeritud — iga asja jaoks on oma aeg. E. T. Hall nimetab säärast ajakäsitust monokroonseks ning selle vastandit polükroonseks. Monokroonset (ameerika-põhjaeuroopa) kultuurid on orienteeritud töökohustustele, ajakavadele ja toimingutele. Need on "üks-asi-korrage-kultuurid"⁴. Polükroonset (näiteks vahemere-lõunaeuroopa) kul-

³Mehaanilise kella täpne leiutamisaeg ja -koht pole teada, ent on enam-vähem kindel, et Euroopas hakkasid need levima XII sajandil (Saveljeva, Poletajev 1997: 504)

⁴Kuid tegelikult ei ela ka põhjaeurooplased ja ameeriklased ainult monokroonse aja järgi — selline on ainult elu pealispind, n-ö ametlik elu. Kodus kulgeb elu polükroonset, iseäranis naistel, kes peavad üheaegselt olema abikaasad, lapsehoidjad, põetajad, kokad, autojuhid jne. Polükroonset aega peetaksegi naiselikuks ning monokroonset mehelikuks. Halli meelest on mehed ameerika-põhjaeuroopa kultuuris roh-

tuurid seavad esikohale inimese, inimsuhted ja perekonna. Siin tehakse paljusid asju üheaegselt ning ükski plaan ega ajagraafik ei kaalu üles loomulikku inimlikku suhtlemist. Uue range ja ratsionaalse ajakäsituse võrdlemisel varasema "loomuliku" ja "inimlikuga" tuleb esile aja võõrdumine inimesest. "Üleminek mehaanilisele ajaarvestusele valmistab ette uut ja ülimalt olulist nihet aja mõistmisel: esmakordselt näitas see kujukalt, et aeg ei sõltu inimesest, ei ole antropomorfne ning on sisemiselt ükskõikne oma sisu suhtes. Tegelikult olid inimesed kogu eelnenud ajaloo vältel tajunud oma sisemist seost ajaga. [---] Aega nagu ka ruumi mõõdeti ikka ja alati inimese liikumise või tegudega. [---] Mehaanilise jõu abil töötavad kellad sümboliseerisid aja võõrdumist inimesest. [---] Avastades aja täpsema mõõtmise saladuse hakkas inimene kaotama oma kontrolli selle üle." (Gurevitš 1993: 202–203.)

Monokroonse sirgjoonelise ajakäsituse juurdumist Euroopas kiirendas tööstuse kiire areng XVIII–XIX sajandil⁵. Tööstuskapitalism ei muutnud mitte ainult tootmisviise, vaid ka sotsiaalseid ja majandussuhteid ning inimeste mõtlemist. Esiplaanile tõusis tööja elukorralduse koordineerimine ja standardiseerimine tervikuna, lühidalt: distsipliin. Uus, standardiseeritud käsitlus jagab aja lahtiritesse, mis tuleb hoida üksteisest lahus. Neid, kes ei suuda oma aega organiseerida või jagada, peetakse ebapraktiliseks või isegi ebausaldusväärseks. Funktsionaalselt struktureeritud lineaarset aega kasutatakse inimeste tegevuse ja suhtlemise kontrollimiseks, kuid sel on ka sümbolne tähendus. Aeg ei ole ainult raha, vaid ka staatuse ja vastutuse sümbol (Hall 1983: 73). 1930. aastail hakkas seesugune arusaam levima mõnel määral ka Eesti maarahva hulgas.

Inimest, kes ei olnud täpne, ei ilmunud kohale kokkulepitud ajaks, ei hinnanud teise aega, seda inimest ei peetud eriti usaldusväärseks.

kem orienteeritud tööle, samal ajal keskendub naiste maailm rohkem inimestele ja nendevahelistele suhetele (Hall 1983: 51–53).

⁵Ka kellad muutusid ajapikku üha töökindlamaks ning täpsemaks. Kellad olid pikka aega ainult ühe, tunniosutiga, minutiosuti lisati kellale XVI sajandil (Wendorff 1985: 195). Vajadus mõõta üha väiksemaid ajahikuid näitab ühiskonna elutempo üha suurenevat kiirust.

Ta oli lugupidamatu teiste vastu. Ta võis sama hästi "unustada" ka kõik muud lubadused. (KV 731: 382 Tori.)

Kapitalism lahutas teineteisest tootmise ja mittetootmise ning töö ja puhkuse. Kujunes kaks vastandlikku elusfääri: avalik ja privaatne. Vastavalt sellele jagunes kaheks teineteisest järsult erinevaks osaks ka aeg — tööajaks ja "vabaks" ajaks. Nädalalõpud (*week-ends*) ja puhkused või jõudeaeg (*leisure*) läänelikus tähenduses on Eesti jaoks suhteliselt uued nähtused. Isegi urbaniseerunud inimeste hulgas muutusid need üldiseks alles 1960.–1970. aastail. Traditsioonilise talupoegliku elulaadiga maainimeste jaoks on need jäänud tänapäevani võõraks.

Avaliku ja privaatse pooluse üha järsem eristamine tingis XIX sajandi kodanlikus kultuuris ka kahe erisuguse aja, avaliku ja privaataja tekkimise. Avalikus sfääris läks aeg kellade, eeskirjade ja ajagraafikute meelevalda — seal valitseb monokroonne aeg. Eraaega kogeti ja kogetakse praegugi traditsiooniliselt kvalitatiivseis vormides, s.t polükroonselt. Säärast kahestunud ajakasutust ühe Eesti väikelinna vabrikutöölise hulgas 1930. aastail kirjeldab üks vana kooliõpetaja (sünd. 1924) nii:

Minu isa ja ema pidid muidugi vabrikusse minema kindlaks kellaajaks või nagu öeldi — kui joru (=vile) jooksis (kella 7 ajal andis vabriku katlamaja vilega märku töö algusest). Vabrikutööst vabal ajal askeldasid nemadki minu vanavanemate kombel pidevalt ja mitte kella järgi, vaid nõnda, et kõik vajalikud toimetused magama minemise ajaks valmis saaksid. (KV 731: 134 Mõisaküla.)

Samal põhjusel kasutasid talumehed tasku-uuri ainult linna-sõitudel, vallamajas asju ajades jne. Oma talus toimetades polnud inimestel peaaegu üldse vajadust kella vaadata.

AEGA TULEB ÕPPIDA ÕIGESTI KASUTAMA

Monokroonset aega on iseloomustatud suvalise ja pealesunnituna, selline ajamõistmine ei ole loomulik, sest seda tuleb õppida — see on õpitud ajakäsitlus (Hall 1976: 20). Uuest ajakasutamise ja -käsitamise süsteemist sai üks kodanliku maailmavaate alustalad, mida sisendati inimestele kõikjal. Seda tehti niihästi töökohas (vabrikuviled, tööeeskirjad, ajakontroll jms), koolis kui ka kodus. Punktuaalsus muutus vooruseks, mida ei propageeritud

mitte ainult kooliraamatuis ja käitumisõpikuis, vaid õpetati lastele juba väga varakult ka kodus (kindlad ülestõusmise, magamamine-mise, söömise jms ajad). Eesmärk oli kasvatada "sisseehitatud kellaga" inimesi, kelle jaoks aeg on alati selge ja nähtav (Löfgren 1987: 31). Väga ilmekalt kirjeldab oma lapseõlvemuret kella mittetundmise pärast Tallinnast pärit kirjasaatja:

Mina olin väga kurb, et olin nii rumalana sündinud, et ei tunne kella. [--] Mõtlesin, et küll on hirmus lugu, kui ma suureks saan ja ei tunne kella. [--] Mure oli mul tõsine ja suur. Aga siis tuli mul hea idee: ma abiellun sellise mehega, kes kella tunneb, ja tema siis ütleb mulle, mis kell on. Mees peab kella tundma. (KV 728-II: 802 Tallinn.)

Tähelepanu väärib ka see, et väikese tüdruku meelest oli loomulik, et mees peab igal juhul kella tundma.

Aega aitasid nähtavaks teha tänavaike, ametiasutustesse, koolidesse, kirikutornidesse ja mujale üles pandud avalikud kellad. Samal põhjusel muretseti kellasad kodudesse, kus nende tiksumine ja lõõmine pidi alati aja kulgu meelde tuletama. XIX sajandi teisel poolel hakkasid seinakellad kõrgemate kihtide eeskujul ilmuma Eesti talutaredesegi.⁶

1873. a. sündis minu isa. Samal kuul ta ristiti. Ristiisaks oli vana-ema vend Piirissaarest. See tõi oma õe pisipojale kingituseks suure seinakella. See kell oli täpne ajanäitaja ja väga heleda kõlaga. [--] Kui töötasime rehe all, oli alati kuulda kella helin, ka aias ja koplis oli teada õige aeg. Terve pere pidas aega kalliks. See võimaldas ka teiste aega kokku hoida, olime pea alati täpselt kohal. (KV 735: 507 Oudova.)⁷

⁶Nagu moodsate asjadega tavaliselt ikka, kujunesid kelladki eelkõige prestiižiesemeiks. Esialgul kaalus nii seinakellade kui tasku- ja käekellade praktilise esmafunktsiooni üles nende sümboolne väärtus. Kelli oli kombeks kinkida kõige tähtsamate sündmuste puhul — abiellumisel, lapse sündimisel jne. Eriti sümboolne oligi see, et "aja masin" pidi meenutama isikliku elu kõige tähtsamaid hetki. Kell lihtsalt pidi olema, see näitas staatust, jõukust, ajaga kaasas käimist, "moodsust" jms. Näiteks üle kõhu rippuv kuldne uurikett oli õige eesti taluperemehe sümbol, mis sest, et mõnikord selle otsas kella polnudki, vaid oli hoopis sibul, nagu rääkisid kurjad keeled.

⁷Umbes sama vana seinakella nägin 1994. a sügisel ühes talus Kuu-salu kihelkonnas Kosu külas. 72-aastase perenaise jutu järgi on see ühe

Kellade olemasolu iseenesest muidugi taluelu traditsioonilist ajakorraldust ei muutnud. Kuni 1930.–1940. aastateni ning osalt hiljemgi kulges elu Eesti maaperedes vaatamata kellade olemasolule enamasti võrdlemisi “ajaväliselt”.

Kodus oli suur kell seina peal. See pandi õigeks päikeseloojangu aja järele kalendrist. Vahel ka naabrite kella järele. Meil raadiot ei olnud ja elasime oma aja järele. Ega sellest ei olnud midagi. Suveti algas põllumehe tööpäev päevatõusuga. Talvel oli päikest vähem näha, aga siis ei olnud ka kellelgi kuhugi eriti kiirustada. Anti loomadele süüa küll kella järele, kuid see võis vähe ka valetada — sellest ei olnud midagi katki. [---] Taluelu võis ka hoopis ilma kellata käia, midagi sellest poleks katki olnud. Linnaelu aga nõuab kella järele elamist. (KV 729: 464–465 V-Maarja.)

[---] aega ta näitas ja kui seisiski vahel, pandi päikese järgi õigeks ja vahel toodi õiget aega külastki, lisades sinna teelolemise aja. (KV 728-I: 301 Kose.)

Need mälestuskillud 1930. aastaist kinnitavad, et tol ajal kell talupere aega ei valitsenud. Talutoa seinal võis kell vabalt näidata väga “inimlikku” aega. Sellest ei teinud keegi välja ja ei juhtunud mitte midagi hullu.

Oluliste kodanlike ideaalide hulka kuuluv täpsus tähendab ka argielu toimingute vahele selgete ajapiiride tõmbamist. Iga asja tegemiseks on oma kindel aeg. Talumajapidamises oli üsna keeruline neid nõudeid täita, ent siiski hakati 1920.–1930. aastail ka üha enamates eesti taluperedes püüdlema säärase ideaali poole. Sellest kõnelevad päris paljude maalt pärit korrespondentide lapsepõlvemälestused.

Minu isakodus oli ajanõue väga tõsine asi. Kell selleks oligi, et sellest väga täpselt kinni pidada. Siis oli ju kellasid vähe, eriti lastel. Suur kell oli seina peal ja selle järele tuli küll kooli minna, küll karja, küll lehma lüpsma ja üldse loomi toimetama. (KV 735: 97 Põlva.)

Meie talus käis kõik nagu kellavärk. Täpselt. Aeg oli väga kallis ja tähtis. Seda maha magada ei tohtinud. [---] Jah, meie pere inimesed olid täpsed. Nagu vaja, nii oli kohal või läks. (KV 735: 399 Urvaste.)

Vanemad õpetasid lapsi juba väikestena aja suhtes täpsed olema. See on jäänud kogu eluks kodust kaasa. Ei hinda ebatäpsust. Aeg

ja sama koha peal tiksunud umbes 120 aastat. See oli kingitud tema kadunud mehe vanaisale-vanaemale pulmadeks.

on kallis, aega peab kokku hoidma, aeg annab arutust, aeg on raha, ütleb rahvasuu. (KV 728-I: 29 Hageri.)

Meie kodus oli aeg inimesele varanduseks, mis oli antud talle töötegemiseks. Oli käibel ütlus, et "aeg on raha". Maast madalast õpetati "kellast kinni pidama". (KV 728-I: 64 Juuru.)

Kahe vana haritlase (sündinud 1915. ja 1921. a) mõtteavalduused esindavad hästi vaatekohta, mille järgi punktuaalsus on "õige inimese" olemuse lahutamatu osa.

Peaaegu aja täpsuse hindamist samasuguseks inimese sisima kultuuri tunnuseks kui igasugust muudki täpsust. (KV 729: 138 V-Nigula.)

Ajaline täpsus kuulus meie kodus üldise korralikkuse ja "hea tooni" hulka. (KV 728-II: 984, 986 Tallinn.)

Ent tsüklilise ajakäsituse poolt sajandite vältel vormitud mentaliteet ei ole tegelikult siiamaani lineaarse ajastusteemiga täielikult kohanenud (vt näiteks Kuntz-Stahl 1986: 178). Inimestele, kes ei ole harjunud päevast päeva kella järgi elama, valmistab ajalist täpsust nõudvate toimingutega hakkama saamine praegugi raskusi. Vanemad maainimesed püüavad vältida hilinemist sellega, et lähevad kohale umbes veerand tundi varem:

Kehtis kirjutamata seadus. Ole kohal viis või kümme minutit varem, kuid ära hiline poolt minutitki. (KV 731: 382 Tori.)

Siiani läheb ka mu ema näiteks bussijaama või ka poodi vähemalt veerand tundi varem. Maal on vanematel inimestel enamusel selline komme. (KV 731: 186 Saarde.)

Teine tuntud viis ennast ajaliselt "kindlustada" seisneb selles, et kodune "avalik" kell (seinakell) keeratakse 10-15 minutit tegelikust ajast ette.

Kell pidi alati vähemalt veerand tundi rohkem näitama, kui oli õige aeg. Seda pidas ema tähtsaks, et mitte hiljaks jääda. (KV 728-I: 105 Juuru.)⁸

⁸Täpselt samamoodi oli minu talupoeglikus isakodus (Harjumaa, Raikküla). Nii kaua kui mäletan, on seinakell olnud alati 10-15 minutit tegelikust ajast ees ning on tänase päevani. Kui ma mõnikord seisma jäänud kella uuesti üles keerasin ning tegelikku õiget aega tahtsin "keh-testada", öeldi alati, et "pane ikka veerand tundi ette!". Kui keegi siiski oli "kogemata" vale "õige" aja pannud, parandati see viga vanavanemate või vanemate poolt üpris kiiresti.

Eestlaste suhtumises ajasse toimusid suurimad muutused nõukogude perioodil, mil urbaniseerimine ja industrialiseerumine saavutasid II maailmasõja eelse ajaga võrreldes väga kõrge taseme. Kella järgi pidid nüüd elama hakkama ka väga paljud maainimesed, sest põllumajanduslikus suurtootmises rakendati samasuguseid korralduspõhimõtteid nagu tööstuses. Kellaga sundis arvestama ka üldine elukorraldus — maakohtades mõjutas elurütmi küllalt palju näiteks ühistranspordi sõiduplaan. 1950.–1970. aastail oli Eesti külas väga vähe eraautosid, sellepärast sõltusid maainimesed suurel määral kohalikust bussiliiklusest, tunduvalt vähem rongidest. Bussiliinide võrk oli tol ajal tihe (palju tihedam kui praegu), funktsioneeris korralikult ning riiklikult reguleeritavaid piletihindu hoiti väga madalal. Kõige rohkem mõjutas bussiliiklus koolilaste elu, sest koolis käidi enamasti bussiga. Alates 1960. aastaist hakkas maainimeste suhteliselt “kellavaba” elurütmi mõjutama ka televisioon⁹.

Samal ajal murendasid nõukogulik elukorraldus ja ellusuhtumine olulisel määral eestlaste üldiselt siiski täpset “saksalikku” ajakasutust. Praegugi arvustavad vanad, “eestiaegsed” inimesed sageli nooremaid selle eest, et need olevat omaks võtnud nõukoguliku mentaliteedi ning ei suutu aega enam nii, nagu peab suhtuma “korralik” eestlane. Päris kindlasti ei kehtinud Nõukogude Liidus kapitalismi kuldreegel “aeg on raha”. Nõukogulik töökorraldus põhines rangel distsipliinil, mille tagasid karmid karistused. Pärast Stalini surma hakkas see süsteem järk-järgult lagunema. Lugematu hulga kõikvõimalike ettekirjutuste täitmine (mille arv sealjuures pidevalt suurenes) muutus aina formaalsemaks ning “ametlik” ja tegelik elu kaugesid teineteisest üha enam ja enam. Praktika tõestas inimestele pidevalt ja järjekindlalt, et tööaja rat-

⁹Teatud saated (eriti näiteks uudisteprogramm Aktuaalne Kaamera) muutusid maarahva hulgas väga populaarseks. Nende jälgimine muutus omaette rituaaliks, mille täitmine mõjutas igapäevast ajarežiimi oluliselt. Uudisteprogrammide jälgimine oli eriti tähtis meeste jaoks, seevastu naistele olid olulisemad kultuurisaated (teleteater jms). “Avatud taeva” tingimustes on viimase kümnendi jooksul maainimeste meeled vallutanud lääne “seebikad”, mida eriti järjekindlalt jälgivad vanemad naised.

sionaalsel kasutamisel puudub sellistes oludes vähimgi sisuline tähendus. Seda illustreerib kenasti järgmine anekdoot:

Mees tuleb töölt varem kui ette nähtud. Küsitakse: "Miks nii vara?"
"Ega siis kaks korda või päevas hiljaks jääda. Hommikul ma ju jäin tööle hiljaks." (KV 729: 322 Rakvere.)

Teisest küljest süvendas igast otsast logisev "vene värk" eestlastes üha enam veendumust oma kultuurilises kuulumises eurooplaste hulka, mis muu hulgas väljendub ka suhtumises aega üldse ja eriti ajakasutusse. Kokkupuudetes teiste Nõukogude impeeriumi rahvastega tulid erinevused aja mõistmisel üsna selgesti ilmsiks. Eestlaste silmis on kõik need rahvad — kes vähem, kes rohkem —, kellel puudub "õige" (euroopalik, tsiviliseeritud) ettekujutus täpsusest ja korrektsusest, ühesugused "idamaalased". Neil on alati "aega küll" ja kokkulepitud kellaaegadest (üldse iga-sugustest tähtaegadest) kinnipidamist ei ole mõtet nende puhul loota. Ainus erand, kuigi väikeste reservatsioonidega, tehakse ses suhtes lätlastele. Teiselt poolt säilitas eestlaste ajakäsitus vaatamata nõukoguliku ellusuhtumise üha süvenevale mõjule "vennasrahvaste" silmis ikkagi oma eripära. Oli hea hulk anekdoote, milles tõgati eestlasi selle eest, et nad ei loobu oma "saksalikust" korrektsusest ja täpsusest ka kõige absurdsemates olukordades.

Tänapäevaeestlase ratsionaalset suhtumist ajasse väljendab hästi noore maanaise (sünd. 1968) mõtteavaldus:

Aga praktiline meel on mind õpetanud ootamisega ära kasutama: võtan raamatu või ajakirja alati kotti või kudumistöõ. Kõigile see ei sobi, sest mõne jaoks on ootamine ka tegevus ja tema meelest otstarbekas. Minu vanemad leiavadki, et vahest võib ajal niisama ka lasta joosta, nõ "aeg maha võtta". Mind on aga elu õpetanud praktilisemaks ja ma leian, et minutitki ei või raisata. Sest tegevusega sisustamata aeg on raisatud ja "liiva jooksnud". (KV 731: 504 Tõstamaa.)

Ootamine tundub tänapäevainimesele talumatu ning ta ärritub, kui peab mõnda aega olema n-ö mitte midagi tehes.

Siiski pole enamik inimesi tänapäeval ei meil ega Lääneski aja suhtes sugugi nii ratsionaalselt meelestatud. Hinnaliseks peetakse millegipärast ainult tööaega, jõudeaega suhtutakse hoopis teistmoodi. Suure hulga (madalama haridustasemega ja/või füüsilise tööga tegelevate) inimeste jaoks on selle väärtus sageli nulliläh-

dane, nad lihtsalt ei oska sellega midagi peale hakata (Saveljeva, Poletajev 1997: 521).

PALJU ÕNNE SÜNNIPÄEVAKS!

Kodanlikule kultuurile on iseloomulik isiksuse individualiseerumine. Sellepärast muutus kodanlaste hulgas väga tähtsaks mitmesuguste isikukesksete tähtpäevade tähistamine (sünni-, nime- ning igasugused muud aastapäevad). Talupojad olid harjunud pidama kollektiivseid tähtpäevi ja pidusid, ent kodanlaste tähelepanu keskendus indiviidi elutsüklile. Sünnipäeva tähistamine on sellistest rituaalidest üks tähtsamaid, kuuludes lahutamatu osana kodanliku kultuuri. Seevastu talupoegade meelest oli sünnipäeva pidamise mood veider, et mitte öelda rohkem. Näiteks Rootsis hakkas see lihtrahva (talupoegade ja tööliste) hulgas üldiseks muutuma alles sajandivahetuse paiku (Löfgren 1987: 32).

Ka Eestis ei teadnud XIX sajandi keskpaiku või varem sündinud inimesed tavaliselt oma täpset sünnikuupäeva, rääkimata selle tähistamisest.¹⁰

Varasemal ajal ei teatud eriti, kui vanad nad on või millal sünnipäev on. (KV 103: 498 Jõhvi.)

Sünnipäevade pidamine oli eestlaste hulgas harukordne veel XIX ja XX sajandi vahetuselgi. See komme sai meil alguse linnades, kus kokkupuuted Euroopa kodanliku kultuuriga olid tihedamad. Kõigepealt hakkas seda tegema "peenem" linnarahvas — haritlased, ametnikud, kaupmehed jne, maal levis see mõisnike hulgas. Tol ajal tähistati pidulikult ainult tähtsaid "verstaposte eluteel" — 50., 60., 70. jne aastat. "Soliidsesse" vanusesse jõudnud inimese sünnipäevapidu muutus oluliseks viisiks näidata oma sotsiaalset positsiooni. Talupoegade seas levis sünnipäeva tähis-

¹⁰Sünnipäevade tähistamise lühikest iga Eestis peegeldab muuseum ka tööik, et meie "klassikalises" rahvakultuuris sellist märksõna ei leidu. Seda ei ole üheski eesti rahvakultuuri leksikonis ega ka etnoloogilistes ülevaateostes. Ainsateks uurimusteks sünnipäevatraditsiooni kohta Eestis on antud artikli autori juhendamisel 1993. aastal Tartu Ülikoolis ajalooüliõpilaste Anti Naulaineni (1993) ja Merje Oopkauba (1993) kirjutatud proseminaritööd.

tamine aeglasemalt, ent varsti sai sealgi sellest üks oma sotsiaalse seisundi rõhutamise viise. 1920. aastail muutus juubelisünnipäevade pidamine taluperemeeste ja küla ametimeeste jaoks "au ja kuulsuse asjaks" (KV 129: 719 Tarvastu). Nii oli see siiski ainult maarahva jõukama ja harituma kihi hulgas. Suurema osa talurahva seas ei levinud sünnipäevade pidulik tähistamine enne II maailmasõda siiski kuigi laialt.

Ma ei mäleta, et lapsepõlves oleks eriti meie sünnipäevi peetud. Tähistati ainult pereringis. Tehti mingit magussööki või vahel küpsetati ka biskviitkooki. (KV 752: 58 H-Jaani/Tallinn.)

Sünnipäevi, rääkimata juubeleist, äi teatud ega peetud. Iseasi oli jõuludega, siis kutsuti sugulasi, naabreid, sõpru ja tuttavaid. (751: 554 Põide.)

Sünnipäevi, ka mitte juubeleid, minu koduperes ei tähistatud ega mingit pidu ei peetud. Täheldati, et näe, täna on sellel poisil või tütrele sünnipäev, ja jäi sellega. Küll käisime me külas mitmes kohas külanoortega ühiselt öösel sünnipäevalast "üles laulmas". (KV 752: 173 Kose.)

Sünnipäevi tähistati põhiliselt laste jaoks, vanemad näisid hoiduvat neist hoopiski. Ma ei tea, miks, arvan, et majanduslikel kaalutlustel või ei tahetud näidata lastele oma vanust. Ma ei kuulnud lapsena iialgi, kui vana on ema või isa. [---] Juubeleid ei tähistatud meie peres, küll aga vanemate sugulaste juures, ent harva. (KV 752: 526 Rapla.)

Sünnipäevi eraldi ei peetud, kuid märgiti ära õhtusöögilauas. Sünnipäevalapsele oli mõni väike kingitus, kuid mitte igal sünnipäeval, selleks olid harilikult sokid või kindad, lastele mõni mäng või mänguasi. (KV 751: 469 Rõuge.)

Sünnipäevad polnud moes. [---] Esimene, mida mäletan, oli isa 50-a. sünnipäev 1953. aastal ja siis peale seda meil kõigil iga 5 aasta tagant tähtpäev. Hakkasid käima naabrid ja muidu tuttavad sünnipäevadel. Seda lähenemist tõi kolhoosikord. (KV 752: 373 Kuusalu.)

Üleüldiseks muutus sünnipäeva tähistamine Eestis alles XX sajandi keskpaiku. Maainimestel võttis uue asjaga harjumine nagu ikka palju rohkem aega — ka sünnipäeva pidulik tähistamine levis maal üpris aeglaselt¹¹. Ent kui uus komme oli kord omaks võetud, siis seda tõsisemalt sellesse suhtuti. Tol ajal oli üsna tavaline, et

¹¹Tuues veel kord näiteks oma lapsepõlvkodu: ma ei mäleta, et kordagi oleks tähistatud meiega ühes peres elava isapoolse vana-

sünnipäevapidusid korraldati igal aastal nii koduses perekonnaringis kui ka töökollektiivis. Seevastu tähtsamaid, "ümarmargusi" (5 või 10-ga lõppevaid) juubeleid tähistati suurejooneliselt, mis rahva jõukuse kasvades võttis 1970.–1980. aastail lausa pompöösseid mõõtmeid. Totalitaarses, igasuguseid erisusi nivelleerivas ühiskonnas oli see inimeste jaoks üks võimalusi tunda end ainulaadse ja ainukordse indiviidina ning lihtsalt ennast ja oma seisundit teistele näidata. Sünnipäevast sai Eestis väga oluline isiklik tähtpäev suuresti ka seetõttu, et meil puudub nimepäeva traditsioon.

KOKKUVÕTE

II maailmasõja eelseist, valdavalt talupoegliku elulaadiga eestlastest on praeguseks saanud urbaniseerunud rahvas. 60 aasta eest oli rohkem kui 2/3 eestlastest maaelanikud, praegu aga elab vähemalt 2/3 linnades või linlikes maa-asulais, kus elulaad on traditsioonilisest talukeskkonnast väga erinev. Et inimeste maailmapilt sõltub elulaadist, on lõppeval sajandil väga palju muutunud ka eestlaste ajakäsitus. Talupoegliku ringjoonelise (tsüklilise) ja polükroonse ajasüsteemi asemele on tulnud kapitalismile omane sirgjooneline (lineaarne) aeg. Kellata ajastu on asendunud kella-ajastuga. XIX sajandi teisel poolel tutvusid eestlased uue ajakäsitusega, mille järgi "aeg on raha ja raha on vähe". Laias laastus kulub XX sajandi esimene pool uue õpetuse "teoreetilisele" omandamisele, tegelikult hakati seda rakendama alles sajandi teisel poolel. Avalikus diskursuses hakkas uusaegne kodanlik-kapitalistlik ajamõistmine valitsema juba sajandi algul, kuid põhiosa rahvast, talupojad, elas suure osas endiselt keskaegse ajataju ja ajast arusaamise järgi. 1940. aastate algul lõi Eesti elu segamini poliitiline kataklüsm, mis likvideeris omariikluse ja katkestas edukalt alanud moodsa ühiskonna ülesehitamise. Järgmised 50 aastat tuli eestlastel elada hoopis teistsugustel arusaamadel põhinevas nõukogude

ema (sünd. 1888) sünnipäeva. Sellepärast ei tea ma siamaani, mis kuupäeval ta oli sündinud. Vanaisa (sünd. 1888) sünnipäeva tähistati pidulikult esmakordselt tema 70-aastaseks saades, isal (sünd. 1912) viiekümneselt. Minu ema (sünd. 1931) esimene "tõeline" sünnipäevapidugi peeti alles 1981. a, kui ta sai viiekümneaastaseks.

ühiskonnas. Ühelt poolt laostas nõukogulik praktika uusaegset ajakäsitust, kuid teiselt poolt sundis seda vägisi peale. Ametlikult, formaalselt valitses tolaeagses pseudosotsialistlikus ühiskonnas puhtalt kapitalismile omane kodanlik ajamõistmine, kuid tegelikus elus tuli inimestel pidevalt kogeda selle sobimatust või isegi mõttetust. Ent ulatuslik industrialiseerimine ja linnastumine siiski soodustas ja kiirendas uusaegse ajasüsteemi kasutuselevõttu. Iseäranis tugevasti puudutas see maarahvast. Traditsioonilise talupoegliku, suhteliselt autonoomse ajakäsituse ja -kasutuse purustas sundkollektiviseerimine, sest talupoegkond koos oma elulaadiga hävitati. Ent inimeste teadvuses ei toimu muutused nii kiiresti kui neid ümbritsevas elus. Sellepärast oleks ennatlik öelda, et eestlaste hulgas on keskajal kujunenud talupoeglik maailmapilt koos vastava ajamõistmisega lõplikult ja pöördumatult kadunud.

Kirjandus

- Noorerahva käsiraamat. Juhatused ja õpetused perekondlise ning seltsilise elu tarvis.* 1896. Toim. Peeter Grünfeldt. Jurjev (Tartu)
- Gurevitš 1971 = А. Я. Гуревич. Представления о времени в средневековой Европе. — *История и психология*. Под ред. Б. Ф. Поршнева и Л. И. Анцыферовой. Москва: Наука, стр. 159–198
- Gurevitš, Aron 1992. *Keskaja inimese maailmapilt*. Tallinn: Kunst
- Gurevitš 1993 = А. Я. Гуревич. *Исторический синтез и Школа Анналов*. Российская Академия Наук. Институт всеобщей истории. Москва: Индрик
- Hall, Edward T. 1976. *Beyond Culture*. New York, London, Toronto, Sidney, Auckland: Doubleday
- Hall, Edward T. 1983. *The Dance of Life. The Other Dimension of Time*. New York, London, Toronto, Sidney, Auckland: Doubleday
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953. *Maailm ja mõnda*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Kuntz-Stahl, Andreas 1986. Volkskundliche Reflexionen zum Thema "Zeit". — *Ethnologia Europaea*, XVI, 2, S. 173–182
- Löfgren, Orvar 1987. Rational and sensitive. Changing attitudes to time, nature and the home. — Jonas Frykman, Orvar Löfgren. *Culture Builders. A Historical Anthropology of the Middle Class Life*. New Brunswick and London: Rutgers University Press

- Cultural Patterns and Technical Change. A Mentor Book.* 1955. Ed. Margaret Mead. Published by The New American Library.
- N a u l a i n e n , Anti 1993. Sünnipäevade tähistamine eestlastel. Proseminaritöö. Tartu. [Käsikiri artikli autori valduses]
- O o p k a u p , Merje 1993. Sünnipäevade tähistamine Eestis. Proseminaritöö. Tartu [Käsikiri artikli autori valduses]
- P ä r d i , Heiki 1994. Argielu tavad ja reeglid. Eesti Rahva Muuseumi küsimusleht nr 193. Koostanud H. Pärdi. Tartu
- P ä r d i , Heiki 1999. Eestlaste suhe ajaga. Mentaliteedi muutumine 20. sajandil. The relationship of Estonians with time. The changing of mental attitudes in the 20th century. — “Maa ja linn”. Eesti Rahva Muuseumi 40. konverents. Tartu 14.–15. IV. Teesid, lk 34–39
- P ä r d i , Heiki 2000. The crumbling of the peasant time concept in Estonia. — *Pro Ethnologia*, 9 (Publications of Estonian National Museum. On Urban and Rural Areas), pp. 61–81
- S a v e l j e v a , P o l e t a j e v 1997 = И. М. Савельева, А. В. Полетаев. *История и время. В поисках утраченного.* Москва: Языки русской культуры
- V a h t r e , Lauri 1991. *Eestlase aeg. Uurimus eesti rahvapärase ajaarvamise ajaloost.* Tallinn
- W e n d o r f f , Rudolf 1985. *Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewußtseins in Europa.* Dritte Auflage. Opladen: Westdeutscher Verlag

HEIKI PÄRDI (sünd. 1951) lõpetas TRÜ ajaloo-osakonna 1974. a, etnoloogia magister 1996. a. Aastast 2000 Tartu Kunstimuuseumi direktor. *Akadeemias* on ta varem avaldanud artikli “Muutuv maailm ja muuseumid” (1996, nr 9, lk 1930–1950).

STALINISMI SITKUSEST

Jaan Kross

Lugupeetud daamid ja härrad!

Ühiskondliku organisatsiooni Memento ja Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoni andmeil langes 1,5 miljoni elanikuga Eestis kommunistliku režiimi ohvriks vähemalt 150 000 inimest. Tapetuid, küüditatud, laagrites surnuid, välismaale pagenuid. Nõukogude võimu kätte jäi 48 kunagist valitsuse liiget. Neist pääses eluga 3.

Hävitati 26 miljonit raamatut väärtusega 4 miljardit praegust Eesti krooni. Jne jne jne. Lubage, et ma kõigist neist objektiivseist asjust ei räägi, vaid taandun subjektiviteetide tasandile. Ega kõnele mitte esmajoones ajaloolis-poliitilistest tekoosseisudest rahvusvahelis- või poliitilis-kriminaalses mõttes, vaid **hoiakute**, mis soodustavad poliitilise kriminaalsuse sündi. Ja hoiakute ennekõike nõnda, nagu mina olen neid kogenud. Ja lubage mul olla oma näitematerjali valikus ütleme ühekülgne, ning jätta pehmemdavate asjaolude esiletoomine kaitse advokaatide asjaks.

Novembris 1989 avaldas tollase Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei keskkomitee tollastele Balti liiduvabariikidele määratud **ähvarduse** — või kuidas võiks seda teksti teisiti nimetada? Tsiteerin.

Asjal on lastud minna liiga kaugele. Baltimaade rahvaid ähvardab tõsine hädaoht. Inimesed peavad teadma, millisesse kuristikku nad oma natsionalistlike juhtide poolt tõugatakse. Sest kui neil õnnestub oma eesmärgid saavutada, võivad tulemused olla rahvastele katastroofilised. Isegi nende olemasolu võib muutuda küsitavaks.

**Ettekanne kommunismi kuritegudele pühendatud konverentsil
Tallinnas 14. juunil 2000.**

Ja see polnud mingi narkouimas sündinud lalin — vaid läkitus riigi kõige autoriteetsemalt tasandilt: **kui te ei loobu oma nõudmistest täieliku riikliku iseseisvuse järele, võib asi minna selleni, et soomusmasinad rullivad teist üle ja ellujäänud küüditatakse.** Ja seda ei kuulutatud meile Stalini ja Beria ajal, vaid üle kolmekümne aasta pärast nende surma.

Mõni aeg hiljem küsiti mult tollasel Lääne-Saksamaal: “Kuidas seesugune läkitus mõjus? Kas see tekitas teil hirmu?” Ma püüdsin ausalt vastata ja ütlesin: “Hirmu — õieti mitte. Aga masendust — tükiks ajaks. Masendust, jah, mitmeks kuuks.” Ja praegu teaksin ma lisada: ega see masendus ei ole tänini päriselt möödas. Kui Nõukogude Liidu kogu Lääne maailmas nii kauni-keelselt ülistatud esiliberaal Gorbatšov laskus meie vabadusepüüu suhtes niisuguste stalinistlike toonideni — mis oli meil Idast siis ülepea loota?

Mu sõbrad Läänes küsisid: “Aga kuidas oli võimalik, et see ei tekitanud teis ikkagi hirmu?”

Ma vastasin: “Jumaluke, sest me oleme sellega ajalooliselt harjunud.” Jaa! Enam kui neljasaja aasta eest, kevadel 1570, oli Moskva suurvürsti Ivan Neljanda, ka Ivan Hirmsaks kutsutu trabant, tema poolt Liivimaa kuningaks tõstetud hertsog Magnus oma isanda vägedega teel piirama ja vallutama Tallinna linna. Sõjateelt saatis ta Tallinna raele ajalukku läinud kirja. Tsiteerin.

Kui nüüd Tallinna linn enese heaga meie ja meie järglaste krooni alla heidab, ei pea tema mitte üksnes oma vanu privileege tagasi saama, vaid talle peab nii vee kui maa peal ja ka muudes paikades toredat, tulusat ja igavest kasu ning rikkalikke privileegisid lisatama. . . Juhtumisel aga, et Tallinn peaks oma kahju, kadu, kidu, hukatust, verevalamist ja mõrtsukatööd lustima, ärgu olgu linnale teadmata, et keiser ja suurvürst (tähendab Ivan Hirms) kõik oma keiserliku võimu ja väe mängu panevad, et Tallinn laastata ja paljaks riisuda ja igavesse orjusse ning allaheitmisse saada. . . Ning mis valetajad vaimud laiali on laotanud, et seda sõda peab Suurvürsti kasu pärast peetama, see on lausa võllaröö jutt ja vale ja pettus, mille eest meie tahame Tallinna rahvast kristlikult hoiatanud olla ja peavad valetajad vaimud seda varsti oma verega tasuma. Ja kui kõik meie kristlikud hoiatamised aitama ei peaks, tahame meie ennast tuleva hirmsa õnnetuse asjus armulise Jumala ja kõige ristirahva ees puhtaks arvata. . .

Ja tõepoolest on nad end ju kõige maailma ees alati oma tegudest puhtaks arvanud. Ainult et Ivan Neljanda djakid väljendusid märksa baroksemalt kui hiljutise Keskkomitee sekretärid. Nende vallutajahoiak oli aina üks ja seesama. Ja järgnejail oli, millele eelnenute tegevuses toetuda.

Suure aknaraiuja Peeter Esimese väepealik Eestis, feldmarssal Menšikov saatis aastal 1702 ja järgnevail oma keisrile aruandeid oma tegevusest. Ma tsiteerin ungari akadeemiku Pál Hunfalvy järgi:

Veiseid ja eestlasi võtsime hulgakaupa vangid. Lehma saab nüüd kolme atõni eest, lamba kahe denga, lapse ühe denga eest, suurem laps maksab grivna, atõni eest saab neli tiikki.

Terve Tartu maakond on rüüstatud ja tühi. Sakslasi võtsime 140 kinni. Kui palju eestlasi oli, ei tea õelda, kasakad klaarisis selle asja omavahel. Mina ei hakanud neilt vange ära võtma, et nende õha mitte jahutada.

Mis ainult kaasa krahmata kõlbas — ohvitserid, trummimehed, sõdurid, pastorid, arstid, köstrid, möldrid, sepad, rätsepad, kodanikud, teenrid, lesed, talunaised, suured ja väikesed tüdrukud —, kõik krahmati kaasa.

Või taas:

Nüüd on mul sulle meldida, et kõigevägevam Jumal ja kõige püham Jumalaema on su soovi täitnud: Tervel vaenlase maal Tallinnast Riiani on kõik puru, peale Tallinna ja Pärnu ja mõne harva mõisa mere ääres. Linnad ja alevid on veel ainult maa-kaardil olemas.

Või taas:

Eestlasi saime tänavu mõnevõrra vähem kui mullu, aga iga mehe kohta tuli vähemalt üks ära. Kes üle jäid, need peksime laiali, vastuhakkajad raiusime maha.

Aga mis sündis 238 aastat hiljem? Kõik teavad seda — aga lubage mul meenutada minu meelest kõnekat pisiseika.

1940. a ilmus Moskvas Nõukogude Liidu Kaitse Rahvakomisariaadi väljaandel *Lühike sõjaline vene-eesti vestmik*. Ma ei tea, kas Hitleri-Stalini suurte mesikuude jooksul vastavat vene-saksa vestmikki ilmus. Eesti oma on igatahes olemas. Kui see ilmus 1940. aasta esimesel poolel, tõendab see agressiooni ettevalmistust tollal veel iseseisva ja Nõukogude Liidu suhtes ülipüüdlikut

neutraalse riigi vastu. Kui see ilmus pärast fataalset 6. augustit 1940, peale meie nn vabatahtlikku ühinemist Nõukogude Liiduga — tõestab see agressiooniks valmistumist liiduvabariigi vastu. Argem püüdkem siinkohal analüüsida, **kumb** suund oli kuritegelikum. Aga pidagem silmas, et selle raamatukese esimesest leheküljest peale on tekst põhimõtteliselt ühesugune:

Rääkige tõtt! Teie peate teadma! Teie pidite kuulma! Teie pidite nägema! Teie ei räägi tõtt! Seis! Anna alla! Hobuse seljast maha! Käed üles! Heida maha! Ole vait! Kui kära teed,apan!

Mul on hästi meeles üks Võšinski-aegse Nõukogude Liidu prokuratuuri kõrge ametnik. 1950. aastate alguses viibis ta minuga koos asumisel Kesk-Siberis — aga oma ametkonnale vastava suhtumise Baltimaade küsimusse oli ta puutumatult säilitanud. Ta sõnastas selle kokkuvõtlikult nii:

... See teie nn Vabadussõda — 1918–1920 — ei olnud ju tegelikult midagi muud kui relvastatud ülestõus, kontrrevolutsiooniline ülestõus Nõukogude võimu vastu. Ülestõus, mis oli eriti ohtlik selle tõttu, et tal õnnestus paarikümneks aastaks enamvähem stabiliseeruda. Selge, et niisuguse ülestõusu juhtkond tuli esimesel võimalusel hävitada. Ja sellega solidariseerunud ühiskonnanaosa tuli hajutada Nõukogude maa kaugetesse piirkondadesse — kõrbesse, tundrassa, steppi. Nagu ju ka sündis. Ja nagu tarviduse korral ka edaspidi alati sünnib.

Minu kogemuse järgi on see suhtumine meisse Venemaal veel sagedasem, kui me arvame — ja palju sagedasem, kui Lääs suvatseb arvata.

Niisamuti nagu on seal — muidugimõista stalinismi pärandina — lugu arusaamaga sellest, milline oli tegelikult Baltimaade nn ühinemine Nõukogude Liiduga aastal 1940, kas see oli tööpoolest anneksioon, vallutus, anastus — või oli see, mis toimus, ikkagi vabatahtlik liitumine. Ma toon sadade selletaoliste hulgast ühe näite. Mitte sellepärast, et see oleks sügavmõttelisem kui teised samasugused. Vaid sellepärast, et see on nii tavaliselt pealiskaudne — (**mida me peame tarvilikuks väita, seda me väidame!**) — ning see on sealjuures ikkagi õigusteadlase ja koguni akadeemiku oma.

26. mail 1990 avaldas vene akadeemik Kudrjajtsev ajalehes *Uusi Suomi* pika intervjuu, kus väljendas veendumust, et Baltimaade liitumine Nõukogude Liiduga olevat toimunud täiesti seaduslikult. Asjaolude tõukel osutusin isikuks, kes pidi talle vastama. Tegin seda nädala pärast sessamas lehes.

Kirjutasin: Kui ajaloos peaks leiduma juhtumeid, kus selliste liitumiste puhul kõlbab seaduslikkuse-sõna suhu võtta, siis ainult seal, kus liitmine, see tähendab liidetava maa põhikorra, esmajoones tema põhiseaduse vastav muutmine on toimunud põhiseaduses endas tema muutmiseks ettenähtud korras.

Midagi niisugust Eestis 1940. aastal muidugi ei toimunud. Sest põhiseaduse järgi tarvilikku **rahvahääletust ei korraldatud. Ei kutsutud kokku ka parlamendi mõlemate kodade ühisistungit.** Riiginõukogu saadeti lihtsalt laiali. Muidugi, kohutava kiiruga ja kirvetõiselt püüti anda toimuvale justnagu seaduslikkusele osutavaid jooni ja retušeerida alasti vägivalda. Ometi, Riigivolikogu polnud ju põhiseaduslikult üldsegi pädev otsustama riigikorra muutmist ja iseseisvuse loovutamist. Ta poleks seda olnud isegi mitte siis, kui ta oleks valitud seaduslikus korras. Aga ta ju valiti (lisaks sellele, et annekteerija diviiside ja tankide surve all) ebaseaduslikult ka veel selles mõttes, et eirati valimisseadustikus ette nähtud tähtaegu, monopoliseeriti kommunistliku bloki ainumäärav seisund — vastaskandidaate ei lastud üldse esitada —, võltsiti valimistulemusi, mis nähtus sellest, et neid ei lubatud seaduslikus korras kontrollida. Ja lõpuks peteti nii valijaid kui valitud sellega, et valimisplatvormis ei räägitud silpigi Nõukogude Liiduga liitumisest ja iseseisvuse loovutamisest — sest selle poolt hääletajaid oleks leidunud tõesti minimaalselt —, aga niipea, kui valimised olid toimunud, kästi Riigikogu liikmeil hääletada loobumise ja liitumise poolt. Mõnel juhul isikliku hävitamise ähvardusel.

Muuseas, miks ma sellest nii üksikasjaliselt räägin? Sest kommunismi (ja ennekõike stalinismi) kuritegude seas eesti rahva vastu on 1940. aasta anneksioonil otse võtmekuriteo tähendus. See avas ukse ja lõi oma pitseri kõigele järgnevale. Sellepärast paar sõna selle kuriteo seitsmest peamisest sooritajast.

Stalin, Hitler, Molotov, Ribbentrop. Esimesed kaks oma sajandi esiroimarid, teised kaks nende tähtsamad abimehed. Ent peale nelja üldtuntud juhtfiguuri tegutses igas Balti riigis veel Moskvast saadetud pealavastaja. Leedus oli selleks Beria lähemaid

mehi Dekanozov, kelle Hruštšovi ajal enesepuhastust üritanud Nõukogude võim ise maha laskis. Lätis oli sündmuste pealtvaatajaks kurikuulus Võšinski, keda maailm mäletab kui peasüüdistajat 1930. aastate teise poole hullumeelseis protsessides “rahvavaenlaste” vastu. Eesti Võšinskiks oli Ždanov — Stalini kuritegeliku kultuuripoliitika keulakuju, keda maailm tunneb David Pownalli näidendist “Meistriklass” kui Šostakovitši ja Prokofjevi peamist — Stalini kõrval peamist mõnitajat. Otseosaline ikka veel määratlemata hulgas mõrvades. Niivõrd odioosne isik, et nii Peterburi ülikool kui Mariupoli linn vabastati nende palvel ammu häbist kanda tema nime.

Aga miks ma sellest taas nii pikalt kõnelen? Sellepärast, et mitmesugused stalinismi pärandihoidjad väidavad Ždanovi 1940. aasta laadateatri Eestis tänapäevani formaaljuriidiliselt seaduslikuks! Kümne aasta eest akadeemik Kudrjartsev ja möödunud nädalal Juri Skuratov. Ja vaevalt on nad üksi oma sõgeda eksituse ohvrid.

25. mail sel aastal avaldas *Eesti Päevaleht* Astrid Kandle pika intervjuu Venemaa hiljuti tagandatud peaprokurööri Juri Skuratoviga. Selle tekst lõpeb nii. Ajakirjaniku küsimus: “Olete väitnud, et peale Armeenia, kes korraldas vastava referendumi, lahkusid kõik teised vabariigid Liidust ebaseaduslikult. Aga kas Molotov-Ribbentropi pakt oli seaduslik?”

Ilmselt on Skuratovil veel hästi meeles omaaegne nn Armeenia raadio küsimuste-kostuste-mäng (Washingtonist küsitakse, mitme kuupalga eest saab nõukogude tööline osta endale auto? Ja Jerevan vastab pärast viivukest vaikust: Aga teil lintšitakse neegreid. . .). Küsimusele Molotov-Ribbentropi pakti seaduslikuse kohta vastas härra Skuratov (ma oletan, et viivitamata):

“Selle eest Eesti astumine Liidu koosseisu 1940. aastal oli formaaljuriidiliselt seaduslik.”

Ning Skuratov jätkas: “See, et te lahkusite Liidust seadust järgimata, võib teile veel saatuslikuks saada. . .”

Mina siin küsin: **Millist seadust** me oleksime pidanud järgima? Nähtavasti Nõukogude Liidu põhiseadust. Aga **miks**? Kui Nõukogude Liit ometi sealsamas lagunes? Ja kui meie sattumine sellesse liitu oli ja on meie eneste ja kogu stalinismivaba maailma veendumust mööda ebaseaduslik.

Skuratov jätkas: "Möödub aeg, Venemaa saab uuesti superriigiks. Algab uus maailma jaotamine ja leidub jõudusid nii Eestis kui Venemaal, kes ütlevad, et Eesti lahkus Venemaa küljest ebaseaduslikult." Ja siis ta lõpetas lõplikult. Ta kuulutas: "Ses mõttes te elate miini otsas."

Seda saab küll vaevalt nimetada eriti konstruktiivseks kuulutuseks. Pigem oli see väike psühhoterroristlik eksperiment. Aga hirmu see meile õigupoolest ei tekitanud. Sest — nagu me juba eelpool mõõnsime: me oleme sellega ajalooliselt harjunud. Peale selle tundub meile praegune poliitiline silmapilk olevat just vastupidises mõttes perspektiivne: Venemaa uus juhtkond on kindlasti küllalt märgas mõistma, **kui** sobiv on lõpetada pinged Vene suhetes Balti riikidega euroopalikul moel — sellega, et see juhtkond paneb stalinismi pärandi jäägi lihtsalt oma õlgadelt maha. Muidugi, see uus juhtkond tunneb oma võimalusi ja võimatusi paremini kui meie. Ja kui ta peaks jätma vajalikud sammud astumata, tähendab see, et ta ei saa neid veel endale lubada. Kahju, aga meie ootame ja loodame parimat.

JAAN KROSS on sündinud 19. veebruaril 1920. aastal, samal kuul, mil Tartu rahuleping andis iseseisvale Eesti Vabariigile võimaluse eksisteerida 20 aastat. Ning vabariigi eakaaslasena kisti ta koos kogu meie riigi ja rahvaga katastroofilisse keerisesse, mis tema puhul kestis 14 pikka aastat. Eesti Üliõpilaste Seltsi noore värvikandjana osalemine seltsi aktivistide põrandaaluses tegevuses esimesel punasel aastal, selle tegevuse jätkumine Saksa okupatsiooni ajal, esimene vangistamine aprillis 1944, vabanemine vahetult enne kommunistide uut sissetungi septembris 1944 ja paratamatu vangistamine nende poolt 1946. aastal, millele järgnes kaheksa aastat vangilaagrit ja asumist. Alles 34-aastasena sai ta normaalsemasse ellu tagasi pöörduda ja saada eesti rahva jaoks selleks, kellena teda tunneme. Siin avaldatav lühike kõne pole mitte ainult õigusteadlase eksperthinnang, kirja pandud klassiku sädeleva sulega, vaid ühtlasi ka süüdistuse tunnustaja sõnavõtt, kes ise oli kirjeldatud sündmuste kaasaegne ning pealtnägija, mõnikord osalinegi.

J. I.

ÕIGUSRIKKUMISEST VASTUTUSENI?

Eesti elanikkonna küüditamised Nõukogude Liidu poolt ja rahvusvaheline õigus

Lauri Mälksoo

1. SISSEJUHATUS

Eestis pool sajandit valitsenud nõukogude võim pakub praegu ja kindlasti ka edaspidi rohkesti mõtlemisainet kõigi ühiskonnateaduste esindajatele. Paljud olulised asjad said küll selgemaks juba Eesti taasiseseisvumisele vahetult eelnenud ja järgnenud aastatel; teiste tõdede settimine seevastu nõuab suuremat ajadistantsi. Juristidele peaks ennekõike huvi pakkuma nõukogude okupatsioonikorra suhe Eesti Vabariiki. Kui me ütleme, et Eesti Vabariik oli NSV Liidu poolt õigusvastaselt okupeeritud ja annekteeritud, et ta elas edasi *de iure* ning taastati 1991. aastal, peame olema konsekventsed ning julgema ka küsida: mida see nõukogude võimu ajal kordasaadetu seisukohalt endaga kaasa toob?

Käesolevas artiklis on võetud rahvusvahelise õiguse luubi alla üks konkreetne aspekt nõukogude okupatsioonivõimu repressiivpoliitikas: 1941. a juuni ja 1949. a märtsi massiküüditamised.

Artikli seisukohad on autori poolt esimest korda ette kantud kommunismi kuritegude uurimisele pühendatud konverentsil 14. juunil 2000 Tallinnas.

Nende sündmuste täpsem uurimine ajaloolaste poolt kestab veel. Edaspidi võib kindlasti oodata faktitäpsustusi ja täiendusi sellesse pilti, mis asjahuvilistel küüditamistest praegushetkel on. Kuid ka teadaoleva põhjal kerkivad paratamatult üles mõned juriidilised küsimused, mida siin üritataksegi analüüsida.

Elkõige tuleb vastuseid otsida järgmistele küsimustele. Kas küüditajad rikkusid rahvusvahelise õiguse norme ja kui, siis milliseid? Keda õigupoolest pidada vastutavaks riiklikult organiseeritud küüditamiskuriteo toimepanekus? Kas keegi ja kui, siis kes peaks nüüd — enam kui pool sajandit hiljem — küüditamiste eest vastutust kandma?

Praktikas taandub küsimus paljuski järgnevale: kas pidada õiguslikult ja poliitiliselt rahuldavaks situatsiooni, kui Eesti Vabariigi kohtud on langetanud taasiseseisvumise järel üksikuid süüdimõistvaid otsuseid 1949. a märtsiküüditamises aktiivselt osalenutele, ent puudub üldisem juriidiline hinnang küüditamiste kui ulatuslikult organiseeritud ja läbiviidud okupatsioonivõimu riikliku poliitika aktide suhtes?

Arusaadavalt on meil tegu rahvusvahelise õiguse sellise valdkonnaga, mida võib nimetada poliitiliseks. Juristide antud vastustega võivad kaasneda võimalikud (välis)poliitilised tagajärjed. Juriidilise ja poliitilise selge eristamine antud teemakompleksi puhul on äärmiselt komplitseeritud, kui mitte võimatu. Küsimus on eelkõige selles, kui teravalt õigusteadus selliste probleemide puhul juriidilise ja poliitilise eristamise poole peaks püüdlema. Kas akadeemiline jurist peaks piirduma normi loogilis-mehhanistliku tõlgendamisega — nagu näib soovivat Hans Kelseni normativistlik õigusekäsitlus — või mõtlema ka normi rakendamise võimalikkusele ning soovitatavusele praktikas, poliitikale? Kui kande roll on rahvusvahelises õiguses tehniliselt väljapoole kirjapandud normi jäävatel faktoritel?

Siinkirjutaja seisukoht on, et ekstralegaalsed faktorid võivad mõjutada rahvusvahelise õigusnormi tõlgendamist, rakendamist ja koguni sisu. Seetõttu sarnaneks mittenormatiivsete aspektide täielik ignoreerimine juriidilises analüüsis värvipimedaga katsega looduse värvirikkust kirjeldada, mis on juba ette luhtuma määratud. Seda silmas pidades on artikli lõpuosas heidetud pilk ka juuraga seonduvatele, ent mitte juriidilistele faktoritele. Vaatamata sellele jääb käesoleva artikli probleemiasetus rõhutatult juriidi-

liseks selles mõttes, et artikli põhiliseks eesmärgiks on selgitada õiguslikku olukorda.

2. KÜÜDITAMISTE LÜHIISELOOMUSTUS

Nõukogude võim teostas annekteeritud Eesti Vabariigi territooriumil kaks ulatuslikku massiküüditamist: 14. juunil 1941 ja 25. märtsil 1949. Nende kõrval leidis aset ka mitu väiksemat küüditamist — näiteks usklikke või sakslaste deporteerimised. 1941. a küüditamise ohvriks langes ca 10 000, 1949. a küüditamise ohvriks ca 20 000 Eesti tsiviilisikut. Sealjuures oli Siberis hukkumate protsent märgatavalt kõrgem 1941. a juuniküüditatute puhul. (*World...* 1991: 33jj; vt ka *Kultuur ja Elu*, 1998, nr 3 ja 1999, nr 2/3 ning Rahi 1998).

Mõnes mõttes on massiküüditamiste esiletõstmine nõukogude võimu poolt Eestis toime pandud massilistest areteerimistest ning Siberi vangilaagrisse saatmistest meelevaldne. Juriidiline hinnang on siin paljuski sarnane. Massiliste areteerimiste lõppeesmärk ja -resultaat olid ju sarnased küüditamiste omaga — Eesti kodanikest nõukogude korra vastaste okupeeritud kodumaalt väljasaatmine, *resp.* nende “kõrvaldamine”. Vaatamata nimetatud paralleelile on järgnevas analüüsis laialivalguvuse vältimiseks võetud aluseks üksnes 1941. ja 1949. a massiküüditamised.

3. 1941. JA 1949. A KÜÜDITAMISTE KVALIFIKATSIOON RAHVUSVAHELISES ÕIGUSES

3.1. Riikide tasand: NSV Liidu õigusrikkumine Eesti Vabariigi vastu

Õiguskorra olemusest tuleneb, et selle korra subjektide tegusid võib liigitada õiguspärasteks ja õigusvastasteks. Rahvusvahelistes suhetes on õigusvastaseks käitumiseks positiivses rahvusvahelises õiguses sätestatud normide rikkumine. Rahvusvahelis-õigusliku kohustise rikkumist (*internationally wrongful act*) nimetatakse ka rahvusvaheliseks deliktiks. Eriti raskeid rahvusvahelise õiguse rikkumisi riigi poolt on nimetatud ka rahvusvahe-

listeks kuritegudeks, kuid selle termini üle vaieldakse senini, sest rahvusvaheline õigus ei tunnista riikide kriminaalvastutust.

Vastamaks küsimusele, kas 1941. a ja/või 1949. a küüditamised läksid vastuollu rahvusvahelise õigusega, peame analüüsima toonaseid rahvusvahelise õiguse ettekirjutusi. Igal juhul tuleb vältida kiusatust võtta küüditamiste kvalifitseerimisel appi teo toimepanemisest hiljem jõustunud rahvusvahelised lepingud. Selline tõlgendamine läheks vastuollu õiguse üldiste printsiipidega, täpsemalt mittetagasiulatuvuse põhimõttega (vrd Barboza 1999: 54).

Küüditamiste küsimus toob meid paratamatult Eesti toonase rahvusvahelise õigusseisundi juurde. See oli lühidalt skitseerituna järgmine. 17. juunil 1940 oli NSV Liit okupeerinud Eesti Vabariigi territooriumi. Eelnevalt olid Vabariigi President ja Vabariigi Valitsus otsustanud vägivaldsetele nõudmistele sõjalise vastupanuta alistuda, s.t sõjaseisukorda Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahel ei tekkinud. Ääremärkuse korras olgu öeldud: kuivõrd sõjaseisukorda ei tekkinud, jäi juriidiliselt kehtima ka Tartu rahuleping. Vastavalt rahvusvahelisele õigusele oleks sõjaseisukorra tekkimine Eesti ja Venemaa vahel rahuaja lepingud tühistanud (Warma 1965: 152).

Balti riikide okupeerimist NSV Liidu poolt on mõneti keeruline rahvusvahelises õiguses tuntud okupatsiooni kategooriatesse asetada. Seda ei saanud pidada klassikaliseks sõjaliseks okupatsiooniks (*occupatio bellica*), aga samas kindlasti ka mitte "vabatahtlikuks" rahuaja okupatsiooniks (*occupatio pacifica*). Vaevalt need kaks kategooriat saavadki kõiki okupatsiooni liike hõlmata — näiteks on Adam Roberts eristanud koguni 17 okupatsiooni liiki (Roberts 1984: 261). Balti riikide okupeerimist on õige nimetada **vägivaldseks mittesõjaliseks okupatsiooniks** (*forcible peacetime occupation*).

Balti riikide kaasuse muudab komplitseerituks asjaolu, et NSV Liit, mis objektiivselt pani toime rahvusvahelise õiguse vastase okupatsiooni, pole seda subjektiivselt kunagi tunnustanud. Vastupidi, NSV Liidu (ja näib, et hiljem ka Venemaa) seisukoha järgi ühinesid Balti riigid NSV Liiduga vabatahtlikult. Nende seisukohtade paikapidamatust on varem juba korduvalt näidatud (vt Marek 1954; Meissner 1956; Hough 1985). Seega rahvusvahelisest õigusest pidid NSV Liidu kui okupatsioonivõimu jaoks

tulenema Baltikumis piirangud ja seda vaatamata sellele, et NSV Liit Balti riigid enda külge liidendas ning algusest peale õigusvastast okupatsiooni kui sellist eitas.

Küsimus oli ja on eelkõige selles, missugused õigused ja kohustused okupeeritud riigi tsiviilelanikkonna suhtes kaasnesid vägivaldse mittesõjalise okupatsiooniga. Rahvusvaheline lepinguõigus oli siin mõneti puudulik — Haagi 1907. a *IV Konventsioon Maasõja Seaduste ja Tavade Kohta* reguleeris tsiviilelanikkonna kaitset vaid sõjalise okupatsiooni korral. Rahvusvahelise lepinguõiguse mõttes leppisid riigid alles 1949. a *expressis verbis* kokku, et tsiviilelanikkond jääb sõjalise okupatsiooni normide järgi kaitsetuks ka siis, kui okupatsioonile ei järgne relvastatud vastupanu ja tegelikku sõjalist konflikti kahe riigi vahel ei teki. (1949. a Genfi IV konventsioon, art. 2(2)). Ka okupeeritud territooriumilt tsiviilelanike küüditamise keeld fikseeriti sõnaselgelt alles 1949. a IV Genfi konventsioonis (art. 49).

Vaatamata toonaste rahvusvaheliste lepingute puudulikkusele oleks ekslik asuda seisukohale, et NSV Liit toimis 1941. a ja 1949. a küüditamisi teostades õiguspäraselt (sest Genfi 1949. a konventsioonid polnud veel jõustunud). Vastuse küsimusele “miks?” võib leida Haagi 1907. a reeglistiku teleoloogilise tõlgendamise teel. Haagi reeglistik jättis okupandile õiguslikult isegi küllalt suure voli ja vabaduse, sest lähtepunktiks oli sõjaline konflikt okupeeritud territooriumil, mis *ipso facto* pidi tagama okupandile eriõigusi. Seega loogiliselt pidi õigusvastaselt okupeeritud riigi tsiviilelanikkonna õiguskaitse vägivaldse mittesõjalise okupatsiooni korral ulatuma vähemalt sama kaugemale kui sõjalise okupatsiooni korral (Uhler 1950: 34; Meissner 1956: 223–230).

Haagi 1907. a reeglistikku ongi üldiselt peetud kohaldatavaks ka vägivaldse mittesõjalise okupatsiooni korral (Roberts 1984: 274). Seetõttu on Viini õigusteadlane Alfred Verdross vägivaldseid mittesõjalisi okupatsioone nende õiguslike tagajärgede tõttu tabavalt nimetanud ka *occupatio quasi-bellica*'ks (Verdross 1950: 20). Kuigi Haagi 1907. a reeglistik tsiviilelanike deporteerimist *expressis verbis* ei keelusta, tuleneb deporteerimiskeeld siiski otseselt nimetatud lepingu sätetest (Uhler 1950: 172). Artikkel 43 näeb ette: “Kui seaduslik võim on tegelikult läinud üle okupeerija kätte, peab viimane kohaldama kõiki temast sõltuvaid abinõusid,

et võimaluse korral taastada ja säilitada avalikku korda ja ühiskondlikku elu, austades sealjuures maa seadusi, v. a. juhul, kui peaks esinema sundivaid takistusi." Veelgi vähem sobib küüditamine kokku Haagi reeglistiku 46. artikliga: "Perekonna au ja õigusi, kodaniku elu ja eraomandit, samuti religioosseid veendumusi tuleb austada."

Kuigi NSV Liidu osas on täpne Haagi 1907. a reeglistiku kehtimahakkamise aeg vaieldav (Toman 1997: 115), võib nimetatud lepingut igal juhul pidada kohaldatavaks ka NSV Liidu ja Balti riikide suhetes, kasvõi juba seetõttu, et Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali hinnangu järgi oli 1907. a Haagi reeglistiku näol tegu rahvusvaheliseks tavaõiguseks saanud normidega. Seega ei kadunud Haagi reeglistiku kui juriidilise normi kohustuslikkus ka vaatamata sellele, et neid reegleid on nii Teise maailmasõja jooksul kui ka hiljem korduvalt rikutud (vrd Benvenisti 1993).

Ent kas küüditamise hetkeks oli veel juriidiliselt Eesti Vabariiki, kelle suhtes NSV Liit saanuks Haagi 1907. a reeglistikku rikkuda? NSV Liit oli ju 1940. a 6. augustil enda loodud moodustise nimega Eesti NSV annekteerinud (oma koosseisu liitnud). Küüditamistest kui NSV Liidu deliktist Eesti Vabariigi (kodanike) vastu on mõtet rääkida üksnes siis, kui annekteerimine oluks vastuolus rahvusvahelise õigusega ega oleks juriidiliselt Eesti Vabariigi eksistentsi lõpetanud. Tuginedes kirjanduses esitatud seisukohtadele ja riikide praktikale (mittetunnustamispoliitika) on nii ka alust väita (vt Marek 1954; Hough 1985). Ent kui Nõukogude okupatsiooni ja anneksiooni õigusvastaseks pidada, eksisteeris Eesti Vabariik küüditamiste ajal *de iure* edasi. Sellest lähtudes võib asuda seisukohale, et 1941. ja 1949. a küüditamistega pani NSV Liit okupatsioonivõimuna Haagi 1907. a konventsiooni sätteid eirates toime rahvusvahelise delikti Eesti Vabariigi vastu.

3.2. Individuaalne tasand: küüditamine kui kuritegu rahvusvahelise õiguse järgi

Klassikaline vastutuse tasand rahvusvahelises õiguses puudutab riike kui peamisi rahvusvahelise õiguse subjekte. Ent Teise maailmasõja traagiline õppetund tõi kaasa ka arusaama, et enam ei tohi riigi nimel tegutsevatel indiviididel lasta karistamatult varjuda riigi taha. Nürnbergi protsessi aluseks olnud tribunali põhikiri

sätetas 1945. a augustis esimest korda üksikisikute kriminaalvastutuse rahvusvahelise õiguse jämeda rikkumise eest. Tribunali põhikiri nägi ette kolm kuriteo koosseisu: kuritegu rahu vastu (vallutussõja plaanimine, alustamine ja läbiviimine), sõjakuriteod ja inimsusevastased kuriteod.

Inimsusevastased kuriteod on tsiviilelanikkonna vastu suunatud spetsiifiliseks kuriteoliigiks. Nürnbergi tribunal põhikiri määratles 1945. a inimsusevastased kuriteod järgmiselt (art. 6(c)):

ükskõik missuguse tsiviilelanikkonna vastu suunatud mõrvamine, hävitamine, orjastamine, deporteerimine ja muud inimsusevastased kuriteod enne sõda või sõja ajal; või tagakiusamised poliitilisel, rassilisel või usulisel pinnal igasuguste Tribunali jurisdiktsioonile alluvate kuritegude toimepanemisel või seoses nende kuritegudega.

Selle, tagasiulatavalt ka Teise maailmasõja sündmustele rakendatava inimsusevastaste kuritegude definitsiooni näol on tegemist omamoodi poliitilise kompromissiga. Definitsiooni diplomaatiline sünnilugu on keerukas ja osalt ka hoomamatu (Bassiouni 1992: 5jj). Igal juhul sisaldab toonane inimsusevastaste kuritegude definitsioon üht olulist piirangut: tsiviilelanikkonna vastu suunatud vägivallaakte sai kvalifitseerida inimsusevastasteks kuritegudeks üksnes siis, kui leidis tõestamist seos agressiooni või sõjakuritegudega. Nii näiteks ei peetud Nürnbergi protsessil inimsusevastaseks kuriteoks 1939. a agressioonile eelnenud Saksa juutide deporteerimist (vrd Schwelb 1946: 203). Ei suudetud tõestada, et need enne esimest agressiooni toimepandud deporteerimised olid sõjaga seotud. Seega saab kitsalt Nürnbergi definitsioonist lähtudes 1941. ja 1949. a küüditamise organiseerijaid ja läbiviijaid inimsusevastastes kuritegudes süüdistada üksnes siis, kui sündmustele eelnes agressioon ja/või oli tegu sõja(olukorra)ga.

Hiljem on kohustuslik seos agressiooniga inimsusevastaste kuritegude mõistest kõrvaldatud. Inimsusevastaseid kuritegusid võidakse toime panna nii enda kui (okupeeritud) välisriigi tsiviilelanikkonna vastu, nii sõja kui rahu ajal. Juba nn Nürnbergi järelprotsesside aluseks olnud Liitlaste Kontrollnõukogu määrus nr 10 kõrvaldas 1945. a inimsusevastaste kuritegude mõistest seose agressiooniga.

Võib kindlalt väita, et seos agressiooniga ei mängi enam rolli 1949. a märtsiküüditamises osalemise kvalifitseerimisel — selleks ajaks polnud agressiooni toimumine enam juriidiliselt inimsusevastaste kuritegude häbimärgi väärimise eeltingimuseks. Põhimõtteliselt on võimalik väita, et ka juba 1941. a võidi inimsusevastaseid kuritegusid panna toime väljaspool agressiooni või sõjaseisukorda, sest Nürnbergi tribunali põhikirja definitsiooni piirang oli määratud siduma ainult tribunali ennast (Tomuschat 1996: 34).

Küsimus 1941. a küüditamisest Nürnbergi inimsusevastaste kuritegude definitsiooni valguses on seni huvitav üksnes teoreetiliselt, sest ühtegi küüditamise toimepanijat pole kohtulikult süüdi mõistetud (näiteks Saaremaa küüditaja 1941. aastal Vassili Riis suri enne kohtuprotsessi lõppfaasi jõudmist). Tõenäoliselt jääbki see üksnes teoreetiliseks küsimuseks vähemalt selles mõttes, et ilmselt enam ühtegi indiviidi 1941. a juuniküüditamise toimepanekus kohtulikult süüdi ei mõisteta. Et Läti kohus on ühe 1941. a küüditaja (Mihhail Farbtuhh) koguni genotsiidi toimepanekus süüdi mõistnud, võib agressiooni-seose tõstatamine mittejuristidele tunduda asjatu tähenärimisena. Ent siiski tuleb küsimus juriidiliselt korrektselt selgeks mõelda.

Kõige vettpidavamaks lahenduseks jääb võimalus pidada NSV Liidu 1940. a vägivaldset mittesõjalist okupatsiooni agressiooniks (Nürnbergi põhikirja definitsiooni “vallutussõja” tähenduses). Ajalooline pidepunkt selliseks hinnanguks on olemas — käsitas ju Nürnbergi Tribunal Austria, Tšehhoslovakkia ja Taani okupeerimist agressiooniaktidena vaatamata tõigale, et sõjategevust ei toimunud (vrd Brownlie 1963: 211). NSV Liidu invasiooni võimaldab agressiooniks kvalifitseerida ka Eesti ja NSV Liidu vahel jõus olnud lepingute (eriti nn Litvinovi protokoll ja 1933. a *Agressiooni Määramise Konventsiooni*) sätete analüüs. Sellele vaatamata on aga oluline rõhutada, et NSV Liidu agressioon Eesti Vabariigi vastu 1940. a oli kurioosne selles mõttes, et ta ei kutsunud esile sõjaseisukorda kahe naaberriigi vahel.

Kokkuvõtvalt on alust väita, et 1941. a ja 1949. a küüditamise otsustajad, organiseerijad ja läbiviijad panid toime inimsusevastase kuriteo. 1940. a okupatsiooni agressiooniks pidamise korral võib eriti 1941. a juuniküüditamises osalemist pidada ka sõjakuriiteoks.

4. RAHVUSVAHELISEST ÕIGUSEST TULENEV VASTUTUS KÜÜDITAMISTE EEST

4.1. Üldpõhimõtetest

Kui õiguskorra olemuses on teha vahet õiguspärase ja õigusvastase käitumise vahel, peavad õigusvastase käitumisega kaasnema erilised tagajärjed, vastutus. Et rahvusvahelise õiguse peamiseks subjektiks on riigid, näeb see õigusharu keskse vastutuse vormina ette riikide vastutuse õigusrikkumise eest (*state responsibility*). Alles pärast Nürnbergi tribunali otsuseid võime lisaks rääkida rahvusvahelisest õigusest tulenevast üksikisiku kriminaalvastutusest ning mõõndustega ka kriminaalsete poliitiliste organisatsioonide vastutusest.

Oluline on mõista, et rahvusvahelise õiguse järgi, mis toimib eelkõige riikidevahelise õigusena, esindab indiviidi temale välisriigi poolt tehtud ülekohtu küsimuses kodakondsusmaa. Kuigi reaalselt rikkus välisriik indiviidi õigusi, lähtutakse fiktsioonist, et indiviidi suhtes õigusrikkumise toime pannud välisriik pani õigusrikkumise toime kannatanu kodakondsusmaa suhtes. Seejärel puudubki kahju kannatanud indiviidil endal õigust rikkunud välisriigi suhtes klassikalisest rahvusvahelisest õigusest tulenevalt *locus standi*. Vastava nõude saab esitada üksnes kannatanu kodakondsusmaa riikide vastutuse põhimõtete alusel (vrd Brownlie 1990: 519jj).

Ent mida tähendab riigi vastutus rahvusvahelise õiguse rikkumise eest? Riik on alati abstraktsioon; reaalsuses on tegu konkreetsete inimestega, kes võtavad vastu poliitilisi otsuseid ning tegutsevad riigi nimel. Rahvusvahelises õiguses rajaneb riigi vastutuse põhimõte arusaamal, et rahvas on vähemalt kaudselt kaasvastutav nende inimeste tegude eest, kes tema nimel valitsevad. See ei tähenda mingil juhul riigi või rahva kriminaalvastutust, vaid lihtsalt seda, et rahvusvahelise õiguse rikkumine riiki juhtivate isikute poolt toob endaga kaasa teatud (tsiviil-)tagajärjed riigile (ja sellega paratamatult riigi rahvale) (Barboza 1999: 80). Sisuliselt sama loogika kohaselt vastutab maksumaksja riiki juhtivate inimeste ametiseisundi kuritarvitamiste ning mõõdalaskmiste eest ju ka siseriiklikult.

4.2. Riigi vastutuse eeltingimus: kontinuiteet

Õigusrikkumise kõrval on riikide vastutuse rakendamise eeltingimuseks, et nii õigusrikkumisega kahju tekitanud kui ka kahju kannatanud riik on jäänud juriidilises mõttes samaks ka vastava nõude esitamise hetkel. See eeldab käsitletava probleemi puhul ühelt poolt praeguse Vene Föderatsiooni juriidilist identsust küüditamised toime pannud NSV Liiduga ning teisalt praeguse Eesti Vabariigi rahvusvahelis-õiguslikku identsust 1940. a okupeeritud Eesti Vabariigiga. Seega pole vastutuse küsimuse tuumaks mitte niivõrd probleem, kas NSV Liit pani küüditamistega toime rahvusvahelise õiguse rikkumise, vaid eelkõige küsimus riiklikust kontinuiteedist.

NSV Liidu lagunedes kerkis küsimus, kas hiigelriigi pärandi üle võtnud Vene Föderatsioon on NSV Liiduga õiguste ja kohustuste jätkumise mõttes identne riik või vastupidi NSV Liidu varemetele tekkinud uus, nn suksessorriik. Venemaa oli ise huvitatud NSV Liidu rahvusvahelise positsiooni, näiteks ÜRO Julgeolekunõukogu liikme alalise koha ülevõtmisest ja esitas nõude, et teda käsitataks NSV Liidu õigused ülevõtnud riigina (*continuator state*, государство-продолжитель) (Kolodkin 1993: 54). Hoolimata Ukraina eriarvamusest leidis see Venemaa nõue ka rahvusvahelises praktikas tunnustuse. Nii näiteks jäid NSV Liidu lepingud Venemaa jaoks automaatselt kehtima; samuti ei tulnud Vene Föderatsioonil uuesti taotleda liikmestaatust rahvusvahelistes organisatsioonides. (ILA, Helsinki... 1996: 13jj; ILA, Taipei... 1998: 629jj.) Teised NSV Liidu eks-liiduvabariigid, v.a Balti riigid, said NSV Liidu suksessorriikideks oma territooriumil.

Riikide praktika poolt Venemaa osas antud lahendus oli lõppkokkuvõttes ka loogiline, sest vastavalt rahvusvahelisele õigusele ei hävita režiimi muutus ega ka teatud territooriumide kaotus riigi identiteeti. Nii näiteks loeti riikide praktikas Teise maailmasõja järel loodud Saksamaa Liitvabariik rahvusvahelis-õiguslikus mõttes identseks (Hitleri) Saksa Riigiga.

Miks on oluline, kas praegust Vene Föderatsiooni seob rahvusvahelis-õiguslikus mõttes omaaegse NSV Liiduga kontinuiteedid? Vastus tuleneb rahvusvahelise õiguses juurdunud põhimõttest: rahvusvahelise õiguse rikkumisest (rahvusvahelisest deliktist) tulenev vastutus katkeb täiesti uue riigi tekkimise, s.t kon-

tinuiteedi kadumise korral (Marek 1954: 11; vt ka Czaplinski 1990: 339jj). Kui aga kontinuiteeti on kord juba taotletud ja tunnustatud, siis ei tohi piirduda ainult sellest tulenevate hüvede nõudlemisega (endise riigi varad, kasulikud lepingud jne), vaid tuleb aktsepteerida ka eelmise režiimi toimepandud rahvusvahelise õiguse rikkumisest tulenevat vastutust. Käitumine nn *pick and choose* põhimõttel — tunnistada riigi identsust, kui see on kasulik, ning salata identsus maha, kui sellest tõuseb kahju — on rahvusvahelise õiguse seisukohalt lubamatu. Seega kui Venemaa on ise nõudnud, et teda käsitataks NSV Liidu *état-continuateur*'ina, tuleks tal tunnustada ka identiteedist tulenevat negatiivset pärandit.

Kontinuiteedi-küsimuse teine pool puudutab Eesti Vabariigi identiteeti. Eesti jt Balti riigid lähtusid iseseisvumise taastamisel 1991. a kontinuiteedi nõudest. Põhiseaduslikud organid asusid iseseisvuse taastades seisukohale, et kuivõrd pool sajandit väldanud Nõukogude anneksioon oli õigusvastane, on Eesti riiklik järjepidevus säilinud: 1991. a taastatud Eesti riik on rahvusvahelise õiguse mõttes identne 1940. a okupeeritud Eesti Vabariigiga. Kontinuiteedi printsiip on fikseeritud ka Eesti 1992. a põhiseaduses. Enamik lääneriike on riikliku järjepidevuse teesi ühel või teisel kujul printsiibina aktsepteerinud. Näiteks on pikema te formaalsusteta kuulutatud omaaegsete bilateraalste lepingute taasjõusolekut; Eesti on saanud tagasi omaaegseid varasid (kullavarud, saatkonnahoone Berliinis) jne (vt Mälksoo 2000b).

Samas on kontinuiteedi printsiibile reaalse sisu andmine jäänud ikkagi poliitiliste võimaluste ja otstarbekohasuse determiinerida. Nii ei toetanud Lääs kuigi jõuliselt taastatud Eesti ja Läti Vabariigi valitsuste esialgset nõuet minna tagasi omaaegsetes Eesti-Vene ja Läti-Vene rahulepingutes fikseeritud Eesti-Vene ja Läti-Vene riigipiiride juurde. Samuti on Lätile ja Eestile aegajalt avaldatud survet leevendada kontinuiteediprintsiibiga õigustatud keele- ning kodakondsuspoliitikat Nõukogude okupatsiooni jooksul sisserännanud elanikkonna osa suhtes. Kõik see viitab sellele, et kontinuiteedil on poolesajandilise anneksiooniperioodi jooksul toimunud muudatuste ignoreerimise võimatuse tõttu oma piirid. Puhas *restitutio ad integrum* on nii pikaajalise, olgugi et illegaalse võõrvõimu järel praktiliselt võimatu. Sellele vaatamata pole praegu alust väita, et Balti riikide kontinuiteeti tunnustanud lääneriigid võiksid küüditamistega põhjustatud ja järjepidevusega

põhjendatud võimalikule kahju hüvitamise nõudele põhimõtteliselt vastu seista. Kui nõue hüvitada kannatanud küüditatutele tekitatud kahju pole esitatud ülepingutatuna ega reaalsusetajuta, võidakse sellesse nõudesse asjaolude selgitamise korral Läänes mõistvalt suhtuda.

Ehkki lääneriigid on Balti riikide kontinuiteeti põhimõtteliselt jaatanud, on Vene Föderatsioon asunud vastupidisele seisukohale. Praegune Venemaa on Eesti Vabariiki käsitanud 1991. aastal tekkinud riigina, mis n-ö astus NSV Liidust välja. Võib eeldada, et Venemaa ei karda mitte niivõrd 1940. a režiimi vallutuse hukkamõistmist kui sellist, vaid Balti riikide kontinuiteedist tulenevaid Venemaa vaatevinklist negatiivseid tagajärgi kaasaegses maailmas. Kontinuiteedi küsimus on järgmiste Eesti-Vene suhteid koormavate/koormanud lahkarvamuste tuumaks: Tartu rahulepingu riigipiir, Eestisse nõukogude võimu ajal elama asunud vene elanikkonna õigused, Eesti Vabariigi Venemaal asuvad (kultuuri)varad. Kindlasti kuulub siia ka Vene Föderatsiooni võimalik rahvusvahelis-õiguslik vastutus NSV Liidu poolt Baltikumis korda saadetud rahvusvahelise õiguse rikkumiste eest. Venemaa näeb selles ilmselt ohtlikku Pandora laegast, mille avamine võib vallandada tõsiseid materiaalseid ja poliitilisi tagajärgi.

Milline tähendus on Venemaa hoiakul Eesti Vabariigi kontinuiteedi suhtes rahvusvahelise õiguse seisukohalt? Kas võib näiteks öelda, et kontinuiteedi olemasolu/puudumine ongi kahe riigi vahelise suhte (tunnustamise) küsimus ning seega kontinuiteet ise relatiivne nähtus — näiteks Eesti-Suurbritannia suhetes on Eesti riigi kontinuiteet säilinud, ent Eesti-Vene suhetes mitte? Sellele küsimusele tuleb anda selgelt eitav vastus. Vastasel korral jõuaks rahvusvaheline õiguskord *ad absurdum* situatsioonini, kus üks riik on üheaegselt nii uus kui vana, sündinud üheaegselt nii 1991. kui 1918. a. Lähtuda tuleb ikkagi riikide kaaluka enamuse seisukohast ning see tunnustab Balti riikide kontinuiteeti. Venemaa eitavat positsiooni võib juba seetõttu kriitiliselt käsitada, et kontinuiteeti eitava riigi näol ongi tegu selle riigi õigusliku mantlipärijaga, kes anneksiooni toime pani ning sellest kasu lõikas.

Niisiis lähtudes eeldusest, et Eesti Vabariigi kontinuiteet on säilinud, võib püstitada järgmise riikide vastutuse skeemi. NSV Liit pani annekteeritud Eesti Vabariigi kodanikke deporteerides toime rahvusvahelise õiguse rikkumise *de iure* edasieksisteerinud

Eesti Vabariigi vastu. Nüüd on iseseisvuse *de facto* taastanud Eesti Vabariigil riikide vastutuse põhimõttest lähtudes õigus esindada oma kodanikke ja nõuda Vene Föderatsioonilt kui NSV Liiduga kontinuiteedi säilitanud riigilt reparatsiooni omaaegse õigusrikkumise eest (vt Meissner 1997: 313).

4.3. Riigi vastutuse vormidest rahvusvahelises õiguses

Riikide vastutuse põhimõtted rahvusvahelises õiguses pole fikseeritud üheski universaalses rahvusvahelises lepingus. Neid printsiipe on aga korduvalt väljendanud erinevad rahvusvahelised (arbitraaži)kohtud ja tunnustatud erialateadlased. Tegu on rahvusvahelise tavaõiguse normidega. Selle küsimusega on tegelnud ka ÜRO juures tegutsev renomeeritud juristide kolleegium, kelle ülesandeks on rahvusvahelise õiguse edasise kodifitseerimise ettevalmistamine — Rahvusvahelise Õiguse Komisjon (ILC). Komisjon on 1976. a esialgselt vastu võtnud nn *ILC Draft Articles on State Responsibility*, mille kesksed põhimõtted on laenatud rahvusvahelisest tavaõigusest.

Õigusrikkumise toime pannud riigil tekib reparatsioonikohustus. Reparatsioon on üldmõiste, mis hõlmab vastutuse eri vorme. Esimeseks ja kõige soovitatavamaks rahvusvahelise vastutuse vormiks on endise olukorra taastamine (*restitution in kind*) (vt Suhr 1999: 50–51). Balti küüditamiste puhul see kahjuks olukorda ei lahenda, vaatamata sellele, et teatud hetkest alates oli küüditatutel lubatud koju tagasi pöörduda. Kuidas taastada “endist olukorda”, kui paljud küüditatud hukkusid Siberis ebanimlikes tingimustes ning ellujäänud ja lõpuks Eestisse naasta tohtinud kannatasid Siberis külma, nälga ja haigusi, mis ei lasknud neil kunagi saada “endiseks” näiteks tervise seisukohalt?

Kui endise olukorra taastamine pole võimalik, tuleb kahju tekitanud riigil riikide vastutuse põhimõtete kohaselt kahju (materiaalselt) kompenseerida (vrd Suhr 1999: 51–52). Seda vastutuse vormi nimetataksegi kompensatsiooniks. Hüvitamisele kuuluvat summat on muidugi lihtne arvestada trafaretse materiaalse kahju korral — näiteks kui üks riik on deliktselt uputanud teise riigi lipu all sõitnud laeva, mille väärtust on suhteliselt lihtne välja arvestada, jne. Inimeste kannatusi, tervisehädasid ja õigusrikkumisega tekitatud hingelist murdumist saab seevastu üksnes tinglikult ra-

has mõõta. Siin saab juttu olla üksnes kokkuleppelistest summadest, "valurahast". Näiteks hiljuti Saksamaa, USA ja kannatanuid ühendavate organisatsioonide vahel sõlmitud kokkuleppe kohaselt maksavad Saksa riik ja töösturid idaeurooplastest Kolmanda Riigi sunni- ja orjatööliste diferentseerimata valuraha.

Rahvusvahelise õigusrikkumisega võidakse tekitada ka mittemateriaalset kahju, eelkõige haavata teise riigi au ja väärikust. Selle puhul nimetatakse vastutust satisfaktsiooniks. Satisfaktsiooni peamiseks vormiks on vabandus. Rahvusvaheline praktika nn riigipea tasemel vabanduste osas on äärmiselt vastuoluline ja komplitseeritud (vt Brooks 1999). Üldiselt võib täheldada, et n-õ suurte ja poliitiliselt kaalukate küsimuste puhul — tegelikult just siis, kui vabandust kõige enam oodatakse — "patustanud" riigi juhid kuigi kergesti vabandama ei tötta. Andestust palutakse tavaliselt vaid siis, kui ollakse valmis tunnustama ka õigusrikkumisega kaasnevaid muid (materiaalselt kompenseeritavaid) tagajärgi. Sellele vaatamata võiks õigust rikkunud riigi juhi ametlik vabandamine kujuneda diktatuurirežiimi poolt toimepandud kuritegude hilisemal lunastamisel üheks kaalukamaks vastutuse vormiks.

Kokkuvõtvalt võime tõdeda, et kontinuiteedi säilitanud Eesti Vabariigile kuulub rahvusvahelis-õiguslik reparatsiooninõue Vene Föderatsiooni vastu NSV Liidu poolt Eesti Vabariigi kodanike küüditamistega tekitatud kahju hüvitamiseks. Poliitiliselt on Eesti riigil loomulikult õigus valida, kas vastavat nõuet esitada või mitte. Rahvusvahelise õiguse seisukohalt jääb vastav õigus riigiorgani poolt väljendatud selge nõudest loobumisavalduse puudumisel püsima vähemalt niikaua, kuni on elus viimane küüditatu. Juriidilises mõttes aegumisest selliste okupatsioonivõimu kuritegelike sammude puhul rääkida ei saa — küll aga teeb aja möödumine õiguse taganõudmise poliitilises mõttes ikkagi keerukamaks.

5. POOLT- JA VASTUARGUMENTIDEST KÜÜDITAMISTEST TULENEVA RIIKIDE VASTUTUSE KOHALDAMISE TAOTLEMISEL

Kas Eesti riik võiks või peaks formuleerima NSV Liidu massirepressioonidest tuleneva reparatsiooninõude, pole enam otseselt juriidiline küsimus. Vähemalt kelsenliku õigusteaduse mõttes po-

le sellele küsimusele vastamine enam akadeemilise õigusteaduse ülesanne. Ent kuna siinkirjutaja lükkas kirjutise alguses kelsenliku arusaama õigusteadusest tagasi, peab ta vajalikuks ka seda küsimust juristi vaatevinklist lühidalt kommenteerida.

Ühele riigile reparatsiooninõude esitamine teise riigi poolt on tõsine poliitiline samm. Sellise sammu astumiseks tuleb teha põhjalik "tulude ja kulude" analüüs, mõelda selgeks küsimused, nagu: mida täpselt sellise nõude esitamisega taotletakse? millised on eduvõimalused? millised on võimalikud negatiivsed poliitilised tagajärjed? mida täpselt nõuda — rahalist kompensatsiooni ja/või vabandust? kui, siis kuidas nõue esitada?

Nimetatud küsimustest tulenevad ka võimalikud vastuväited reparatsiooninõude esitamisele. See võiks veelgi halvendada Eesti niigi raskendatud suhteid Venemaaga. Samuti tundub üpris vähetõenäoline, et Vene valitsus nõustuks baltlastest küüditatutele rahalist kompensatsiooni maksma. Ühelt poolt mängib siin rolli Venemaa majanduse kiratsev seis, teisalt tõsiasi, et Venemaal on kasvanud üles uued põlvkonnad, kes ei tunnetata moraalselt vastutust Stalini režiimi poolt kordasaadetu eest. Nii võib reparatsiooninõude esitamisega tekkida uus tüliõun, mille lahendamist pole ette näha. Et Euroopa Liit ega NATO pole huvitatud Eesti-Vene suhete negatiivsest ballastist, võib vastasseis Venemaaga reparatsioonide küsimuses halvendada Eesti šansse nende organisatsioonide liikmeks saamisel.

Nii võib teatud juhul ette näha isegi järgmist konflikti: küüditatute legitiimsed huvid ja õigused võivad erineda Eesti Vabariigi käesoleva hetke poliitilistest huvidest ja eesmärkidest. Analoogse situatsioonina lähiminekust võib nimetada deporteeritud sudeedisakslaste varaliste nõuete küsimust 1990. aastatel (vt Tomuschat 1996). Keegi ei kahelnud Saksamaa õiguses esindada sudeedisakslasi nimetatud õigusvaidluses Tšehhi Vabariigiga. Ent kui sudeedisakslaste vaieldamatu huvi oli kunagi neile kuulunud varade tagastamine või õiglane kompenseerimine, oli taasühinenud Saksamaa riiklik huvi heanaaberlike suhete arendamine Tšehhiga. Lisaks mängis kompromissi otsingutel rolli teadmine sakslaste endi poolt natsliku okupatsiooni ajal tehtud ülekohtust. Viimasest lähtuvalt Saksamaa loobus sudeedisakslaste varaliste nõuete esitamisest ja piirdus tšehhidega tehtud ühise ajaloolise lepitusdeklaratsiooniga (*Schlussstricherklärung*), milles mõlemad pooled

kahetsesid Teises maailmasõjas naabrile tehtud ülekohtu ja teatasid, et neil pole (enam) vastastikuseid nõudmisi teineteise suhtes. Põhimõtteliselt võiks kõne alla tulla ka analoogne Balti riikide ja Venemaa ühisavaldus — kui ainult Venemaa soostuks mineviku õigusrikkumist kahetsema ja Balti riikidel oleks, mida vastutasuks kahetseda. Balti ja Vene riigipeade ühisdeklaratsioon, mis mõistaks hukka Nõukogude võimu kuriteod okupeeritud Balti riikides, oleks siiski võimalus, millele tasub mõelda.

Venemaa senisest soovimatusest Nõukogude okupatsiooni õigusvastasust sõnaselgelt tunnistada tuleneb põhiline vastuväide küüditamiste teema mahavaikimisele Eesti-Vene ametlikes suhetes. Kui kahe naaberriigi ühise lähiajaloo õiguslik käsitlus on diametraalselt lahknev, siis on tegu probleemiga, mida ei tohi jaanalinnu kombel pead liiva alla peites olematuks vaikida. Lõpuks taandub küüditamiseprobleem ikkagi küsimusele: milline oli Eesti staatus aastatel 1940–1991? Kas Eesti kodanikkond tunnetab ja/või soovib tunnistada enda vastutust nõukogude süsteemi poliitiliste aktide eest? Kas Nõukogude Eesti oli “meie riik”? Võib-olla muutus ta aja kulgedes selleks? 1949. aastaks? Kui vastus neile küsimustele on eitav, siis tuleb ka küüditamistesse kui okupatsioonivõimu kuriteosse põhimõttekindlalt suhtuda.

Sellest, kas Eesti Vabariik käsitab küüditamist kuriteona, selgub, kuidas tänane Eesti riik küüditamise planeerijaid ja läbiviijaid näeb. Kas olid nad eelkõige “omad inimesed”, kes meie totalitaarse riigi poliitika pimedate teenritena põhjustasid kannatusi oma rahvale? Nii näib arvavat 1941. a juuniküüditamisele pühendatud ajakirja *Kultuur ja Elu* erinumbri toimetaja, kelle järgi “avaldatud dokumentidest ilmneb, et küüditajad on suures osas eestlased, s ü ü d i s t a d a ei ole meil tegelikult kedagi teist.” Samas ajakirjas avaldatud dokumentidest selgub aga, et 1941. a juuniküüditamine korraldati 14. mail 1941 vastu võetud Ük(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu salajase otsuse “Sotsiaalselt võõra elemendi väljasaatmise kohta Baltikumi vabariikidest, Lääne-Ukrainast, Lääne-Valgevenemaalt ja Moldaaviast” alusel. Seega tegutsesid Punaarmee tääkidele tuginenud kohalikud kollaborandid lihtsalt Moskva käepikendusena, juriidilises mõttes okupatsioonivõimu kohapealse organina. Sellest, et küüditamiste läbiviijate hulgas leidis hulk Eesti kommuniste, ei muutu küüditamised veel Eesti “siseasjaks”. Kui otsida ajaloolisi

paralleele, siis ka Austria natsionaalsotsialistid, keda oli ühiskonnas protsentuaalselt rohkem kui Eestis kommuniste, tegutsesid 1938. a Austria Vabariigi vastu toime pandud agressiooni tingimustes näiteks juute deporteerides juriidilises mõttes eelkõige Saksa Riigi organina. Kollaboratsioon, moraalne vastutus rahva liikmete okupatsioonivõimuga kaasajooksmise eest, jääb muidugi oluliseks fenomeniks, mis ka Eestis pole veel kaugeltki selgeks räägitud. Kollaboratsioon okupatsioonivõimu repressiivorganitega pole kindlasti mitte ainult kollaborantide endi, vaid ka kollaborantide rahva moraalseks probleemiks. Ent kui häbiväärne ka polnud Eesti kommunistide kaasajooksmine okupatsioonivõimu repressiivpoliitikaga, jääb tõsiasjaks, et küüditamised said toimu- da üksnes Nõukogude riigi okupatsioonikorra tingimustes. Tasub meenutada, et enne NSV Liidu osutatud "välisabi" 1940. a oli EK(b)P liikmeid üksnes 130 ringis.

Seega oleks õiguslikult kahetsusväärne, kui Eesti riigi ain- saks reageeringuks küüditamiste küsimuses jääks küüditamistes osalenud kohalike satraabikeste — nimekirjade koostajate ja ron- gile panijate — (tingimisi) süüdimõistmine. Tegemist oli üksnes kuritegelike otsuste täideviijatega, halvimal juhul kaaslangetaja- tega. Represseerimisotsused ise võeti vastu Eestit okupeerinud riigi pealinnas. Kui ainsatena kannavad küüditamise eest vastu- tust Klaassepp ja Neverovski, siis võiks seda võrrelda absurdse olukorraga, kus vastutus Eesti juutide Saksa okupatsiooni aegse hävitamise eest jäetuks üksnes Viksi ja Jüriste õlgadele. Ent vii- mati nimetatud kurjategijad olid üksnes ametnikud Eesti Vabariigi territooriumi okupeerinud natsliku Saksamaa repressiivsüsteemis.

6. LÕPETUSEKS

Praegu peaks Eestile minevikust olulisem olema tulevik. Mine- viku valusad probleemid vaevaku meid üksnes niipalju, kui nad mõjutavad seda, mis ees. Eesti riigi ja rahva tuleviku seisukohalt tekitab muret ametliku Venemaa soovimatus tunnistada mõõndus- teta 1940. a agressiooni õigusvastasust ning okupatsioonivõimu repressiivpoliitika kuritegelikku iseloomu.

Eesti Vabariigi rahvusvahelis-õigusliku staatuse kinnistamise seisukohalt oleks vajalik, et Venemaa vähemalt põhimõtteliselt tunnistaks 1940. a sündmuste õigusvastasust, seega ühtlasi Ees-

ti Vabariigi kontinuiteeti. Üksikute oluliste praktiliste aspektide kõrval on kontinuiteedi ideel Eesti jaoks paljuski ka sümbolistlik väärtus. Järjepidevuse põhimõte on selle tõe, et Eesti Vabariigi iseseisvus lõpetati 1940. a vägivaldselt, ning et väljastpoolt vägivaldselt pealesunnitud nõukogude kord ei suutnud ideed Eesti Vabariigist hävitada, juriidiline väljendus. Seetõttu on oluline kinnistada teadmine Eesti Vabariigi kontinuiteedi nõudest veelgi selgemini maailma avalikkuse teadvusesse. Asjaolu, et mõnel pool käsitatakse Balti riike teadmatusest ikka veel NSV Liidu suktessorriikidena, on kahetsusväärne.

NSV Liidu massirepressioonide küsimust suhetes Venemaaga üldse tõstatamata käitüksid Balti riigid sisuliselt NSV Liidu suktessorriikidena. See oleks reparatsiooninõude formuleerimata jätmise põhiline negatiivne aspekt Eesti riigi seisukohalt. Ent küsimuse all on ka teine, hoopis vähem politiseeritud dimensioon — küüditatute inimõiguste ja väärkuse kaitse. 1948. a võtsid riigid ÜRO Peaassamblees üksmeelselt vastu *Inimõiguste Ülddeklaratsiooni*. Kuigi see dokument pole juriidilises mõttes rahvusvahelise lepingu väärtusega, on siiski ütlematagi selge, et 1949. a märtsiküüditamine selle deklaratsiooni kirjatähe ja vaimuga kokku ei sobi. Selles mõttes võib 1949. a küüditamisega kannatanutele tekitatud kahju hüvitamise küsimuse tõstatada isegi sõltumata kontinuiteedi problemaatikast. Suhtes Venemaaga võib nimetatud probleemi üritada käsitleda ka lahus Eesti Vabariigi elektrit täis kontinuiteedi küsimusest. Selles mõttes võib Eesti Vabariik oma kodanikest küüditatutele tekitatud kahju hüvitamise teema tõstatada isegi vaatamata sellele, et ta riigina 1940–1991 *de facto* ei eksisteerinud (sest eelkõige rikuti ikkagi küüditatute, mitte niivõrd annekteeritud Eesti Vabariigi õigusi).

Siinkirjutaja arvates tuleks Eestil küüditamistega tekitatud kahju hüvitamise küsimus suhetes Vene Föderatsiooniga ikkagi üles võtta. Kui küüditatutele materiaalse kompensatsiooni saamine võib osutada suhteliselt utoopiliseks unistuseks, siis tuleks taotleda Vene valitsusjuhi või riigipea vabandamist okupeeritud Balti riikides läbiviidud massirepressioonide eest.

Kuidas saaks Eesti Vabariik oma küüditatud kodanike huve kaitsta? Diplomaatilised läbirääkimised oleksid muidugi kõige pehmemaks ja heanaaberlike suhete seisukohalt soovitamaks teeks. Kuid ka hea tahtega peetud läbirääkimised ei pruugi ala-

ti anda tulemusi. Siis tasub arvestada, et enamik tänaseid Eesti ja Venemaa vahelisi poliitilisi lahkarvamusi on tegelikult juriidilise tagapõhjaga. Peaaegu kõigi vaidlusteemade alguses olev küsimuste küsimus kõlab järgmiselt: mis juhtus 1940. aastal ja mis on toimunu juriidilised tagajärjed praegu, 60 aastat hiljem. Juriidilise taustaga probleemide eripära (ja vähemalt väikeriikide jaoks: eelis) võrreldes puhtpoliitiliste probleemidega on see, et nende lahendamisel maksavad huvid ja võimuvahetkordade kõrval ka "moraalsemad", näiteks kokkulepete pidamise kohustusest tulenevad argumendid. Seetõttu võiks Eesti teha Venemaale ettepaneku anda Nõukogude perioodist ja Eesti Vabariigi kontinuiteedist tulenevad juriidilised küsimused Haagis asuva ÜRO Rahvusvahelise Kohtu lahendada.

Enam kui pool sajandit pärast küüditamiste toimepanemist vajab Eesti kõige enam õiguslikku selgust lähimeneviku ülekohtu suhtes. Sellise selguse nõudmiseks on Eesti Vabariigil piisavalt tugevad argumendid, mis tulenevad rahvusvahelisest õigusest. Eesti kui väikeriigi huvides peakski olema võidelda alati selle eest, et rahvusvaheliste suhete keeleks poleks mitte tugevama jõud, vaid rahvusvaheline õigus.

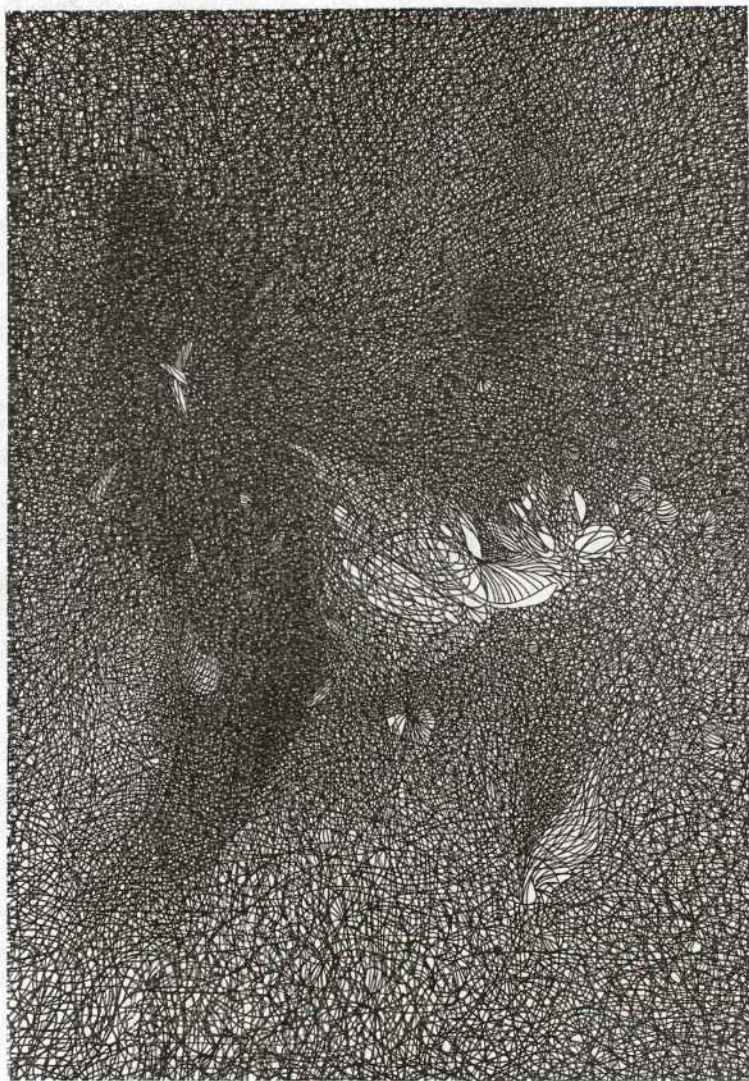
Kirjandus

- Barboza, Julio 1999. *International Criminal Law, Recueil des Cours 278*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers
- Bassiouni, Cherif M. 1992. *Crimes against Humanity in International Criminal Law*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers
- Benvenisti, Eyal 1993. *The International Law of Occupation*. Princeton: Princeton University Press
- Brooks, Roy L. 1999. *When Sorry Isn't Enough. The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice*. New York and London: New York University Press
- Brownlie, Ian 1963. *International Law and the Use of Force by States*. Oxford: Clarendon Press
- Brownlie, Ian 1990. *Principles of Public International Law*. 4th edition. Oxford: Clarendon Press
- Czaplinski, Wladyslaw 1990. State Succession and State Responsibility. — *Canadian Yearbook of International Law*, XXVIII
- Hough, W. J. H. III 1985. The annexation of the Baltic States and its effect on the development of law prohibiting forcible seizure of

- territory. — *New York Law School Journal of International and Comparative Law*, Vol. 6, No. 2, Winter
- I L A (International Law Association), Helsinki Conference. *Rapport preliminaire sur la succession d'etats en matiere de traites*. 1996.
- I L A (International Law Association), Taipei Conference. *Rapport interimaire sur la succession d'etats en matiere de traites constitutifs d'organisations internationales et de traites adoptes au sein des organisations internationales*. 1998.
- K o l o d k i n , A. 1993. Russia and international law: New approaches. — *Revue Belge de droit international*, No. 2
- M a r e k , Krystyna 1954. *Identity and Continuity of States in International Law*. Genève: Librairie E. Droz
- M e i s s n e r , Boris 1956. *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht*. Köln: Verlag für Politik und Wirtschaft
- M e i s s n e r , Boris 1997. Die Russische Politik gegenüber der Baltischen Region als Prüfstein für das Verhältnis Russlands zu Europa. — Boris Meissner. *Die baltischen Staaten im weltpolitischen und völkerrechtlichen Wandel. Beiträge 1954–1994*. Hamburg: Bibliotheca Baltica
- M ä l k s o o , Lauri 2000a. Õigus ja poliitika: Eesti Vabariik rahvusvahelise õiguse subjektina 20. sajandi keeristormides. — *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XVIII*. Tartu—Tallinn
- M ä l k s o o , Lauri 2000b. Eksiilvalitsusest New Yorgi peakonsulaadini. Eesti Vabariigi kontinuiteet ja selle säilimise põhjused rahvusvahelises õiguskorras. — *Juridica*, VI
- R a h i , Aigi 1998. *1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas*. Tartu: Kleio
- R o b e r t s , Adam 1984. What is a Military Occupation? — *British Year Book of International Law*, 55
- R o b e r t s , Adam 1990. Prolonged military occupation: The Israeli-occupied territories since 1967. — *American Journal of International Law*, 84
- S c h w e l b , Egon 1946. Crimes against humanity. — *British Year Book of International Law*. 23
- S u h r , Oliver 1999. Menschenrechte und Bevölkerungstransfer. — Die Antwort des Völkerrechts auf die zwangsweise Dislokation von Bevölkerungsgruppen. — *Deportation — Vertreibung — "ethnische Säuberung": völkerrechtliche Stellenwert und wissenschaftliche Bewältigung in der Gegenwart*. Hrsg. Wilfried Fiedler. Bonn: Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen
- T o m a n , Jirí 1997. *L'Union Soviétique et les droits des conflits armés*. Genève: Université de Genève

- Tomuschat, Christian 1996. Die Vertreibung der Sudetendeutschen. Zur Frage des Bestehens von Rechtsansprüchen nach Völkerrecht und deutschem Recht. — *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 56/1–2
- Uhler, Oscar M. 1950. *Der völkerrechtliche Schutz der Bevölkerung eines besetzten Gebiets gegen Maßnahmen der Okkupationsmacht (unter besonderer Berücksichtigung der Genfer Zivilkonvention vom 12. August 1949)*. Zürich: Polygrafischer Verlag
- Verdross, Alfred 1950. Die völkerrechtliche Identität von Staaten — *Festschrift für Heinrich Klang zum 75. Geburtstag*. Hrsg. R. Braun, A. Verdross, L. Werner. Wien: Springer Verlag
- Warm, Aleksander 1965. On's Eesti Vabariigi õiguslik kontinuiteet kaitstav ja poliitiliselt vajalik? — *Eesti Üliõpilaste Seltsi album XIV*. New York: EÜSi vanematekogu kirjastus
- World War II and Soviet Occupation in Estonia: a Damages Report*. 1991. Ed. Juhan Kahk. Tallinn: Periodika Publishers

LAURIMÄLKSOO (sünd. 1975) on Berliini Humboldti Ülikooli õigus-teaduse doktorant. Ta on kaitsnud bakalaureusekraadi Tartu ja magistrikaadi Georgetowni Ülikoolis ning täiendanud ennast Göttingeni Ülikoolis. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel "Humanitaarne interventsioon: Õigusfilosoofiline vaidlus rahvusvahelise õiguse normide üle" (1998, nr 10, lk 2126–2139).

NAIMA NEIDRE

PAGULUSE AJALOOST

Paavo Roos

Minu teemaks ei ole meie oma paguluse ajalugu, nagu võidaks ehk arvata, vaid pagulus kui nähtus üldse, nii nagu see mitmes kultuuris, eriti antiikajal, on esinenud. Sellest ajast peale, kui paradiisivärvad Aadama ja Eeva taga sulgusid, on inimkond või mingi osa sellest paguluses elanud. Niihästi Vanas Testamendis kui antiikkirjanduses kohtame rohkesti inimesi, kes on kodunt lahkunud või kodunt ära aetud — ja ka rikkalikku ülevaadet niisuguste lahkumiste põhjustest. Kain lahkub pärast oma venna tapmist, Jaakob pärast seda, kui on oma venda tüssanud esmasünniõiguse asjus, Ismael, kui tema asemele tuleb ühise isa legitiimne poeg. Pagulastest kuuleme Kreekamaal juba iidsest ajast saadik. On iseloomulik, et kui Odysseus on ometi kord kodusaa-rele Ithakale jõudnud, tunneb end ebakindlana ning kohtab üht naist, kellega hakkab juttu ajama ja katsub aru anda, kes ta on ja mida saarel teeb, siis leiab ta kergesti seletuse, et on Kreetalt pärit ja kodunt põgenenud, sest on kogemata tapnud kuninga poja.¹ Naine on tegelikult jumalanna Athena, kes ta kohe paljastab ja leiab, et seletus on kavala Odysseuse iseloomuga kooskõlas. Seletus ei olnud kaugelt otsitud — Trooja sõjas oli Odysseus ko-hanud Patroklost, kes traditsiooni järgi oli kodumaalt põgenenud ning Achilleuse isa juurde saabunud, sest oli kogemata kellegi tapnud.² Seal ta saadeti ta Achilleuse seltsilisena sõtta. Teine päris põgenik Trooja sõja lugudes on Teukros, suure Aiase vend, kelle ta isa ära ajas, kui ta tuli koju Salamise saarele, sest ta ei olnud

Toimetus tänab Ivo Volti Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia õppetoolist konsultatsiooni eest.

¹Odüsseia 13.256–299.

²Ilias 23.85–88.

suutnud takistada venna enesetappu, ja kes sõitis Küprosele ning rajas seal sama nimega linna kui kodusaarel.³

Maapao mõiste on üsna lai, sest maapagu võib olla niihästi vabatahtlik kui sunnitud ning selle iseloomu üle arutlesid juba antiikautorid. Cicero ütleb ühes kohtukõnes, et "maapagu ei ole mitte karistus, vaid kaitse otsimine karistuse eest".⁴ Kindlasti ei aimanud ta siis, et peab kunagi ise seda kaitset otsima, nagu me hiljem kuuleme, ja et tema põgenemise tagajärjeks on see, et ta kuulutatakse lindpriiks, nii et see, kes teda vastu võtab ja kostitab, võib kaotada oma ühiskondlikud õigused, kui keegi peaks tahtma teda süüdistada.

Ateenlastel oli oma maapakku saatmise viis, mida mujal peaaegu polegi kasutatud, nn ostrakism. Et poliitilist pinget riigis vähendada — Kreeka linn oli ju enamasti omaette riik —, koguneti vajaduse korral otsustama, kas tuleb kedagi kodanikest maapakku saata. Kui leiti, et see on vajalik, saadeti see, kes kõige rohkem (ja vähemalt teatud arvu) hääli sai, linnast kümneks aastaks minema. Seda protseduuri nimetatakse ostrakiseerimiseks, sest ettepanud nimi kirjutati potikillule, kreeka keeles *ostrakon*. Niisuguseid on leitud tuhandete viisi poliitikute nimedega, kelle kohta on teada, et neid ostrakiseeriti, ja ka nende kohta, keda ei ostrakiseeritud, ja nende kohta, kellest üldse midagi muud ei teatagi. Erinevalt tavalisest maapakku saatmisest ei olnud ostrakiseerimine mingi häbi — sellega ei kaasnenud varanduse konfiskeerimist, kümne aasta pärast võis tagasi tulla ning oma elu jätkata, nagu ei oleks midagi juhtunud. Demokraatia tekkimise alguses oli kavas türrannia pooldajaid maapakku saata, ent pärast saadeti maapakku lihtsalt vähemusparteide juhte, et vältida konflikte. Ostrakiseerimist kasutati vähem kui sada aastat, ja nende aastate jooksul tabas see umbes 15 isikut; viimane kord oli a 417 eKr, kui kaks juhtpoliitikut, Alkibiades ja Nikias, omavahel kokku leppisid ja

³Pindaros, *Nemea epiniikionid* 4.46; Horatius, *Oodid* 1.7.21–22. Lugu on teemaks Sophoklese kaotsiläinud tragöödias *Teukros*.

⁴Cicero, *Caecina kaitseks* 34.100; E. L. Grasmück, *Exilium*. Paderborn, 1978, lk 96.

tähtsuseta keskerakonna juhi Hyperbolose ootamatult maapakku saatsid⁵.

Ateenlasi iseloomustab üldse maapakku saatmise variatsioonirikkus. Ateena on see linn, kus me kuuleme jumalavallatuse (*asebeia*) protsessidest. Kuulsaim neist on ju kohtuprotsess Sokratese vastu a 399 eKr, mille tagajärg oli surmanuhtlus, kus aga Sokratese enda ettepanek oli rahaline trahv,⁶ ent võinuks olla ka maapagu — kõiki neid karistusviise on selle kuriteo puhul kasutatud. Peale Sokratese tabas see süüdistus teisigi filosoofe ja poeete, aga need ei olnud Ateena kodanikud nagu Sokrates, vaid võõrad (nagu näiteks filosoof Anaxagoras, kes läks maapakku a 431 eKr),⁷ nii et väljasaatmine, mis neid tabas, ei olnud mitte maapagu kodumaalt, vaid väljasaatmine võõrast linnast. Detaile — nagu varanduse konfiskeerimist — ei otsustanud mitte seadused (välja arvatud ülalmainitud ostrakism), vaid süüdistaja usinus või kohtu koosseis ja meeoleolu.

Ja siis on olemas poliitiline maapagu, mille olemasolu ei pane ju imestama kedagi, kes näeb tänapäevast poliitilist olukorda maailmas. Aina on olnud inimesi, kes viibivad võõrsil: on siis kardetud sõjategevust või leitud vähemusparteid pooldades, et tegevus kodulinnas on võimatu — vähemustega käitumine pole ju endisaegadel parem olnud kui praegu. Kohtu poolt maapakku saadetud on ju alati võinud loota, et keegi teeb ettepaneku nende tagasikutsumiseks, ja vähemusparteide pooldajad on saanud helilitada lootust riigipöördele, mis neid võiks võimule viia — nii et nemad võiksid omakorda maapakku saata. Pagulasi võidi tagasi kutsuda ka üldise korraldusega, nagu siis, kui Aleksander Suur enne surma andis Kreeka linnadele käsu kõik pagulased kodulinnadesse tagasi kutsuda, kuigi tal Kreekamaa linnade üle õieti võimu ei olnudki.⁸ Tema suurejoonelises riigis ei olnud ruumi linnade jaoks, mille kodanikkonnast suur osa on maapaos teis-

⁵Plutarchos, *Alkibiades* 13.

⁶Platon, *Apoloogia* 27–28.

⁷Jumalavallatuses mõisteti süüdi veel nt filosoofid Protagoras ja Aristoteles.

⁸Diodoros Sikelos 18.8.4; W. W. Tarn, *Alexander the Great II*. Cambridge, 1950, lk 370–371.

tes linnades, ja niisugune otsus tekitas muidugi rõõmu pagulaste hulgas (kardetavasti oli see rõõm küll ennatlik).

Kuhu tuli muuseas minna, kui maapakku mindi või välja saadeti? Maapaoga karistamise põhimõte rajaneb ju sellel, et oma kodulinna on parem kui kusagil mujal ja et see, kui ollakse sunnitud elama kusagil mujal, on selge olukorra halvenemine. Nõnda nägid asja enamasti nii kreeklased kui roomlased. Seda mõtet oleme aktsepteerinud ka moodsal ajal, ilma et see liiga absurdset muljet jätaks. Ent on ette tulnud sedagi, et just nimelt oma riigis ei taheta elada ja tehakse kõik, et seda vältida, kasvõi eluga riskides. Siis ei saa ju maapakku saatmisele vaadata kui karistusele, aga see ei takista riiki asja niiviisi kujutamast ja oma kodanikke pidulikus vormis maalt välja saatmast ilmel, nagu oleks neile koleda karistuse määranud.

Kodaniku maapakku saatmine eeldab muidugi seda, et tal on koht, kuhu minna ja et teda seal vastu võetakse. Paarisaja aasta eest võis kurjategijaid või üldse "musti lambaid" välja saata ja Ameerikasse või Austraaliasse suunduvale laevale panna, aga nüüdsel ajal see nii kerge ei ole. Välismaa päritolu kurjategijaid võib ju nende koduriiki tagasi saata (kui see alles on), aga teised? Kui nad lihtsalt maalt välja saata või ka laevale panna, ei ole tõenäoline, et mingi teine maa neid vastu võtab. Kuidas antiikajal oli? Jah, ega pagulasel enamasti mingit probleemi polegi — üks kirjanduslik erijuhtum on Sophoklese tragöödias *Oidipus Kolonos*, kus kuningas Oidipus vabatahtlikult maapakku läks, olles ebapopulaarne sisserändaja Ateena eeslinnas Kolonos, ning selle arutamine, kas teda vastu võtta või mitte, ongi tragöödia teema. Muidu võetakse müütides pagulane helde käega vastu ja ta saab tihti naiseks kuninga tütre. Kui keegi vihaga läks riigi vaenlaste juurde, võis ta ehk arvestada, et ta võetakse vastu helde käega — nagu ateenlane Alkibiades, kes nn Peloponnesose sõja ajal läks Spartasse, et pääseda kohtuprotsessist Ateenas.⁹ Ta võeti hästi vastu ja ta hakkas spartalastele andma näpunäiteid, kuidas nad ateenlastest kõige paremini jagu saaksid (Sparta oli Ateena peavaenlane sõjas). Talle istus nähtavasti Spartas elamine hästi ja ta kohanes Sparta elustiiliga kiiremini, kui praegustest sisserän-

⁹Thukydides 6.61.

dajatest oodatakse, ja ta sõi isegi kohalikku lihtsat toitu.¹⁰ Aga varsti hakati Spartas kahtlustama, et ta on spartaliku eluviisiga kohanenud kõikidel aladel, näiteks oma suhetes kuningannaga, ning varsti tuli tal jälle lahkuda — tagasi Ateenasse, kuigi sõda ikka veel käis. Ta tapeti muuseas 404. aastal, enne sõja lõppu, aga mitte ateenlaste, vaid pärslaste poolt spartalaste soovitusel.¹¹

Maapaol põhimõtteks on muidugi see, et satutakse väljapoole riigi õigusulatust, ja Kreeka linnades polnud vaja kaugele sõita, nagu ka mitte Roomas kuningate ajal või vabariigi esimestel aastasadel. Rooma ajaloos on mitu lugu sellest, kuidas silmapaistvaid riigimehi tabas kaasmaalaste kadedus ja kuidas nad pidid põgenema, nagu näiteks Coriolanus või Camillus, ning neil polnudki vaja minna kaugemale kui saja kilomeetri kaugusel asuvasse Antiumi või Ardeasse.¹² Mõnel linnal on koguni olnud eriline staatus paguluskohana. Polybios mainib Neapolist, Tiburit ja Praenestet.¹³ Kui Rooma oli endale soetanud ülemereprovintse, pidi selleks, et seda saaks maapaoks lugeda, enamasti minema väljapoole Itaaliat — aga alati polnud sedagi vaja. Kui kuulsa väejuhi ja gurmaani Luculluse isa pidi põgenema, sest ta oli toimunud valesti sõjas orjamässu vastu a 101 eKr, läks ta Heracleasse Itaalia lõunarannikul, mida nähtavasti peeti pagenduskohaks, kuigi terve Itaalia kuulus juba ammu Roomale.¹⁴ Kui Cicerot karistati maapaoga, sest ta oli viis aastat varem konsulina mõistnud Catilina pooldajaid pärast ebaõnnestunud mässukatset ilma rahva ärakuulamiseta surma, kavatses ta sõita Sitsiiliasse, mis oli Itaalia lähim provintsi ja kus elanikud pidasid temast lugu, sest ta oli varem nende kasuks algatanud kohtuprotsessi kurikuulsa asevalitseja Verrese vastu.¹⁵ Maapagu ei olnud seda laadi koh-

¹⁰Plutarchos, *Alkibiades* 23.

¹¹Plutarchos, *Alkibiades* 39.

¹²Livius 2.35; Plutarchos, *Coriolanus* 22; Plutarchos, *Camillus* 23.

¹³Polybios 6.14; Grasmück, *op. cit.*, lk 74, märkus 64.

¹⁴Diodoros Sikelos 36.8.5; Plutarchos, *Lucullus* 1.1.

¹⁵Verres oli Sitsiilia asevalitseja a 73 eKr ja ta kaevati väljapressimise eest kohtusse kolm aastat hiljem. Tänu Cicero energilisele süüdistamisele ei oodanud ta kohtu otsust, vaid läks maapakku Massiiliasse (praegune Marseilles). Säilinud on Cicero neli kohtukõnet tema vastu.

tuprotsessides õieti mingi uudis: ennegi oli Itaalias kohtualuseid pagendusse saadetud, kas siis riigisisesele või väljapoole Itaaliat. Seekord oli aga rahvatribuun Clodius, kes oli Cicero süüdistaja, tema jaoks liiga kaval ja pani paika alammäära, kui kaugele Cicero peab Itaaliast lahkuma, ja Sitsiilia jäi liiga lähedale. Cicero otsustas minna Kyzikose linna Väike-Aasia looderannikul, aga nii kaugele ta ei jõudnudki. Tema pagulusaja kirjad¹⁶ on kirjutatud Thessalonikes ja Dyrrhachiumis¹⁷, ja seal ta ongi, kui juba pool aastat hiljem astutakse esimesi samme tema tagasikutsumiseks uute poliitiliste sündmuste tõttu Roomas, ja varsti ta ongi Roomas tagasi.

Eriti leiame roomlasi paguluses Kreekas, Väike-Aasias ja Lõuna-Gallias vabariigi viimaste aastakümnete ajal. Massilias elasid näiteks paar aastat samal ajal roomlastest põgenikud Verres ja Milo, esimene selleks, et vältida kohtu karistust väljapressimise eest Sitsiilia provintsis, milles Cicero teda süüdistas, teine karistuseks selle eest, et ta oli põhjustanud ülalmainitud Clodiuse surma kuus aastat pärast Cicero maapakku minemist, kui Cicero teda küllalt energiliselt ei kaitsnud. Smyrnas Väike-Aasias leiame kõige haruldasema vabariigiaegse pagulase, mehe nimega Rutilius Rufus. Tedagi süüdistati väljapressimises oma provintsis — publikaanide ja tulumaksuametnike poolt, keda ta oli just sellises tegevuses takistanud. Need maksid talle a 92 eKr kätte süüdistusega ning neil õnnestus kohtus saavutada süüdimõistev otsus — ta lahkus Roomast ja sõitis just sinna provintsi, kus ta olevat väljapressimisi sooritanud, ja elas seal üldises austuses.¹⁸

Vabariigiaja üleminek keisriajale tõi kaasa teatud muudatusi. Caesari lühikese võimuperioodi jooksul aastail 46–44 eKr ei olnud maapakku saatmine aktuaalne. Pärast kodusõda oli pigemini küsimuseks, kas Rooma tagasi pöörduda või mitte, kas usaldada uut võimu või mitte. Mõnikord on tegemist isegi sellega, kas suudetakse tagasi meelitada kedagi, kes on vabatahtlikult pagulusse

¹⁶Umbes 25 kirja ajavahemikust mai 58 kuni veebruar 57 eKr.

¹⁷Kreeka nimega Epidamnos (nüüd Albaania sadamalinn Durrës, it Durazzo).

¹⁸Livius, *Periocha* 70; Tacitus, *Annales* 4.43; Ovidius, *Epistulae ex Ponto* 1.3.61–66.

jäänud, ja mõnel korral kasutati selleks vahetalitajana Cicerot.¹⁹ Caesari adoptiivpoeg ja järeltulija Augustus oli aga uuendaja maa-pakku saatmise alal. Tema ajal saadeti luuletaja Ovidius Tomise (praegusesse Constantasse Rumeenias Musta mere rannikul), kus ta luuletustes kaebas kibedalt oma ranga saatuse üle. Tegelikult ei saa me aga vaadata Ovidiusele kui pagulaskirjanikule, sest ta viibis ikkagi Rooma riigi ja õiguse ulatuses, ehkki ta uus elupaik oli nii kaugel. Kas pärast seda, kui Rooma riik hõlmas rohkem kui Itaalia, on ükski roomlane — vabatahtlikult või sunniviisil — saabunud pagendusse riigist väljapoole? Me võime lugeda, kuidas kari põgenikke pärast üht kodusõda, kus Sulla pooldajad olid Mariuse pooldajaid võitnud, mõtlesid Sertoriuse juhtimisel sõita mõnele õndsale saarele Atlandi ookeanis — kas Madeirale või Kanaari saartele, seda me ei tea, sest nad ei jõudnud nii kaugele, vaid jäid tee peal Hispaaniasse ning tekitasid seal Rooma valitsusele mitu aastat tüli.²⁰ Teine põgenik, kes tüli tekitas, oli teatud Labienus. Tema isa oli Gallia sõja ajal olnud teine mees Caesari kõrval, ent kodusõjas vastaspoolele üle läinud ja hukkunud. Ise oli ta hiljem Caesari tapjate poolel ja jäi pärast nende kaotust Partiasse, Rooma vaenlaste juurde. Nagu Coriolanus mitusada aastat varem, tuli ta tagasi vaenlase väega ja rüüstas Rooma territooriumi Väike-Aasias a 39 eKr, ent kaotas ja hukkus.²¹ Arvatavasti olid Caesari vastase Pompeiuse pojalt samasugused plaanid, kui ta paar aastat hiljem pärast kaotust lahingus Sitsiilia rannikul a 35 eKr ida poole põgenes. Igatahes ei jõudnud ta nii kaugele, vaid püüti Väike-Aasias kinni ja hukati.²²

Järelmaailm on palju aega kulutanud Ovidiuse pagendamise põhjuse otsimiseks ja üldiselt arvatakse, et pagendamisel oli mingi seos tema erootilise luuleteosega, ehkki see oli kirjutatud mitu aastat tagasi ja parajasti tegeles ta luulega, mis sobis Augustuse kultuurikavaga paremini kokku. Ent väga vähe huvi on tuntud selle hoopis uue võtte vastu, mida Augustus pagendamisel kasutas. Siiani oli see, kuhu pagulane sõidab, olnud tema enda asi;

¹⁹Mõni kõne on säilinud, näiteks *Pro Marcello*.

²⁰Plutarchos, *Sertorius* 8.

²¹Cassius Dio, *Historia* 48.40.

²²Cassius Dio, *Historia* 49.18.

nüüdistest peale ei ole tegemist mitte ainult väljasaatmisega teatud kohast, vaid ka teatud kohta. Keiser valib koha õnnetu luuletaja paguluseks ja nõuab järeleandmatult, et ta sinna ka jääks.²³ Mingit seaduse tuge sellisel protseduuril kindlasti ei ole — seda tuleb näha kui valitseja võimutäiuse ilmingut. Augustus kasutas seda meetodit ka teiste, näiteks lähedaste sugulaste puhul, kuigi paguluskoht oli siis mingi ligiduses asuv Itaalia saar ja mitte mõni paik impeeriumi kaugemas nurgas. Ja Augustuse meetod ei tabanud sugugi mitte ainult roomlasi: vasallvürst Herodes Archelaos Palestiinast, kuulsa Herodese poeg, saadeti kodanike kaebuste peale a 6 pKr Lõuna-Galliasse, kuhu ta jäigi elu lõpuni.²⁴ Augustus oli suureks eeskujuks mitmele valitsejale ka moodsal ajal, näiteks Mussolinile. Üks asi, milles Mussolini imiteeris Augustust, oligi säärase sisepaguluse kasutamine; aga ma ei tea, kas ta just mõtles Ovidiusele, kui ta kirjanikke minema saatis, näiteks Carlo Levit Lukaaniasse pagendades.²⁵ Sisepagulust kasutati ju ka Nõukogude Liidus, nagu näiteks siis, kui Nobeli laureaat Andrei Sahharov pidi elama Gorkis, ja sageli tähendas see lihtsalt lisa läbielatud pagulusele Siberis.

Veel paar tähelepanekut pagulaste olukorra kohta uutes elukohtades. Me teame, et ülalmainitud Rutilius Rufus sai kodanikuks Smyrnas, ja küllap ka mitmed teised roomlased oma uutes kodulinnades. Aga kodakondsus mõnes linnas Kreekamaal või Väike-Aasias ei olnud kindlasti huvipakkuv Cicerole. Igatahes oli roomlasel mingi Rooma provintsi linnas ilmselt üsna kerge kodakondsust saada. Kreeka ajal oli see olnud tublisti raskem. Kodanikuks saamine linnas, kus seda ei olnud sünnist saadik, oli peaaegu võimatu, ja see, et pagulased võõrast linnast ei võinud kodanikeks saada, ei tundu eriti imelikuna, kui kodakondsust ei saanud ka mitmed teiste linnade kodanikud, kes elasid linnas vabatahtlikult, näiteks äritegevuse pärast, ja samuti mitte nende pojad, kes olid võib-olla isegi selles linnas sündinud. Teoreetiliselt võis võõras saada kodakondsuse, kui ta nimetati linnale tehtud

²³Ovidius ütleb, et Augustus ise kasutab tema kohta terminit *relegatus* 'ärasaadetu', mitte *exul* 'pagulane' (*Tristia* 5.11.20–22).

²⁴Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum* 17.342–344.

²⁵Carlo Levi (1902–1975) oli sunnitud elama Lukaania maakonnas 1935–1936 ja ta kirjeldab seda raamatus *Kristus peatus Ebolis* (1945).

teenete eest aukodanikuks, aga see ei olnud ju midagi, mida saanuks planeerida. On säilinud raidkirju, mis räägivad pagulastest, kes viibivad linnas, võistlevad linna eest spordivõistlustel, võidavad ja selle kaudu linnale au toovad, mida peetakse küllaldaseks põhjuseks, et neid aukodanikeks nimetada.²⁶ Moodsal ajal on ju küsimuseks see, kas sisserändajaid saab kiirkorras teha kodanikeks, nii et nad võiksid oma uue riigi eest olümpiamängudel võistelda; antiikajal võis linna eest võistelda ja siis tagantjärele võib-olla kodakondsuse saada.²⁷

Lõpuks veel üks küsimus, mille üle nähtavasti üldse ei arutata: pagulus perekonna seisukohast. Kas mindi pagulusse üksinda või võeti perekond kaasa, kui pagulasel perekond oli? Mõeldes sellele, kui tugev side enamasti oli pereisa ja perekonna vahel, ja faktille, et oodati, et perekonnal alati oleks pereisa, võiks loomulikult eeldada, et pagulusse saatmisel perekonda ei lõhutud. Me näeme, et kui keegi riigireetmise pärast surma mõisteti, võidi hukata tema perekondki, et lastest hiljem kättemaksjaid ei saaks (nagu juhtus näiteks pretoriaanide prefekti Seianusega keiser Tiberiuse ajal).²⁸ Seepärast on veidi üllatav leida, et neil juhtudel, mida on kerge kontrollida, on pagulane alati perekonna maha jätnud. Nõnda räägivad antiikallikad, et Coriolanus lahkus üksinda ja jättis perekonna maha, nagu ka Camillus.²⁹ Et Cicero ei võtnud perekonda kaasa, seda näeme kirjadest, mida ta naisele kirjutab ja kus ta perekonna õnnetu saatuse üle kaebab. Ta mõtiskleb ka teiste võimaluste üle, mis tal peale maapao veel jäänud olid (näiteks enesetapp), aga ei maini kordagi võimalust, et naine võinuks

²⁶Raidkiri Ephesosest, vt J. Keil, G. Maresch, *Österreichische Jahreshfte* 45, 1960, Beibl., veerg 77–80.

²⁷Mõnikord tuleb muidugi ka ette, et pagulane saab oma uues linnas kodanikuks ja alles siis mängudest osa võtab; vt H.-V. Herrmann, *Olympia: Heiligtum und Wettkampfstätte*. München, 1972, lk 218, m 36. Kas võib oletada, et tema sportlaseks olemine lihtsustab kodanikuks saamist?

²⁸Cassius Dio, *Historia* 58.11.5.

²⁹Coriolanuse ema ja naine saadeti talle vastu, kui ta Rooma tuli, et talle auku pähe rääkida, vt Livius 2.40; Dionysios Halikarnassosest 8.40; Plutarchos, *Coriolanus* 34. Camillus jätab naise ja pojaga jumalaga, vt Plutarchos, *Camillus* 12.

temaga kaasa tulla.³⁰ Ühes kirjas oma vennale Quintusele palub ta, et vend ta perekonna eest hoolitseks,³¹ milleks oli ilmselt ka põhjust, sest Clodius oli lasknud ta maja lammutada ja selle kohale midagi muud ehitada. Ka Ovidius suunab mõne oma värsskirjadest naisele ja palub, et ta teeks, mis suudab, et Augustus oma otsust muudaks,³² samal ajal kui ta kurdab, et naisel on nüüd tekkinud nii palju lisatööd, sest Ovidius ei võta varade hooldamisest osa (Ovidiuse varandust ei olnud nähtavasti konfiskeeritud). Kas Sokrates oleks oma naise Xanthippe kaasa võtnud, kui ta oleks Kritoni nõu kuulanud ja valinud mürgikarika asemel maapao, selle kohta võime vaid oletusi teha.

PAAVO ROOS (sünd. 1937 Tartus klassikalise filoloogi Ervin Roosi pojana) on lõpetanud Lundi ülikooli, samas saanud akadeemilised kraadid (*dr. phil.* 1972) ja töötanud lektorina, olnud assistent Rootsi klassikalises instituudis Roomas (1984–1987) ning juhatanud Rootsi uurimisinstituuti Istanbulis (1987–1990); praegu Lundi ülikooli klassikalise muinasteaduse ja vana ajaloo õppejõud.

³⁰Cicero, *Ad familiares* 14.4.

³¹Cicero, *Ad Quintum fratrem* 1.3.

³²Ovidius, *Tristia* 1.6, 4.3, 5.2; *Epistulae ex Ponto* 3.1.

TRISTIA V, 7

Publius Ovidius Naso

Tõlkinud Ain Kaalep

Kirja sa loed, mis saabund maalt, kus heidavad ühte
Histeri jõe lai pind ning merelainete veed.
Kui sinul hea elujärg on ja kiitagi võid oma tervist,
siis nagu näiks mul ka siin kergem mu saatuse piin.
Küllap, nii nagu ikka, mu kalleim kaim, küsid jälle,
kuis käsi käib, ehk küll tead juba, kuis tema käib.
Ei käi hästi. Ma nii lühidalt võin teatada sulle.
Caesari solvajal ei lootagi ju ole muud.
Milline hõim siin maal on ja milliste kommete keskel
mul tuleb olla, sa veel teada ka mult tahad ehk.
Kuigi ju geetlaste seas siin üksjagu kreeklasi leidub,
tõrksaid geetlasi neist hoopis on arvukamalt.
Näeb sagivat sarmaate ja geetlasi hoostega tükkis
jultund moel igal pool, kus aga kulgemas tee.
Ning vibukaart kõik kandmas nad on, tupp nooltega küljel:
noil on kollane ots, rästikumürgiga koos.
Metsik meestel on hääl ning lõust sedamoodi kui Marsil,
kus, pügamata ja ropp, lokkamas on habe-juus;
hea käsi varmalt valmis on lõögiks haarama pussi,
mis iga barbari võöl rippuma kindlasti peab.
Nendega koos — oh küll! — läind lustlik arm puha meelest;
neid sinu laulik siin saab näha-kuulda ju vaid.

Nii, jah, nendega koos eluaastaid peab tema veetma —
kui teeks varjugi priiks surm ja ta endaga viiks!
Et täis teatris mu laule on rahvale tantsitud ette,
teatud sa, kaim, ning et kiitugi väärt oli see:
tead seda, et mina ühtegi teost pole teatrilole loonud
ning minu muusale küll kiit tuleb ootamatult,
ent see ikkagi teeb head meelt, kui meenutatakse
veel pagulastki ja kui veel nime teatakse tal.
Olnule mõeldes ju eks kõik vaev tule jällegi meelde,
eks oma luulet siis ning Pieriide ma nea.
Kuid ei jätta ma saa neid teps, kui küll juba neetud,
noolt, mis haavand mind, ikkagi järgima pean:
nii ega kreeklaste laev, Euboiast möödudes üks kord
rappida saand, sama teed kartnud ju teinegi kord.
Ei nime heaks, et see saaks kuulsaks, tee oma tööd ma:
las jään tundmatuks — veel parem ongi ju see.
Seon auahnust nii, maha nii mõnd vaevagi vaotan
ning näen siis seda, kuis peale on jäänd sõna võim.
Kui kord üksindusse ma neil eramail olen jäetud,
mis teha muud! Kes mind kaitsma ja hooldama peaks!
Trööstitut näen kohta ma, kui seda kohta ma vaatan,
ei maa peal sama kurb küll ole ükski ju koht.
Ning inimestest kui inimestest rääkida vaevalt
saab siin: huntide tõust veel nemad hullemad on,
ei nad kohtuid austa ja sel, kel jõud, on ka õigus;
siin maal muud ei tee seadusi kui aga mõök.
Kottind kaatsade paar jalas on neil, nahkhame seljas,
ning ärapulstund juus vaob üle lauba ja näo.
Kui sõna kreekat ehk mõni neist on meeldegi jätnud,
siis saab geetlase suus barbaritoni ka see.
Ei ole niisuguseid küll kuskilt siit aga leida,
kes ladinat kasvõi veidigi tönkama peaks.

Laulik Roomast teilt palub andeks nüüd seda, Muusad,
et enamjaolt juba ta räägib sarmaatide keelt.
Pihtima pean häbi tundes, et aeg nii eemale kandnud
on oma keelest mind, et unub ühte ja teist —
küllap leiduda võib juba mõndagi barbarimoelist
sellegi raamatu sees: kõik puha ümbruse süü!
Et aga lõplikult ei kaotaks Ausoni keelt ma
ning et säilitaks häält isamaist minu suu,
kordama pean sõnu tihti ja seks iseendaga vestlen,
kasvõi lootusetult teen üha ka oma tööd.
Nii läheb aeg mul siin omasoodu ja nii mina püüan,
et jääks kindlaks hing, seiskugi mis tahes ees.
Laulude toel mul soov on tõrjuda vaevade võimu.
Ning kui hakkama saan, siis rahul ongi mu meel.

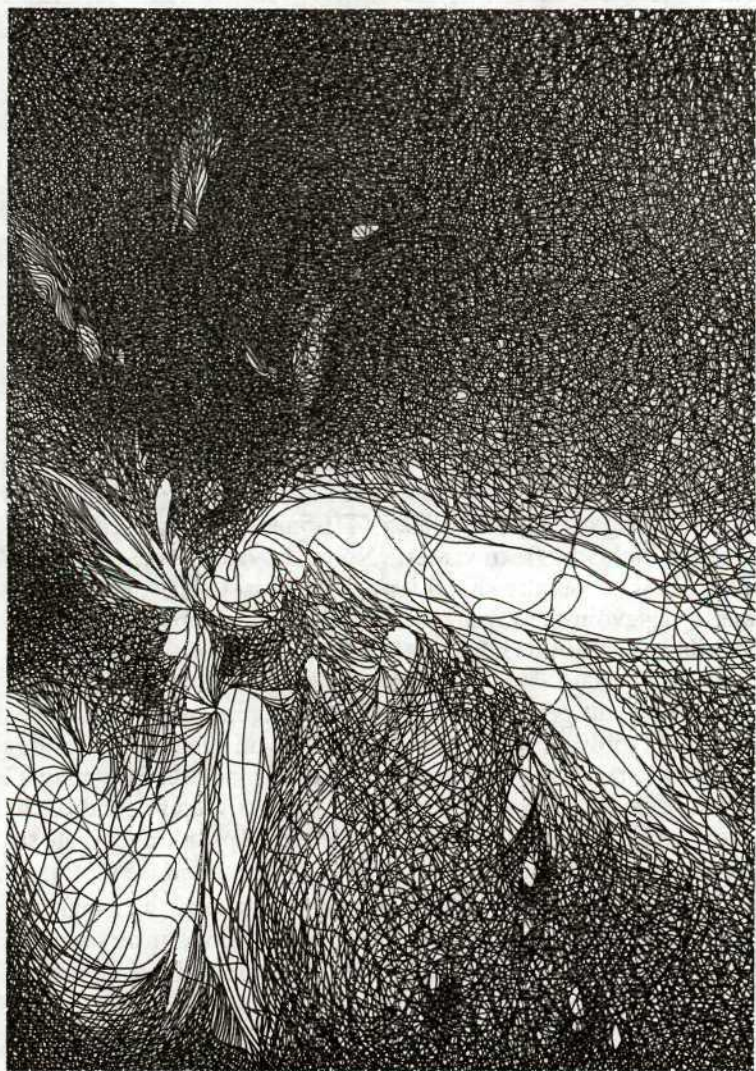
PUBLIUS OVIDIUS NASO (43 eKr–17 pKr), suurimaid rooma poete, on eesti keeles esindatud tõlgetega *Rooma kirjanduse antoloogias* (1971) tervelt 52 lk-l (365–417), millele liitub 10 lk kommentaare (632–642). Tõlgitud on näiteid esimesest kogumikust *Amores*, *Heroiinide kirjadest*, *Armukunstist*, eriti *Metamorfoosidest*, ka rooma kalendritähtpäevade luulendustest *Fasti* ja paguluses loodud sarjast *Tristia*. Esindamata jäänud on *Ravimid armastuse vastu*, *Näohooldusest*, *Kirjad Pontosest* ja *Ibis*. Tõlkijaiks on olnud Leo Anvelt, Ain Kaalep, Friedrich Puksoo, Aleksander Raid ja Ülo Torpats. Viimatimainitu koos allakirjutanuga on antoloogiat toimetades sõandanud mõnel puhul (F. Puksoo, A. Raid) võtta endale lausa “lisatõlkija” kohustusi; taotledes kvantiteeriva värsi võimalikult sujuvat eestipärastust oli see vahel paratamatu. Käesolevas esitatud värskel tõlge püüab taas kord ja endistest tõlgetest vahest veenvamaltki (nõudlikkust on tõstetud!) näidata, kui endastmõistetav on eestikeelne kvantiteeriv värss, olgugi tema viljelemine vähestel väärikogemustega ja nõrga emakeeleoskusega literaatidele raske. (Tegelikult pole ta raskem midagi kui soome või ungari keeles. Ja õppimist nõudis ta rooma ja kreeka poetideltki!)

Paavo Roos ei kõnele oma artiklis pikemalt, miks keiser Augustus Ovidiuse õieti maapakku saatis. Kuivõrd säilinud asjakohast materjali leidub ainult poeedi enda ettevaatlikes värssides, on tõlgitsemisvõima-

lusi olnud mitu. John C. Thibault (*The Mystery of Ovid's Exile*, 1964) nimetab 111 selle küsimuse käsitlejat aastaist 1437–1963; kõige sagedamini on arvatud, et Ovidius oli segatud mingitesse isiklikku laadi sekeldustesse seoses keisrikojale lähedaste isikutega, kusjuures “režiimile sobivaks” ei peetud ta loomingutki (aga ei puudu isegi arvamus, nagu oluks tal pistmist mingi keelatud müstilise kultusega). Oma maapaoluules on ta Augustuse suhtes lausa pugevalt aupaklik, millest aga mingit abi polnud. Hoopis iseäralik on samuti sellesse aega kuuluv 644 värssi pikk *Ibis*, mis koosneb sõimust ja needmisest meile tundmatu objekti pihta. M. Gasparov (venekeelses Ovidiuse maapaoluule väljaandes *Skorbnõje elegii/Pisma s Ponta*, 1982) on esitanud teesi, nagu oleks tegemist autoparoodiaga. Riskin hoopis uue oletusega: poet võis hoolikalt šifreerituna paisata välja oma viha Augustuse vastu, kes ju lõpuks oli suurim süüdlane tema kannatustes. Analoogilisi juhte tunneme nõukogude kirjandusest, nt kasvõi Kornei Tšukovski *Hiiglane Prussakas*. Maailmakirjanduses tuleb midagi sellist ette muidugi harva, nii nagu totalitaarset diktatuuri esineb maailma ajaloos harva. . .

Tõlkimiseks valitud eleegeias vajavad selgitamist järgmised sõnad ja kohad. *Hister* on Doonau ladinakeelne nimi. *Caesari* (s.o keisri) *solvajana* vihjab Ovidius mingile enda süüle, mis meile küll ju teada pole. *Geetlased* ja *sarmaadid* olid sealse maa-ala pärisrahvad, Ovidiuse meelest muidugi barbarid, kuid ometi õppis ta lõpuks ära sealse keele ja kirjutas selles värsssegi. Midagi väga erandlikku antiikkultuuris! Et tema luulet on *rahvale tantsitud ette*, märgib arvatavasti seda, et mingite pantomiimide saatetekstiks oli kasutatud tema *Heroiinide kirju*. *Pieriidid* on Muusade paralleelnimeks. *Euboiast* möödunud kreeklaste laev viitab nende müütilisele kojusõidule Trooja sõjast. Pükstest-kaatsadest on juttu kui erilisest barbaarsusest: roomlased ega kreeklased neid ei kandnud! *Ausoni keele* all on mõeldud ladina keelt.

Ain Kaalep

NAIMA NEIDRE

VAIMUD, AJUD JA PROGRAMMID

John R. Searle

Tõlkinud Andres Soosaar

Millist psühholoogilist ja filosoofilist tähtsust peaksime omistama praegustele ettevõtmistele simuleerida inimese tunnetusvõimeid arvuti abil? Sellele küsimusele vastates pean ma otstarbekaks eristada "tugeva" tehisintellekti (TI) vaadet "nõrga" ehk "ettevaatliku" tehisintellekti vaatest. Nõrga TI vaate kohaselt seisneb arvuti keskne väärtus vaimu [*mind*] uurimisel selles, et ta annab meile väga võimsa töövahendi. Näiteks võimaldab ta meil formuleerida ja kontrollida hüpoteese palju rangemal ja täpsemal viisil. Tugeva TI vaate järgi ei ole arvuti pelgalt vahend vaimu uurimisel; sobivalt programmeeritud arvuti pigem ongi vaim, selles mõttes, et sobivate programmide korral arvuti sõna otseses mõttes *mõistab* ja tal on ka teisi kognitiivseid seisundeid. Et tugeva TI kohaselt on programmeeritud arvutil kognitiivsed seisundid, siis ei ole programmid meile enam ainult vahend psühholoogiliste seletuste kontrollimiseks, vaid pigem on programmid ise seletused.

Mul ei ole nõrga TI väidetele midagi vastu öelda, vähemalt mis puutub käesolevasse artiklisse. Minu diskussioon siin on suunatud väidetele, mida ma olen määratlenud kui tugeva TI vaate omi, ja

Minds, Brains, and Programs. — The Behavioral and Brain Sciences, vol. 3, no. 3, 1980, pp. 417–424.

Copyright © 1980 Cambridge University Press

Avaldame autori ja kirjastuse nõusolekul. Oleme tänulikud Suurbritannia saatkonna abile autoriõiguste eest tasumisel.

iseäranis sellele väitele, mille kohaselt sobivalt programmeeritud arvuti evib kognitiivseid seisundeid ja sellega need programmid seletavad inимтunnetust. Kui ma järgnevalt osutan TI-le, siis pean ma silmas selle tugevat versiooni, mida väljendavad need kaks väidet.

Ma vaatlen Roger Schanki ja tema Yale'i kolleegide tööd (Schank, Abelson 1977) sellepärast, et tunnen seda paremini kui teisi samalaadseid väiteid sisaldavaid töid, ja ka seetõttu, et tegu on väga selge näitega töödest, mida ma soovin uurida. Kuid kogu järgnev ei sõltu Schanki programmi üksikasjust. Samu argumente võiks rakendada Winogradi SHRDLU-le (Winograd 1973), Weizenbaumi ELIZA-le (Weizenbaum 1965) ja tegelikult igale inimese mentaalsete nähtuste simulatsioonile Turingi masinal.

Väga lühidalt ja detaile kõrvale jättes on Schanki programmi mõte simuleerida inimlikku võimet mõista lugusid. Inimeste loomõistmisvõimele on iseloomulik, et nad on võimelised vastama loo kohta käivatele küsimustele, isegi kui nende poolt vastustena antav info ei olnud loos otse välja öeldud. Oletagem näiteks, et teile esitatakse järgmine lugu: "Mees läks restorani ja tellis hamburgeri. Kui hamburger pärale jõudis, oli see kõrbenud ja mees tormas vihaselt restoranist välja arvet maksmata ja jootraha jätmata." Kui teilt nüüd küsitaks: "Kas mees sõi hamburgerit?", vastaksite tõenäoliselt: "Ei sõõnud." Kui teile esitatakse järgmine lugu: "Mees läks restorani ja tellis hamburgeri. Kui hamburger pärale jõudis, oli mees sellega väga rahul ja restoranist lahkudes andis ta ettekandjale lisaks arvele veel kopsaka jootraha." Kui teilt samamoodi küsida: "Kas mees sõi hamburgerit?", vastate te tõenäoliselt: "Jah, ta sõi hamburgerit." Schanki masinad suudavad samamoodi vastata sellisel viisil esitatud küsimustele restoranide kohta. Selleks on neil "representatsioon" seda sorti infost, mis inimestel on restoranide kohta, mis võimaldab neil vastata sama tüüpi lugude puhul eeltoodud küsimustele. Kui masinale esitatakse lugu ja seejärel küsitakse küsimus, siis masin trükib sellise vastuse, mida me eeldaksime inimestelt selliste lugude kohta saada. Tugeva TI vaate pooldajad väidavad, et sellises küsimuse ja vastuse järgnevuses masin mitte ainult ei jäljenda inimese võimet, vaid ka, et

(1) masin otseses mõttes *mõistab* lugu ja pakub vastuseid küsimustele, ja

(2) masina ja selle programmi tegevus *seletab* inimese võimet mõista lugu ja vastata selle kohta käivatele küsimustele.

Kumbki väide ei paista mulle olevat Schanki tööga kuidagi kinnitatud¹, nagu ma järgnevas püüan näidata.

Üks viis igasugust vaimuteooriat proovile panna on küsida endalt, millega võiks olla sarnane see, kui mu vaim tegelikult töötaks nende põhimõtete järgi, mille järgi selle teooria kohaselt töötavad kõik vaimud. Rakendagem seda testi Schanki programmile järgmise mõtteeksperimentiga. Oletagem, et ma olen suletud mingisse tuppa ja varustatud suure hulga hiinakeelsete märkidega. Seejärel oletagem (nagu see just antud juhul ongi), et ma ei oska hiina keelt ei kõnes ega kirjas, ja ma ei ole isegi kindel, et suudaksin ära tunda hiina kirja ja eristada seda näiteks jaapani kirjast või mõttetutest kritseldustest. Minu jaoks on hiina kiri lihtsalt hulk mõttetuid kritseldusi. Nüüd oletagem edasi, et pärast esimest portsu hiinakeelseid sümboleid antakse mulle teine ports pabereid hiinakeelsete kirjamärkide ja reeglitega, mis seovad omavahel esialgu antud märgid selle grupi kirjamärkidega. Need reeglid on inglise keeles ja ma saan neist niisama hästi aru kui iga teine inglise keelt emakäelena kõnelev inimene. Need reeglid võimaldavad mul vastavusse seada kaks gruppi formaalseid sümboleid ja “formaalne” ei tähenda siin midagi muud, kui et ma olen võimeline sümboleid identifitseerima täiesti vaid nende kuju alusel. Nüüd oletagem veel, et mulle antakse kolmas ports hiinakeelseid sümboleid koos ingliskeelsete reeglitega, mis võimaldavad mul vastavusse seada kolmanda grupi elementid esimese kahe grupi elementidega ning need reeglid annavad mulle juhtnööre, kuidas saata tagasi teatud kujuga hiinakeelseid sümboleid vastuseks kolmanda grupi sümboleile. Mulle on teadmata, et inimesed, kes saatsid mulle kõik need sümboolid, kutsuvad esimest gruppi “tähestikuks”, teist “looks” ja kolmandat gruppi “küsimusteks”. Veelgi enam, nad kutsuvad neid sümboleid, mis saatsin tagasi vastuseks kolmandale grupile, “küsimuste vastusteks” ning seda ingliskeelsete reeglite kogumikku, mis nad mulle

¹Ma ei ütle muidugi, et Schank ise seoks end nende väidetega.

saatsid, kutsuvad nad "programmiks". Et lugu veidi komplitseerida, kujutlege, et needsamad inimesed annavad mulle lugusid inglise keeles, mida ma oskan, ja siis nad küsivad minult ingliskeelseid küsimusi nende lugude kohta ning ma vastan neile inglise keeles. Oletagem samuti, et mõne aja pärast saan ma nii heaks reeglite järgi hiina sümbolitega manipuleerimisel ja programmeerijad saavad nii heaks programmide kirjutamisel, et väljastpoolt vaadates, s.t kellegi vaatepunktist, kes asub väljaspool ruumi, millesse ma olen lukustatud, on minu vastused küsimustele eristamatud hiina keele kõneleja omadest. Keegi ei saaks minu vastuseid vaadates öelda, et ma ei kõnele sõnagi hiina keelt. Oletagem samuti, et minu vastused ingliskeelsetele küsimustele on eristamatud teiste inglise keele kõnelejate vastustest, nagu nad peavadki olema, sel lihtsal põhjusel, et olen ise inglise keele kõneleja. Välisest vaatepunktist, s.t kellegi vaatepunktist, kes loeb mu "vastuseid", on vastused hiinakeelsetele ja ingliskeelsetele küsimustele ühtviisi head. Kuid erinevalt ingliskeelsetest produtseerin ma hiinakeelsete küsimuste korral vastuseid manipuleerides tõlgendamata formaalsete sümbolitega. Hiinakeelsete vastuste puhul käitun ma lihtsalt nagu arvuti: teen arvutustehteid formaalselt kindlaksmääratud elementidega. Hiina keele suhtes olen ma lihtsalt arvutiprogrammi realiseerumise näide.

Tugeva TI väidete kohaselt programmeeritud arvuti mõistab lugusid ja programm seletab mingis mõttes inimlikku arusaamist. Kuid me saame nüüd uurida neid väiteid oma mõtteeksperimenti valguses.

1. Mis esimesse väitesse puutub, siis näib mulle üsna ilmne, et hiinakeelsete lugude korral ei saa ma aru ühestki sõnast. Mul on sisendid ja väljundid, mida ei saa eristada hiina keele kõneleja omadest ning mul võib olla ükskõik milline formaalne programm, ent ma ei saa ikkagi mitte midagi aru. Samal põhjusel ei saa Schanki arvuti midagi aru ühestki loost, olgu see inglise või hiina või ükskõik mis keeles, sest hiina keele näites olen arvutiks mina ja olukordades, kus arvuti ei ole mina, pole arvutil midagi enamast, kui on minul olukorras, kus ma ei saa millestki aru.

2. Seoses teise väitega, nimelt et programm seletab inimlikku arusaamist, me näeme, et arvuti ja selle programm ei paku mõistmise piisavaid tingimusi, sest arvuti ja programm küll funktsio-

neerivad, kuid mõistmist ei ole. Ent kas see annab isegi tarviliku tingimuse või mingi olulise panuse mõistmiseks? Tugeva TI toetajate ühe väite kohaselt on minu ingliskeelse loo mõistmine ja hiina keele sümbolitega manipuleerimine täpselt üks ja seesama või enam-vähem seesama. Lihtsalt formaalsem sümbolitega manipuleerimine eristab ingliskeelset juhtu, kus ma saan aru, hiinakeelsest juhust, kus ma ei saa aru. Ma ei ole küll näidanud, et see väide on väär, kuid see paistaks kindlasti uskumatu väitena antud olukorras. Usutavus, mis sel väitel on, pärineb oletusest, et me suudame konstrueerida programmi, millel on sama sisend ja väljund mis keelt emakeelena kõnelejal, ja me oletame, et leidub mingi kõnelejate kirjeldamise tase, kus nad on samuti programmi realiseeringud. Nende kahe oletuse alusel me oletame, et isegi kui Schanki programm ei ole kogu tõe mõistmise kohta, on see osa tõest. Olgu, ma oletan, et see on empiiriline võimalus, kuid seni ei ole vähimatki alust uskuda selle võimaluse tõesust, kuna näitega on silmas peetud — ehkki mitte näidatud —, et arvutiprogramm on lihtsalt ebaoluline minu loo mõistmise seisukohast. Hiina keele juhtumil on mul kõik, mida tehisingintellekt saab minusse panna programmina, ja ma ei saa millestki aru; inglise keele korral saan ma kõigest aru, kuid siiani ei ole üldse ühtegi põhjust oletada, et minu arusaamisel on midagi peale hakata arvutiprogrammidega, see tähendab täiesti formaalselt iseloomustatud arvutustehetega. Nii kaua kui arvutiprogramm on määratletud üksnes vormi põhjal defineeritud elementidega tehtavate arvutustehete kaudu, sisendab antud näide, et arvutiprogrammidel iseenesest ei ole huvitavaid seoseid arusaamisega. Arvutiprogrammid ei ole kindlasti arusaamise piisavateks tingimusteks ja ei ole vähematki alust oletada, et nad oleksid selle tarvilikeks tingimusteks või annaksid sellesse mingi olulise panuse. Pange tähele, et selle argumendi tähendus ei ole lihtsalt selles, et eri arvutid, omades sama sisendit ja väljundit, töötavad erinevate formaalsete printsiipide alusel. See ei ole antud juhul üldse oluline. Pigem ei ole teie poolt arvutisse pandud ükskõik millised täiesti formaalsed printsiibid piisavad arusaamise jaoks, kuna inimene on võimeline järgima formaalseid printsiipe ka millestki aru saamata. Ei ole mingit alust oletada, et mis tahes selline printsiip oleks tarvilik või et sellest üldse kasu oleks, sest

ei ole antud mingit alust oletada, et kui ma saan aru inglise keelest, siis ma opereerin üleüldse mingi formaalse programmiga.

Olgu, kuid mis on see, mis mul on olemas ingliskeelsete lausete puhul ja mis mul puudub hiinakeelsete lausete korral? Ilmne vastus on, et ma tean esimeste tähendust, kuid mul puudub igasugune arusaamine viimaste tähendusest. Kuid milles see tähendus seisneb ja miks me ei peaks suutma anda seda edasi masinale, ükskõik mida see siis ka endast ei kujutaks? Ma pöördun selle küsimuse juurde hiljem tagasi, kuid kõigepealt sooviksin ma jätkata meie näitega.

Mul on olnud võimalus esitada seda näidet mitmele tehisin-tellektiga tegelejale ja huvitaval kombel ei paista nad ühel meelel olevat, kuidas selle peale vastata. Ma saan üllatavalt erinevaid vastuseid, millest kõige levinumaid vaatlen järgnevalt (grupeerituna geograafilise päritolu järgi).

Kuid kõigepealt tahan ma ära märkida mõned üldised vääritimõistmised "mõistmise" kohta. Paljudes nendes diskussioonides võib leida hulka kirevat mõttetööd sõna "mõistmine" üle. Minu kriitikud toovad välja, et mõistmisel olla palju astmeid, et "mõistmine" ei ole lihtne kahekohaline predikaat, et on olemas mõistmise erinevad tüübid ja tasemed ning sageli ei rakendu välistatud kolmanda seadus enesestmõistetaval moel väidetele " x mõistab y -it", et paljudel juhtudel pole mitte fakti, vaid otsustamise küsimus, kas x mõistab y -it, jne. Kõikidele neile punktidele tahan ma vastata: muidugi-muidugi, kuid sel ei ole midagi pistmist põhiprobleemidega. On olemas selged juhtumid, kus "mõistmine" sõna otseses mõttes toimub, ja selged juhtumid, kus seda ei toimu, ning need kaks gruppi juhtumeid on kõik, mida ma vajan oma argumendiks². Ma saan aru ingliskeelsetest lugudest, vähemal määral saan ma aru prantsuskeelsetest lugudest, saksa-keelsetest veel vähem ja hiinakeelsetest üldse mitte. Minu auto ja kalkulaator seevastu ei saa millestki aru, see ei ole nende jaoks. Me omistame sageli metafoorselt ja analoogia alusel "mõistmist" ja teisi tunnetuslikke predikaate autodele, kalkulaatoritele ja teis-

²"Mõistmine" eeldab ka nii mentaalsete (intentsionaalsete) seisundite valdamist kui nende seisundite toesust (kehtivust, edukust). Käesoleva arutluse kontekstis peetakse silmas vaid seisundite valdamist.

tele tehislিকেle asjadele, kuid sellise omistusega ei ole midagi tõestatud. Me räägime, et “üks *teab*, millal avaneda, oma fotoelektrilise elemendi tõttu”, “kalkulaator *teab*, kuidas (*saab aru, kuidas*; on *võimeline*) liita ja lahutada, kuid mitte jagada” ja “termostaat *tajub* temperatuurimuutusi”. Nende omistuste tegemise ajend on päris huvitav ja seotud sellega, et nendes tehisasjades me laiendame oma intentsionaalsust³: meie seadmed on meie eesmärkide laiendused ja nii me peamegi loomulikuks teha neile metafoorseid intentsionaalsusomistusi, kuid ma ei pea neid oluliseks filosoofia seisukohast. See tähendus, milles automaatuks “saab aru” fotoelektriliselt elemendilt tulevatest “instruktsioonidest”, ei ole üldsegi see tähendus, milles mina saan aru inglise keelest. Kui Schanki programmeeritud arvutid saavad aru lugudest selles tähenduses nagu üks ja mitte nagu mina inglise keelest, siis ei ole lugu väärt arutamist. Kuid Newell ja Simon (1963) kirjutavad, et seda laadi tunnetus, mis nende väitel on olemas arvutil, on täpselt samasugune nagu inimestel. Mulle meeldib selle väite otsekoheus ning seda tüüpi väiteid ma silmas peangi. Ma väidan, et sõna otseses mõttes mõistab programmeeritud arvuti sedasama mis auto ja kalkulaator, s.t just nimelt mitte midagi. Arvuti mõistmine ei ole osaline ega mittetäielik (nagu minu arusaamine saksa keelest), see on null.

Ja nüüd vastused:

1. Süsteemide vastuväide (Berkeley). “Kuigi on õige, et ruumi suletud isik ei mõista lugu, on ta tegelikult vaid osa kogu süsteemist ja süsteem tervikuna mõistab seda lugu. Sellel isikul on ees suur kontoriraamat, kus on kirjas reeglid, tal on rehkendusteks palju mustandipaberit ja pliiatseid, tal on “andmepangad” hiinakeelsete sümbolite gruppide kohta. Niisiis, mõistmist ei omistata isikule üksi, pigem omistatakse see kogu süsteemile, mille osa ta on.”

³Definitsiooni kohaselt on intentsionaalsus teatud mentaalsete seisundite see omadus, mis on suunatud asjadele ja asjaoludele maailmas või on nende kohta. Seega on uskumused, soovid, kavatsused intentsionaalsed seisundid, kuid mittesuunatud ärevuse ja depressiooni vormid ei ole seda. Vaata arutlust Searle 1979b.

Minu vastus süsteemideteooriale on küllalt lihtne — internaliseerigu isik kõik need süsteemielemendid endasse. Ta jätab meelde raamatus olevad reeglid ja hiinakeelsete sümbolite andmepangad, samuti teeb ta kõik rehkendused oma peas. Sellisel juhul on isikusse haaratud kogu süsteem, midagi ole välja jäetud. Me võime isegi kõrvaldada toa ja oletada, et ta töötab väljas. Kõik on sama, ta ei saa midagi aru hiina keelest ja *a fortiori* ei saa sellest aru ka süsteem, sest süsteem ei sisalda midagi, mis oleks temast välja jäänud. Kui ta ei saa aru keelest, siis pole mingit lootust, et süsteem saaks aru, sest süsteem on ju osa temast.

Tegelikult olen ma kuidagi kimbatuses isegi selle vastuse andmisel süsteemideteooriale, sest see teooria paistab mulle algusest peale ebausutav. Selle idee on, et kuigi isik ei mõista hiina keelt, mõistaksid seda kuidagi *üheskoos* isik ja paberilehed. Mul on raske ette kujutada, kuidas võiks keegi, kui ta just ideoloogiast haaratud pole, seda ideed üldse usutavaks pidada. Siiski arvan ma, et paljud, kes on sidunud end tugeva TI ideoloogiaga, kalduvad lõpuks ütlema just midagi seesugust, nii et vaadelgem seda veel pisut. Selle vaate ühe versiooni kohaselt on nii, et kuigi isik internaliseerunud süsteemide näites ei saa aru hiina keelest selles tähenduses nagu hiina keelt emakeelena kõneleja (sest näiteks ei tea ta, et loos on juttu sellistest asjadest nagu restoranid, hamburgerid jms), *saab ta tõepoolest hiina keelest aru* kui “formaalsete sümbolitega manipuleeriv süsteem”. Isiku seda alasüsteemi, mis on seotud formaalsete sümbolite manipuleerimisega hiina keeles, ei tohiks segamini ajada inglise keele tarvis oleva alasüsteemiga.

Nii et tegelikult on inimeses kaks alasüsteemi: üks saab aru inglise keelest, teine hiina keelest ning “neil kahel süsteemil on teineteisega vähe tegemist”. Kuid ma tahan vastata, et neil kahel süsteemil pole mitte ainult et teineteisega vähe tegemist, nad ei ole eemaltki sarnased. See alasüsteem, mis saab aru inglise keelest (lubagem siin enestele sellist žargooni “alasüsteemide” kohta), teab, et need lood käivad restoranide ja hamburgeri söömise kohta, ta teab, et talle esitatakse küsimusi restoranide kohta, ja et ta vastab neile nii hästi, kui ta suudab, tehes mitmesuguseid järeldusi loo sisust, jne. Kuid hiina keele süsteem ei tea midagi sellist. Sel ajal kui inglise keele alasüsteem teab, et “hamburgerid” osutab hamburgeritele, teab hiina keele alasüsteem vaid, et

“kriips-kriipsule” järgneb “kraaps-kraaps”. Kõik, mida ta teab, on see, et ühed formaalsed sümbolid esitatakse, nendega manipuleeritakse inglise keeles kirjutatud reeglite kohaselt ning teised sümbolid väljastatakse. Meie esialgse loo põhisisu oligi väita, et selline sümbolitega manipuleerimine iseenesest ei peaks olema piisav hiina keelest arusaamiseks üheski sõnasõnalisel tähenduses, sest inimene oskaks kirjutada “kraaps-kraaps” pärast “kriips-kriipsu” ka ilma, et ta midagi hiina keelest taipaks. Ja inimesesüsteemide postuleerimine ei vasta argumentidele, sest süsteemid ei ole millegi poolest paremad kui inimene ise. Neis pole ikkagi midagi kaugeltki sarnast sellega, mis on olemas inglise keelt kõneleval inimesel (või süsteemil). Tegelikult on kirjeldatud juhul hiina keele süsteem lihtsalt inglise keele süsteemi osa: osa, mis sisaldab tähenduseta sümbolitega manipuleerimist ingliskeelsete reeglite kohaselt.

Küsigem endalt, mis võiks olla süsteemide vastuse peamiseks motiiviks, see tähendab: millised peaksid olema need *sõltumatud* alused, mille põhjal öeldakse, et agendi sees peab leiduma süsteem, mis sõna otseses mõttes saab aru hiinakeelsetest lugudest? Minu arvates on ainsaks aluseks see, et mul on selles näites sama sisend ja väljund mis hiina keele kõnelejal ja sama programm, mis seob üht teisega. Kuid näite põhiideeks oligi, et sellest ei piisa arusaamiseks ses mõttes, nagu ma saan aru inglise keelest, sest isikul ja seega ka süsteemide kogumil, millest isik koosneb, võib olla sisendi, väljundi ja programmi õige kombinatsioon ja ikkagi ei pruugi ta midagi mõista selles tähenduses, nagu mina mõistan inglise keelt. Ainsaks motiiviks ütelda, et minus *peab* olema süsteem, mis saab aru hiina keelest, on see, et ma oman programmi ja läbin edukalt Turingi testi⁴; seega suudan ma ära petta hiina keelt emakeelena kõnelejad. Kuid selles loos on kaheldav just Turingi testi adekvaatus. Toodud näites võiks olla kaks “süsteemi”, mis mõlemad läbivad Turingi testi, kuid vaid üks nendest saab aru; ja selle vastu ei saa tuua argumenti, et kui võrd mõlemad nad läbivad Turingi testi, siis mõlemad peavad ka mõistma, sest et see väide ei suuda vastata argumentidele, et minus leiduv inglise keelt mõistev süsteem kätkeb midagi palju

⁴Turingi testi kohta vaata Alan Turingi artiklit (Turing 1950: 434).

enamat kui see süsteem, mis ainult töötleb hiina keelt. Lühidalt öeldes leiab süsteemide vastus ilma argumentideta õige olevat, et süsteem peab aru saama hiina keelest.

Veelgi enam, süsteemide vastus viiks meid järeldusteni, mis on iseseisvalt absurdsed. Kui me leiame, et minus peab esinema tunnetus, sel alusel, et mul on teatud tüüpi sisend, väljund ja programm nende vahel, siis tuleb välja nii, et igasugused mittekognitiivsed aläsüsteemid hakkavad paistma kognitiivsetena. Nii näiteks on olemas kirjeldamistase, kus minu magu tegeleb infotöötusega ning see realiseerub mingi arvu arvutiprogrammidena, kuid mulle tundub, et me ei tahaks ütelda, nagu magu saaks millestki aru (vt Pylyshyn 1980). Kuid kui me aktsepteerime süsteemide vastust, siis on raske näha, kuidas vältida ütlemist, et magu, süda, maks ja teised organid on kõik arusaavad aläsüsteemid, kuna puudub põhimõtteline viis eristada motivatsiooni öelda, et hiina keele süsteem saab aru, ütlemisest, et magu saab aru. Muuseas ei ole sellele vastuseks see, et hiina keele süsteemil on sisendiks ja väljundiks info ning maol toit ja seedimisproduktid, sest agendi, see tähendab minu vaatepunktist ei ole infot ei toidus ega hiina keeles — hiina keel on lihtsalt hulk tähenduseta konkse. Hiina keele juhtumil on info vaid programmeerijate ja interpreteerijate silmades ja kui nad seda soovivad, ei takista neid miski pidada infoks minu seedeorganite sisendit ja väljundit.

Viimane asjaolu seostub mõnede sellest sõltumatute tugeva TI vaate probleemidega, mida on oluline seletada. Kui tugev TI vaade soovib olla psühholoogia haru, siis peab see olema võimeline eristama tõeliselt mentaalseid süsteeme mittementaalsetest süsteemidest. Ta peab olema võimeline eristama vaimu tööprintsipi nendest, mille alusel töötavad mittementaalsed süsteemid, muidu ei paku see meile seletusi selle kohta, mida spetsiifiliselt mentaalset on mentaalses. Mentaalse-mittementaalse eristus ei saa olla lihtsalt vaataja silmades, pigem peab see olema süsteemidele sisemiselt omane, muidu oleks ükskõik kellel võimalik soovi korral käsitleda inimesi mittementaalsetena ja näiteks orkaane mentaalsetena. Kuid päris sageli on tugeva TI vaate kohta käivas kirjanduses see eristus nii segaseks aetud, et kaugemas perspektiivis võib see teha kahju seisukohale, et tugeva TI vaade on kognitiivne uuring. Näiteks kirjutab McCarthy: "Võib öelda, et nii lihtsad

masinad nagu termostaadid omavad uskumusi ning uskumuste omamine näib olevat iseloomulik enamikule masinaist, mis on suutelised probleeme lahendama" (McCarthy 1979). Igaüks, kes arvab, et tugeva TI vaatel on šansse olla vaimuteooria, peab järele mõtlema selle märkuse järelduste üle. Meid kutsutakse aktsepteerima tugeva TI vaadet avastusena, et seinal oleval metallitükil, mida me kasutame temperatuuri reguleerimiseks, on uskumused täpselt samas tähenduses nagu meilgi, meie abikaasadel ja lastel. Veelgi enam, et "enamikul" teistel masinatel ruumis (telefon, magnetofon, taskuarvuti, elektrilüliti) on samuti uskumused nimelt selles otseses tähenduses. Käesoleva artikli eesmärgiks ei ole väidelda McCarthy vaate vastu, mistõttu väidan ma järgnevat argumenteerimata. Vaimu uurimine lähtub sellistest faktidest, nagu: inimesel on uskumused, samas kui termostaatidel, telefonidel ja kalkulaatoritel neid ei ole. Kui te saate teooria, mis eitab seda, siis olete produtseerinud vastunäite sellele teooriale ja see teooria on väär. Võib tekkida mulje, et tugeva TI vaate pooldajad, kes kirjutavad selliseid asju, peavad võimalikuks sellest mööda hiilida, sest nad ei võta seda tõsiselt ja nende arvates ei võta ka teised seda tõsiselt. Ma teen ettepaneku vähemalt korraks seda tõsiselt võtta. Mõelgem hetkeks järele, mida peaks olema vajalik kindlaks teha selleks, et metallitükk seinal omaks tõelisi uskumusi: uskumusi, millel on sobitusuund, propositsiooniline sisu ja rahuldatus tingimused; uskumusi, mis võivad olla tugevad või nõrgad; närvilisi, rusuvaid või turvalisi uskumusi; dogmaatilisi, ratsionaalseid või ebausklikke uskumusi; pimedat usku või arglikke tunnetusi; mis tahes sorti uskumusi. Termostaat ei ole siin kandidaadiks, samuti mitte magu, maks, kalkulaator ega telefon. Kui me võtaksime seda ideed tõsiselt, siis võiks selle tõesus saada saatuslikuks tugevale TI vaatele kui teadusele vaimu kohta. Vaim oleks sellisel juhul kõikjal. Me tahtsime teada, mis eristab vaimu termostaadist ja maksast. Kui McCarthy oleks õigus, poleks tugeval TI vaatel lootustki meile seda eristust anda.

2. Roboti vastuväide (Yale). "Oletagem, et me koostame Schanki programmist erinevat tüüpi arvutiprogrammi. Oletagem, et me paneme arvuti robotisse. See arvuti ei võta vastu sisendina formaalseid sümboleid ega väljasta väljundina formaalseid sümboleid, vaid pigem juhib robotit sellisel viisil, et robot teeb

väga palju selliseid asju, mis sarnanevad taju, kõndimise, liigutamise, naelte löömise, söömise, joomisega, jne. Näiteks võib roboti küljes olla telekaamera, mis "näeb", tal võivad olla jäsemed, mis võimaldavad "liikuda", ja kõike seda valitseb arvuti ehk "aju". Sellisel robotil võiks erinevalt Schanki arvutist olla tõeline arusaamisvõime ja teised mentaalsed seisundid."

Kõigepealt tuleb märkida, et selle vaate kohaselt ei ole tunnetus pelgalt formaalne sümbolitega manipuleerimine, kuna see vastus lisab rühma kausaalseid suhteid välismaailmaga (vt Fodor 1980). Kuid vastus "roboti vastusele" oleks, et nimetatud "pertseptuaalsete" ja "mootorsete" võimete lisandumine ei lisa Schanki programmiga võrreldes midagi konkreetset arusaamisele ega üldiselt intentsionaalsusele. Selle mõistmiseks rakendagem oma mõtteeksperimenti roboti juhtumile. Oletagem, et roboti sees oleva arvuti asemel panete te mind tuppa nagu esialgses hiina keele mõtteeksperimentis. Te annate mulle rohkem hiinakeelseid sümboleid koos suurema arvu ingliskeelsete juhistega, kuidas sobitada hiinakeelseid sümboleid omavahel ja anda hiinakeelseid sümboleid väljapoole tagasi. Oletagem, et mulle teadmata tulevad mõned hiinakeelsed sümboolid robotiga ühendatud telekaamerast ja mõned minu poolt väljastatud hiinakeelsed sümboolid panevad robotis olevate mootorite abil roboti jalad ja käed liikuma. Oluline on rõhutada, et kogu minu tegevus on formaalsete sümbolitega manipuleerimine. Muudest asjaoludest ei tea ma midagi. Ma võtan vastu "informatsiooni" roboti "pertseptuaalsest" aparaadist ja ma annan välja "instruktsioone" tema mootorisele aparaadile, ise sellest midagi teadmata. Mina olen roboti homunkulus, kuid erinevalt traditsioonilisest homunkulusest ei tea ma, mis toimub. Ma ei saa aru millestki muust peale sümbolitega manipuleerimise reeglite. Ma tahan öelda sel juhtumil, et robotil ei ole üldse intentsionaalseid seisundeid, see on lihtsalt ringiliiikumine tema elektrilise süsteemi ja selle programmi tulemusena. Veelgi enam, minus pole mingeid õiget tüüpi intentsionaalseid seisundeid. Kõik, mis ma teen, on formaalsete juhtnööride järgi toimuv formaalsete sümbolitega manipuleerimine.

3. Ajusimulaatori vastuväide (Berkeley ja MIT). "Oletagem, et me loome arvutiprogrammi, mis ei representeeri informatsiooni, mis meil on maailma kohta (nagu info Schanki programmi-

des), vaid simuleerib hiina keelt emakeelena kõneleva inimese aju sünaptsides toimuvaid tegelikke neuronite aktiivsuse järgnevusi, kui too saab aru hiinakeelsetest lugudest ja annab neile vastuseid. Masin võtab sisendina vastu hiinakeelseid lugusid ja nende kohta käivaid küsimusi, simuleerib neid lugusid töödeldes tegelike hiinlaste ajude vormilist struktuuri ja annab väljundina välja hiinakeelseid vastuseid. Me võime isegi ette kujutada, et masin ei opereeri mitte ainult ühe järjestikuse programmiga, vaid kasutab tervet komplekti paralleelselt töötavaid programme, just sellisel viisil, nagu inimaju arvatavasti tegutseb loomulikku keelt töödeldes. Sellisel juhul tuleks meil mõõnda, et masin saab lugudest aru. Ja kui me keeldume seda tunnistamast, kas peaksime siis loobuma arusaamast, et hiina keele kõnelejad saavad aru hiinakeelsetest lugudest? Mis võiks olla sünaptside tasemel erinevus arvutiprogrammi ja hiinakeelses ajus realiseeruva programmi vahel?"

Enne selle vastuse pareerimist tahaksin ma mõõdamannes märkida, et tehisintellekti (või funktsionalismi jne) toetaja poolt on see väga kummaline vastus: minu arvates ei olnud tugeva TI vaate raames vaimu funktsioneerimise mõistmiseks vaja teada, kuidas aju töötab. Tugeva TI vaate alushüpoteesiks oli minu arusaamist mööda see, et on olemas mentaalsete operatsioonide tase, mis koosneb vormielementides toimuvatest arvutusprotsessidest, mis moodustavad mentaalse olemuse ja võivad realiseeruda igasugustes ajuprotsessides samamoodi, nagu mis tahes arvutiprogramm võib olla realiseeritud erinevate arvutite riistvaras. Tugeva TI vaate kohaselt on vaim ajule seesama mis arvutiprogramm on riistvarale ja seetõttu suudame vaimu mõista ilma neurofüsioloogiata. Kui me peaksime tehisintellekti loomiseks teadma, kuidas aju töötab, siis me end praegu TI-ga ei vaevaks. Aga isegi nii lähedale jõudmine ajutalitlusele ei ole piisav arusaamise tekitamiseks. Selle taipamiseks kujutlegem, et toas oleva sümboleid nihutava üht keelt kõneleva inimese asemel on meil inimene, kes õiendab keeruka veektorustikuga, kus torud on omavahel ühendatud klappidega. See inimene võtab vastu hiinakeelseid sümboleid, seejärel vaatab ta ingliskeelsest programmist järele, milliseid klappe peab ta vastavalt sümboleitele avama või sulgema. Iga torustiku ühendus süsteemis vastab ühele sünaptsile hiinlase ajus ning kogu süsteem

on seatud nõnda, et kõigi õigete närviaktsioonide, s.t kõigi õigete kraanide avamise tulemusena väljuvad torustiku väljalaskekohas hiinakeelsed vastused.

Aga kus on selles süsteemis arusaamine? See süsteem kasutab sisendiks hiina keelt, simuleerib hiinlase aju sünapside vormilist struktuuri ja pakub väljundiks hiina keelt. Kuid kraane keerav isik ei saa kindlasti hiina keelest aru ning torud samuti mitte. Kui meil oleks kiusatus omaks võtta minu arvates jabur arusaam, et aru saab inimese *ja* torustiku *ühendus*, siis oleks paslik meenutada, et põhimõtteliselt saaks isik internaliseerida torustiku vormilise struktuuri ja teostada oma kujutluses kõik "närviaktsioonid". Aju-simulaatori probleemiks on, et see simuleerib valesid asju ajus. Niikaua kui ta simuleerib vaid sünapssides toimuva närviaktiivsuse formaalset struktuuri, ei simuleerita üht väga olulist ajuga seotud asja, nimelt aju kausaalseid omadusi, aju võimet produtseerida intentsionaalseid seisundeid. Ning nagu me nägime torustiku näitest, ei ole formaalsed omadused piisavad kausaalsete omaduste tekkimiseks: meil võivad olla kõik formaalsed omadused, mis on eraldatud kõigist olulistest kausaalsetest neurobioloogilistest omadustest.

4. Kombineeritud vastuväide (Berkeley ja Stanford). "Kui ükski eelmistest vastustest ka ei tundu iseenesest olevat küllalt veenev hiina toa vastunäite pareerimiseks, siis need kolm vastust koos on palju veenvamad, isegi otsustavad. Kujutlege robotit pähe pandud aju väljanägemist meenutava arvutiga, kujutlege arvutit, kuhu on programmeeritud inimaju kõik sünapssid, kujutlege, et roboti kogu käitumine on eristamatu inimese omast, ning mõelge kõik see kokku ühendatud süsteemiks ja mitte pelgalt sisendite ja väljunditega arvutiks. Sellisel juhul me peaksime omistama süsteemile intentsionaalsuse."

Olen täiesti nõus, et sellisel juhul me peaksime ratsionaalseks ja isegi vastupandamatuks nõustuda hüpoteesiga, et robotil on intentsionaalsus, vähemasti nii kaua, kui me ei tea sellest midagi enam. Tegelikult on väljanägemise ja käitumise kõrval kombinatsiooni teised elemendid tähtsusetud. Kui me suudaksime ehitada roboti, mille käitumine pole kuigivõrd eristatav inimese omast, siis võiksime omistada talle intentsionaalsuse, kuni pole

alust arvata vastupidist. Meil poleks vaja ette teada, et ta arvutiaju on inimaju vormiline analoog.

Kuid tegelikult ei näe ma, kuidas sellest oleks abi TI vaate väidetele, ja seda seepärast: TI vaate kohaselt on õige sisendi ja väljundiga arvutiprogramm intentsionaalsuse piisav, isegi seda moodustav tingimus. Newelli (1979) järgi on mentaalse põhi-olemuseks füüsilise sümbolüsteemi talitlus. Kuid meie näites robotile intentsionaalsuse omistamise puhul ei ole midagi pistmist formaalsete programmidega. See põhineb lihtsalt oletusel, et kui robot näeb välja ja käitub meiega piisavalt sarnaselt, siis me võiksime niikaua, kui pole tõestatud vastupidist, oletada, et robotil peavad olema meiega sarnased mentaalsed seisundid, mis põhjustavad ta käitumist ja leiavad selles väljenduse ning et tal peab olema sisemine mehhanism, mis neid vaimuseisundeid genereerib. Kui me teaksime sõltumatult, kuidas seletada roboti käitumist ilma selliste oletusteta, siis me ei peaks omistama robotile intentsionaalsust, iseäranis siis, kui teaksime, et robotil oli formaalne programm. See on just seesama arusaam, mis sisaldus minu varasemas vastuses vastuväitele nr 2.

Oletagem, et me teame, et roboti käitumine on täielikult seletatav inimese tegevusega roboti sees, kes võtab vastu roboti sensoorselt aparaadilt tõlgendamata formaalseid sümboleid, saadab tõlgendamata formaalseid sümboleid roboti mootorsetele mehhanismidele ja manipuleerib sümboleid vastavalt reeglite kogumile. Edasi oletagem, et see isik ei tea kõike seda roboti kohta. Ta teab üksnes seda, milliseid operatsioone ühe või teise tähenduseta sümboliga teha. Sellisel juhul võime me robotit pidada üheks teravmeelseks mehaaniliseks nukuks. Hüpotees, et nukul on vaim, oleks nüüd õigustamatu ja kasutu, sest nüüd ei ole enam mingit põhjust omistada intentsionaalsust robotile või süsteemile, mille osa ta on (välja arvatud muidugi isiku intentsionaalsus sümboleid manipuleerimisel). Toimub formaalne manipuleerimine sümboleid, sisendi ja väljundi seostuvad korrektselt, kuid ainuke reaalne koht intentsionaalsuseks on see inimene ja tema ei tea midagi asjassepuutuvatest intentsionaalsetest seisunditest. Näiteks ta ei näe, mis jõuab roboti silmadesse; ta ei ürita liigutada roboti kätt ja ta ei saa aru midagi sümboleid, mida esitatakse robotile

ja mida robot ise esitab. Ning eeltoodud põhjendustel ei omistata intentsionaalsust ka süsteemile, mille osaks on see isik ja robot.

Nimetatud asjaolu vaatlemiseks vastandagem see juhtum juhtumitele, kus me leiame loomuliku olevat omistada intentsionaalsust teatud liiki ahvidele või sellistele koduloomadele nagu koer. Põhjendusi, miks me seda loomulikuks peame, on laias laastus kaks: me ei suuda mõista loomade käitumist ilma neile intentsionaalsust omistamata, ja me näeme, et loomad on tehtud meiega sarnasest ainest — neil on olemas silmad, nina, nahk jne. Võttes aluseks kooskõla loomade käitumise ja oletuse vahel, et selle aluseks on seesama kausaalne aine, me oletame nii mentaalse te seisundite olemasolu loomade käitumise alusena kui ka nende mentaalseid seisundeid produtseerivate mehhanismide sarnasust meie omadega. Me võiksime kindlasti teha samasuguseid oletusi roboti kohta, kuid niipea, kui me teame, et käitumine oli formaalse programmi resultaat ja tegeliku füüsikalise aine kausaalsed omadused polnud antud kontekstis olulised, siis loobuksime intentsionaalsuse omistamisest.

On veel kaks teist vastust minu näitele, mis sugenevad sageli (ja seega väärivad arutlust), kuid mis lasevad tegelikult märgist mööda.

5. Teiste vaimude vastuväide (Yale). “Kuidas sa tead, et teised inimesed saavad aru hiina keelest või üldse millestki muust? Ainult nende käitumise alusel. Arvuti suudab aga läbida käitumuslikke teste (põhimõtteliselt) nii edukalt kui nemadki, nii et kui te omistate tunnetust teistele inimestele, siis peate põhimõtteliselt omistama seda ka arvutitele.”

See vastuväide väärrib vaid lühikest vastust. Käesoleva arutluse probleem ei ole mitte selles, kust ma tean, et teised inimesed omavad kognitiivseid seisundeid, vaid selles, mis on see, mida ma neile omistan, kui omistan neile kognitiivseid seisundeid. Argumendi põhisisuks on, et see ei saa olla pelgalt arvutusprotsess ja selle väljund, sest arvutusprotsess ja selle väljund võivad eksisteerida ilma kognitiivse seisundita. Tundetuse teesklemine pole vastus sellele argumendile. “Kognitiivteadustes” eeldatakse mentaalse reaalsust ja tunnetatavust samamoodi, nagu loodusteadustes eeldatakse füüsikaliste objektide reaalsust ja tunnetatavust.

6. Mitme maja vastuväide (Berkeley). “Kogu teie argument eeldab, et tehisintellekt puudutab ainult analoog- ja digitaalarvuteid. Kuid see on lihtsalt juhtumisi käesolev tehnoloogiatase. Ükskõik mis need teie sõnade kohaselt intentsionaalsusele olemuslikud kausaalsed protsessid ka oleksid (eeldades, et teil on õigus), oleme ükskord ikkagi võimelised ehitama seadmeid, millel on olemas need kausaalsed protsessid ja see saabki olema tehisintellekt. Nii et teie argumendid ei väära tehisintellekti võimet produtseerida ja seletada tunnetust.”

Mul ei ole tegelikult selle peale midagi öelda, peale selle, et tulemuseks on tugeva TI projekti trivialiseerimine, kui see defineeritakse ümber ükskõik milleks, mis tehnikult produtseerib ja seletab tunnetust. Tehisintellekti alalt lähtunud esialgse väite eesmärk oli täpne ja hästidefineeritud tees, mille kohaselt mentaalsed protsessid on arvutusprotsessid formaalselt määratletud elementidega. Ma tegelesin selle teesi kritiseerimisega. Kui väide määratletakse ümber sellisel viisil, et see ei ole enam esialgne väide, siis ei pea mu vastuväited enam paika, sest pole enam kontrollitavat hüpoteesi, mille kohta nad käiksid.

Pöördugem nüüd tagasi küsimuse juurde, millele ma lubasin üritada vastata. Enesestmõistetavalt saan ma oma algses näites aru inglise keelest ja ei saa aru hiina keelest ja enesestmõistetavalt ei saa masin aru ei inglise ega hiina keelest. Siiski peab minul olema midagi sellist, mille tõttu ma saan aru inglise keelest ja vastavalt puuduma midagi sellist, mille tõttu ma ei saa aru hiina keelest. Miks me ei võiks anda need miskid, mis nad ka ei oleks, masinatele?

Ma ei näe põhimõtteliselt ühtegi põhjendust, miks me ei võiks anda masinale võimet aru saada inglise või hiina keelest, kuna meie kehad koos meie ajudega on olulises mõttes täpselt sellised masinad. Kuid ma näen väga tugevaid argumente ütlemaks, et me ei saaks seda teha masinaga, mille töötamine on määratletud vaid formaalselt defineeritud elementide arvutusprotsessidega, s.t kus masina töö on määratletud kui arvutiprogrammi realiseerumine. See, et ma olen võimeline aru saama inglise keelest ja valdama teisi intentsionaalsuse vorme, ei ole nõnda mitte seetõttu, et ma oleksin selle arvutiprogrammi realiseerumine (ma oletan, et olen mitmesuguste arvutiprogrammide realiseerumine). Nii pal-

ju kui on teada, olen ma teatud tüüpi bioloogilise (s.t keemilise ja füüsilise) struktuuriga organism ja see struktuur on teatud tingimustes põhjuslikult võimeline esile kutsuma taju, tegevust, arusaamist, õppimist ja teisi intentsionaalseid nähtusi. Nimetatud argumendi sisu üks osa on see, et ainult miski, millel on niisugune põhjuslik jõud, võiks olla niimoodi intentsionaalne. Võib-olla võiksid teised füüsilised ja keemilised protsessid produtseerida neidsamu efekte. Näiteks on marslastel võib-olla samuti intentsionaalsus, kuid nende aju on tehtud teistsugusest aineist. See on empiiriline küsimus, umbes seda sorti, kas fotosüntees võib toimuda millegi abil, mille keemia on erinev klorofüllil omast.

Kuid käesoleva argumendi põhisisu seisneb selles, et puhtformaalne mudel ei saa kunagi iseenesest olla piisav intentsionaalsuseks, sest formaalsed omadused iseenesest intentsionaalsust ei moodusta. Formaalsed omadused ei kätke iseenesest põhjuslikku jõudu, välja arvatud see jõud, mis realiseerudes tekitab formalismi järgmise astme, kui masin töötab. Kõik teised põhjuslikud omadused, mis formaalse mudeli konkreetsel realiseerumisel olemas on, on irrelevantsed selle formaalse mudeli suhtes, kuna me saame alati panna selle formaalse mudeli ka kuhugi mujale realiseerima, kus need kausaalsed omadused ilmselt puuduvad. Isegi kui mingi ime läbi hiina keele kõnelejad realiseerivad täpselt Schanki programmi, peaksime saama rakendada seda inglise keele kõnelejatele, veetorudele või arvutitele, ilma et ükski neist saaks aru hiina keelest, vaatamata programmile.

Ajatalitluse juures ei ole oluline sünaptilistest ühendustest tulenev formaalne vari, vaid pigem nende ühenduste tegelikud omadused. Kõik argumendid, mida ma tugeva TI vaate toetuseks olen kuulnud toodavat, rõhuvad skeemide joonistamisele nende tunnetuse jäetud varjude kohta ja väidavad siis, et need varjud on midagi tõelist.

Kokkuvõtteks tahan ma üritada sõnastada mõned üldised filosoofilised ideed, mis arutelus varjatult sisalduvad. Selguse mõttes üritan ma teha seda küsimuste-vastuste vormis ja alustaksin vanast habemega küsimusest:

“Kas masin suudaks mõelda?” Vastus on ilmselt jaatav. Me oleme just sellised masinad.

“Jah, aga kas tehislilik, inimese tehtud masin suudaks mõelda?”

Oletades, et on võimalik ehitada tehislilik närvisüsteemiga masin, mis sisaldab neuroneid koos aksonite, dendriitide ja kõige muuga, ning mis on meiega piisavalt sarnane, on vastus taas ilmselt jaatav. Kui te suudate täpselt jäljendada põhjusi, siis peaksite suutma jäljendada ka tagajärgi. Ja samuti peaks olema võimalik produtseerida teadvust, intentsionaalsust ja muud taolist, kasutades teist sorti keemilisi printsiipe kui need, mida inimorganism kasutab. Nagu ma ütlesin, on see empiiriline küsimus.

“Hea küll, kuid kas digitaalarvuti suudaks mõelda?”

Kui me peame “digitaalarvutiks” kõike seda, mida saab teatud tasandil korrektselt kirjeldada arvutiprogrammi realiseerumisena, siis on vastus taas muidugi jaatav, kuna me oleme ise mitme arvutiprogrammi realiseerumised ja suudame mõelda.

“Kuid kas suudab miski mõelda, aru saada ja nii edasi vaid seetõttu, et ta on arvuti koos õiget tüüpi programmiga? Kas arvutiprogrammi, loomulikult õige programmi realiseerumine iseenesest saab olla arusaamise piisavaks tingimuseks?”

Ma arvan, et tegemist on täpselt õige küsimusega, kuigi seda püütakse sageli segada kokku ühe või mitme eelmise küsimusega, ja sellele tuleb vastata eitavalt.

“Miks?”

Sest formaalne sümbolitega manipuleerimine iscenesest ei kätkke intentsionaalsust; see on täiesti tähendusetu. See ei ole isegi sümbolitega manipuleerimine, sest need sümbolid ei sümboliseeri midagi. Kui kasutada lingvistide kõnepruuki, siis on neil vaid süntaks, kuid puudub semantika. Sellist intentsionaalsust, mis paistab arvutitel olevat, on ainult nende vaimus, kes programmeerivad ja kasutavad arvuteid, nendel, kes saadavad sisendi, ja neil, kes tõlgendavad väljundit.

Hiina toa näite ideeks oli näidata seda, näidates, kuidas mingi asja lisamise korral tegelikult intentsionaalsele süsteemile (inimene) ja süsteemi programmeerimisel formaalse programmiga ei kannu formaalne programm täiendavat intentsionaalsust. See ei lisa midagi olulist näiteks inimese võimele aru saada hiina keelest.

Just see TI tunnus — eristus programmi ja tema realiseerimise vahel —, mis paistis nii kõitev, osutub saatuslikuks väitele, et si-

mulatsioon peaks olema kopeerimine. Eristus programmi ja tema riistvaras realiseerumise vahel näib olevat paralleelne eristusega mentaalsete toimingute taseme ja ajutoimingute taseme vahel. Ja kui me saame kirjeldada mentaalsete toimingute taset kui formaalset arvutiprogrammi, siis näib nii, et me võiksime kirjeldada seda, mis on olemuslik vaimule, ilma introspektiivse psühholoogiata ja aju neurofüsioloogiata. Kuid võrrand "vaim on aju suhtes seesama mis arvutiprogramm riistvara suhtes" variseb kokku mitmes punktis, nende seas kolm järgmist:

Esiteks on programmi ja selle realiseerumise eristamisel see tagajärg, et ühel ja samal programmil võib olla igasugu hullumeelseid realiseerumisi, millel puudub intentsionaalsus. Näiteks esitas Weizenbaum (1976: 2. ptk) oma töös detailset, kuidas tualettpaberi rulli ja hunniku väikeste kivide abil konstrueerida arvuti. Samamoodi võib hiinakeelse loo mõistmise programmi programmeerida vektorude jadasse, tuulegeneraatorite süsteemi või üksnes inglise keelt kõnelevasse inimesse, ilma et ükski neist omandaks sellega võimet aru saada hiina keelest. Kivid, tualettpaber, õhu- ja vektorud ei ole lihtsalt õige materjal intentsionaalsuse jaoks. Ainult millelgi, millel on ajuga samasugune kausaalne jõud, saab olla intentsionaalsus. Kuigi inglise keele kõnelejal on olemas õiget sorti materjal intentsionaalsuseks, on lihtne näha, et ta ei saa mingit lisaintentsionaalsust programmi meeldejätmisest, sest selle meeldejätmise ei õpeta talle hiina keelt.

Teiseks, arvutiprogramm on puhtformaalne, intentsionaalsed seisundid aga mitte. Nad on defineeritud oma sisu, mitte vormi kaudu. Nii näiteks ei ole uskumus, et sajab vihma, defineeritav teatud formaalse kujuna, vaid teatud rahuldamise, sobimise suuna (vt Searle 1979a) ja teiste tingimustega mentaalse sisuna. Ka ei ole sellist tüüpi uskumusel formaalset kuju ses süntaktilises mõttes, kuna ühele ja samale uskumusele võib anda määramatu arvu süntaktilisi väljendusi eri keelesüsteemides.

Kolmandaks, nagu ma mainisin varem, on mentaalsed seisundid ja sündmused sõna otseses mõttes ajutalitluse tulemuseks, kuid programm ei ole selles mõttes arvuti produkt.

"Hästi, kui arvutiprogrammid ei ole mingil juhul konstitutiivsed mentaalsete protsesside jaoks, miks siis paljud inimesed usuvad vastupidist? See nõuaks vähemasti mingit seletust."

Ma tõesti ei tea vastust sellele küsimusele. Mõte, et arvuti-simulatsioonid võiksid olla reaalsed asjad, peaks olema kahtlane algusest peale, sest arvuti töö ei ole mingil juhul piiratud mentaalsete operatsioonide simuleerimisega. Keegi ei oleta, et ohutule simuleerimine põletab maha ümbruskonna või et äiksevihma simuleerimine teeb meid läbimärjaks. Miks peaks keegi üldse oletama, et arusaamise arvutisimulatsioon saab tegelikult millestki aru? Vahel öeldakse, et on kohutavalt raske panna arvutit tundma valu või armuma, kuid valu ja armastus ei ole ei raskemad ega kergemad kui tunnetus või mis tahes muu. Kõik, mida te vajate simulatsiooniks, on õige sisend ja väljund ning programm vahepeal, mis transformeerib esimese teiseks. See on kõik, mis arvutil on ükskõik mille jaoks, mida ta teeb. Simuleerimise segiajamise kopeerimisega on üks ja sama viga, olgu tegemist siis valu, armastuse, tunnetuse, tulede või äiksevihmadega.

Siiski on mõned põhjendused, miks TI on paistnud ja paljudele paistab siiani teatud viisina vaimunähtusi reprodutseerida ja ühtlasi seletada ning ma usun, et me ei suuda neid illusioone edukalt kõrvaldada enne, kui oleme täielikult paljastanud põhjendused, mis on nende aluseks.

Esimene ja võib-olla olulisim on segadus mõistega "infotöötlus" [*information processing*]. Paljud inimesed kognitiivteaduses usuvad, et inimaju oma vaimuga teeb midagi, mida kutsutakse "infotöötluks", ja et analoogiliselt teeb arvuti oma programmi-ga infotöötlust, teiselt poolt aga ei tee tuled ja vihmad üldsegi infotöötlust. Seega, kuigi arvuti suudab simuleerida mis tahes protsessi vormilisi tunnuseid, on ta erilises seoses vaimu ja ajuga, sest kui arvuti on õigesti programmeeritud, ideaalis sama programmiga kui aju, siis on infotöötlus mõlemal juhul ühesugune ja see infotöötlus on tõesti mentaalse olemus. Kuid selle argumentiga on see häda, et ta tugineb mõiste "informatsioon" mitmetähenduslikkusele. Arvuti ei tee infotöötlust selles tähenduses, nagu inimesed "töötlevad informatsiooni", kui mõtlevad näiteks aritmeetika probleemidest või siis loevad ja vastavad küsimustele lugude kohta. Pigem manipuleerib arvuti formaalsete sümbolitega. See, et programmeerija ja arvutiväljundi tõlgendaja seostavad sümboleid maailmas olevate objektidega, jääb täielikult väljapoolle arvuti haardeulatust. Kordan taas, et arvutil on süntaks, kuid

puudub semantika. Seega, kui te trükite arvutisse "2 pluss 2 võrdub?", trükib see vastuseks "4". Kuid arvutil ei ole vähimatki arusaamist, et "4" tähendab 4 või et ta üldse midagi tähendab. Ning asi pole selles, et tal puudub teatud teist järku informatsioon oma esimest järku sümbolite interpreteerimiseks, vaid et esimest järku sümbolitel puudub igasugune interpretatsioon, mis puutub arvutisse. Arvutil on üksnes rohkem sümboleid, ei midagi muud. Seega tekitab mõiste "infotöötlus" mägutoomine dilemma: kas me tõlgendame "infotöötluse" mõistet sellisel viisil, et see sisaldab protsessi osana intentsionaalsust, või me ei tee seda. Esimesel juhul ei tee arvuti infotöötlust, vaid manipuleerib üksnes formaalsete sümbolitega. Kui on tegemist teise võimalusega, siis kuigi arvuti teeb infotöötlust, toimub see samamoodi kui kalkulaatorites, trükimasinates, magudes, termostaatides, äikesetormis ja orkaanis toimuv infotöötlus, s.t manipuleeritakse vaid formaalsete sümbolitega. Nimelt on olemas kirjeldamistase, kus me saame kirjeldada neid nii, et ühes otsas võetakse vastu infot, transformeeritakse seda ja produtseeritakse info väljundina. Kuid sellisel juhul on välise vaatleja ülesanne interpreteerida sisendit ja väljundit tavapärasel mõttes infona ning puudub sarnasus arvuti ja aju vahel infotöötluse sarnasuse mõttes.

Teiseks leidub suures osas TIs varjatud biheiviorismi ja operatsionalismi. Et sobivalts programmeeritud arvutil võiks olla inimestega sarnaseid sisendi-väljundi mustreid, siis on meil kiusatus postuleerida arvuti mentaalseid seisundeid, mis on sarnased inimese mentaalsete seisunditega. Ent kui me näeme, et süsteemil on ilma mingisuguse intentsionaalsuseta võimalik nii kontseptuaalselt kui empiirilisel omada mingis reaalsuses inimlike võimeid, peaksime olema võimelised sellest kiusatusest üle olema. Minu lauakalkulaatoril on võime arvutada, kuid pole intentsionaalsust. Selles artiklis olen ma püüdnud näidata, et kuigi süsteemil võib olla sisendi ja väljundi võime, mis jäljendab hiina keelt emakeelena kõneleja võimet, ei saa see ise ikkagi hiina keelest aru, sõltumata sellest, kuidas süsteem oli programmeeritud. Turingi test on tüüpiline sellele traditsioonile, olles häbenemata biheivioristlik ja operatsionalistlik. Ma usun, et kui TI rahvas ütleks täielikult lahti biheiviorismist ja operatsionalismist, jääks suur osa simuleerimise ja kopeerimise sassiajamisest olemata.

Kolmandaks on varjatud operatsionalism ühendunud varjatud dualismiga. Nimelt on tugeva TI vaade mõttekas ainult dualistlikul eeldusel, et seal, kus on tegemist vaimuga, pole ajul tähtsust. Tugeva TI vaate (samuti funktsionalismi) korral on tähtsust programmidel ning need on sõltumatud oma realiseerumisest masinates. Mis puutub tugeva TI vaatesse, võib tegelikult üks ja seesama programm realiseeruda elektroonilises masinas, Descartes'i vaimses substansis või Hegeli maailmavaimus. Kõige üllatavamaks avastuseks, mille olen teinud nendel teemadel diskuteerides, on see, et paljud TI uurijad on olnud rabatud minu ideest, et inimese tegelikud vaimunähtused võiksid olla sõltuvad tegelike inimajude tegelikest füüsikalistest ja keemilistest omadustest. Ent kui te mõtlete hetke selle üle, siis võiksite näha, et ma ei peaks olema üllatunud, kui võrd ilma teatud dualismivormi aktsepteerimata ei ole tugeva TI projekt ilmselgelt lootust. See projekt on mõeldud mentaalse reprodutseerimiseks ja seletamiseks arvutiprogrammide loomise abil, mis oleksid täiesti sõltumatud selle mis tahes realiseerimisest. Kuid programmi ei saaks realiseerida, kui vaim ei oleks kontseptuaalselt ja isegi empiirilisel sõltumatu ajast. Ilma uskumiseta, et vaim on ajast eristatav nii kontseptuaalselt kui empiirilisel, mis tähendab tugevat dualismi, ei saa te programme kirjutades ja neid kasutades loota mentaalse reprodutseerimisele, sest programmid peavad olema sõltumatud ajast ja üldse igasugusest konkreetsest realiseerumisvormist. Kui mentaalsed operatsioonid seisnevad arvutustehetes formaalsete sümbolitega, siis sellest tulenevalt ei ole neil huvitavaid ühendusi ajuga. Ainsaks ühenduseks oleks see, et aju on parajasti üks paljudest eri tüüpi masinatest, mis on võimelised vastavaid programme realiseerima. See ei ole traditsioonilise kartesiaanliku dualismi tüüpi dualism, mille järgi on olemas kahte liiki *substantse*. Tegemist on aga kartesiaanlusega selles mõttes, et väidetavalt pole sel, mis on vaimus spetsiifiliselt mentaalne, sisemist ühendust aju tegelike omadustega. See aluseks olev dualism on maskeeritud meie eest faktiga, et TI-alane kirjandus sisaldab sagedasi plahvatusi "dualismi" vastu, ilma et autorid paistaksid teadlikud olevat oma vaate seosest dualismi tugeva variandiga. "Kas masin suudaks mõelda?" Minu enda vaade on, et *vaid* masin suudakski mõelda, kuid siiski vaid väga eriline liik masinaid, nimelt ajud ja masinad, millel on

ajuga võrdsed kausaalsed võimed. See ongi peamine põhjendus, miks tugeva TI vaatel on olnud vähe öelda mõtlemise kohta: tal pole midagi ütelda masinate kohta. Tema enda määratluse kohaselt käib ta programmide kohta, kuid programmid ei ole masinad. Ükskõik mida muud ka intentsionaalsus ei oleks, on ta igal juhul bioloogiline nähtus ja see peaks olema samamoodi põhjuslikult sõltuv oma päritolu spetsiifilisest biokeemiast nagu piimanõristus, fotosüntees või iga teine bioloogiline fenomen. Keegi ei arvaks, et me võiksime toota piima ja suhkrut laktatsiooni ja fotosünteesi formaalsete jadade arvutisimulatsiooniga, kuid vaimu puhul tahaksid palju inimesed uskuda taolisse imesse sügava ja püsiva dualismi tõttu. Nende arvates on vaim formaalsete protsesside valdkond ja ta on sõltumatu küllalt spetsiifilistest materiaalistest põhjustest, erinevalt piima ja suhkru juhtumist. Selle dualismi kaitseks on sageli väljendatud lootust, et aju on digitaalne arvuti (varaseid arvuteid kutsuti muide sageli "elektroonilisteks ajudeks"). Sellest ei ole paraku abi. Loomulikult on aju digitaalne arvuti. Et kõik on üks digitaalne arvuti, siis ajud on seda samuti. Peamine on see, et aju põhjuslik võime tekitada intentsionaalsust ei saa seisneda arvutiprogrammi realiseerimises, sest mis tahes programmi on võimalik millelgi realiseerida, ilma et sellel ikkagi oleks mingeid mentaalseid seisundeid. Mis see ka oleks, mida aju teeb intentsionaalsuse tekitamiseks, ei seisne see arvutiprogrammi realiseerimises, kuna programmist üksi intentsionaalsuseks ei piisa.⁵

KOKKUVÕTE

Käesolevat artiklit võib vaadelda katsena uurida kahe propositiooni järeldusi. (1) Inimese (ka loomade) intentsionaalsus on aju põhjuslike tunnuste produktiks. Ma eeldan, et see on empiiriline fakt tegelikest kausaalsetest suhetest ajude ja mentaalsete protsesside vahel. See propositioon ütleb lihtsalt, et teatud aju-protsessid on piisavad intentsionaalsuseks. (2) Arvutiprogrammi

⁵Olen tänu võlgu suurele hulgale inimestele teemakohaste arutelude ja kannatlikkuse eest ületada minu võhiklust tehisintellekti vallas. Tahaksin eriti tänada Ned Blocki, Hubert Dreyfusi, John Haugelandi, Roger Schanki, Robert Wilenskyt ja Terry Winogradi.

töö iseenesest ei ole kunagi intentsionaalsuse piisav tingimus. Selle artikli peaargument on suunatud nimetatud väite kinnitamiseks. Argumendi vormiks on näidata, kuidas inimene võiks realiseerida programmi ja ikkagi mitte omada vajalikku intentsionaalsust. Neil kahel propositsioonil on järgmised järeldused: (3) Aju poolt põhjustatud intentsionaalsuse seletamise aluseks ei saa olla see, et aju realiseerib arvutiprogrammi. See on (1) ja (2) range loogiline järeldus. (4) Iga mehhanism, mis on võimeline tekitama intentsionaalsust, peab kätkema kausaalset jõudu, mis on võrdne aju omaga. See on (1) triviaalne järeldus. (5) Ükski katse luua otseses mõttes tehislilikult intentsionaalsust (tugeva TI vaade) ei saavuta edu lihtsalt programmide loomisega, vaid peaks kopeerima inimaju kausaalset jõudu. See tuleneb (2)-st ja (4)-st.

“Kas masin suudaks mõelda?” Siin arendatakse argumenti, et *ainult* masin suudakski mõelda ja ainult väga eriline liik masinaid, nimelt ajud; ning ka masinad, mille seesmine kausaalne jõud on ekvivalentne aju omaga. Ja see ongi põhjuseks, miks tugeva TI vaatel on vähe öelda mõtlemise kohta: see vaade ei käi masinate, vaid programmide kohta ja ükski programm iseenesest ei ole piisav mõtlemiseks.

Kirjandus

- Fodor, Jerry A. 1980. Methodological Solipsism Considered as a Research Strategy in Cognitive Psychology. — *The Behavioral and Brain Sciences*, vol. 3(1), pp. 63–110
- McCarthy, J. 1979. Ascribing Mental Qualities to Machines. — *Philosophical Perspectives in Artificial Intelligence*. Ed. by M. Ringle. Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press, pp. 161–195
- Newell, A. 1979. Physical Symbol Systems. — Lecture at the La Jolla Conference on Cognitive Science. Later published in *Cognitive Science*, vol. 4 (1980), pp. 135–183
- Newell, A., H. A. Simon 1963. GPS, a Program that Simulates Human Thought. — *Computers and Thought*. Ed. by E. A. Feigenbaum & J. A. Feldman. New York: McGraw-Hill, pp. 279–296
- Pylshyn, Zenon 1980. Computation and Cognition: Issues in the Foundation of Cognitive Science. — *The Behavioral and Brain Sciences*, vol. 3(1), pp. 111–132

- Schank, Roger C., Robert P. Abelson 1977. *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Press
- Searle, John R. 1979a. Intentionality and the Use of Language. — *Meaning and Use*. Ed. by A. Margalit. Dordrecht: Reidel
- Searle, John R. 1979b. What is an Intentional State? — *Mind*, vol. 88, pp. 74–92
- Turing, Alan 1950. Computing Machinery and Intelligence. — *Mind*, vol. 59, no. 236, pp. 433–460
- Weizenbaum, Joseph 1965. ELIZA — A Computer Program for the Study of Natural Language Communication Between Man and Machine. — *Communications of the Association for Computing Machinery*, vol. 9, pp. 36–45
- Weizenbaum, Joseph 1976. *Computer Power and Human Reason*. San Francisco: W. H. Freeman
- Winograd, Terry 1973. A Procedural Model of Language Understanding. — *Computer Models of Thought and Language*. Ed. by R. C. Schank & K. M. Colby. San Francisco: W. H. Freeman, pp. 152–186

JOHN ROGERS SEARLE (sünd. 1932), USA filosoof, California ülikooli (Berkeley) professor. Arendas 1960. ja 1970. aastail John L. Austini kõneaktide teooriat, seejärel on ta tegelnud peamiselt vaimufilosoofiaga, eriti *kognitiivteaduse* kriitikaga. Ta üheks tuntumaks kirjutiseks selles vallas on käesolev artikkel ja siin sisalduv nn Hiina toa [*Chinese room*] argument, mille kehtivuse üle juba 20 aastat kestnud tuline diskussioon ei näi ikka veel vaibuvat. 1990. aastail on Searle tegelnud eelkõige *teadvuse* probleemiga.

Teosed: *Speech Acts* (1969); *Expression and Meaning* (1979); *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind* (1983); *Minds, Brains, and Science* (1984); *The Rediscovery of the Mind* (1992); *The Construction of Social Reality* (1995); *The Mystery of Consciousness* (1997) ja *Mind, Language and Society* (1998).

KVANTMEHAANIKA SAJANDAKS SÜNNIPÄEVAKS

Henn Soonpää

Seistes hiiglaste õlgadel, näeme ka meie kaugemale. Seda mõtet on väljendatud paljudes variatsioonides. Vanimaid nendest on Diego de Estella (1524–1578) ladinakeelne lause *Pygmaeos gigantum humeris impositos, plusquam ipsos gigantes videre*. Siin artiklis võrdleme Max Plancki hiiglasega, kelle õlgadel seisab mitu põlvkonda füüsikuid, kuid kellele ei ole küllalt austust ja tunnustust osaks saanud.

Aastasajandi ja aastatuhande vahetusel möödus sada aastat moodsa füüsika sünnist. 19. oktoobril ja 14. detsembril 1900 esitas Max Planck oma tulemused Saksa Füüsikute Ühingu konverentsidel Berliinis, kokkuvõtlik artikkel nendest tulemustest ilmus aastal 1901 (vt vastavalt Planck 1900a, 1900b, 1901). See kümneleheküljeline artikkel oli prohvetlik ja nii kaugel ees oma kaasajast, et kulus üle kahe aastakümne, enne kui nimetamisväärne osa füüsikutest hakkas seda üldse tõsiselt võtma. Ehk nagu Planck ise on öelnud, “leiab tähtis teaduslik avastus harva vastuvõtmist ja oma vastaste tõekspidamiste muutumist: harva saab Saulusest Paulus. Tegelikuses surevad vastased järk-järgult välja ja pealekasvav põlvkond on nende ideedega tuttav algusest peale” (Planck 1948).

Nimetatud 1901. aasta artiklis “Über das Gesetz der Energieverteilung im Normalspektrum” toob Planck esimest korda esile järgmised asjaolud.

1. Elektromagnetiline kiirgus levib osakestena (kvandid) ja nende osakeste energia E on antud valemiga $E = hc/\lambda$, kus h on Plancki konstant, c on valguse kiirus tühjuses ja λ on lainepikkus. Teisisõnu ei saa valgus (lainepikkusega λ) eksisteerida väiksemas energiakoguses kui hc/λ . Hämmastava täpsusega leidis Planck, et $h = 6,55 \cdot 10^{-27}$ J·sek. Tänapäevane Plancki konstandi väärtus on $h = 6,626196 \cdot 10^{-27}$ J·sek.

2. Boltzmanni konstant on universaalne konstant, $k = 1,346 \cdot 10^{-23} \text{ J/}^\circ\text{K}$. Tänapäevane väärtus on $1,380622 \cdot 10^{-23} \text{ J/}^\circ\text{K}$.
3. Energia ja entroopia on absoluutse suurusega, mitte ainult alg- ja lõppmõõtmiste vahe. Sellest tuleneb termodünaamika kolmas seadus: null-temperatuuri juures on entroopia null (täiuslikus kristallis). Tänapäeval omistatakse seda kolmandat seadust Walther Hermann Nernstile.
4. Termodünaamika on palju laiahaardelisem kui ainult gaaside või vedelike süsteemid. Plancki põhiline argument hõõguvate kehade kiirgamise seletamiseks oli, et "resonaatorite" ja kiirguse vahetõrja reguleerib maksimaalse entroopia printsiip. Sellega pani Planck aluse statistilisele mehaanikale.
5. "Resonaatorite" energia jaotus tuleneb valemist, mida tänapäeval tuntakse Bose—Einsteini jaotusena. Einstein ja Bose tuletasid selle valemi erinevatest aksioomidest aastatel 1909 ja 1924.

Peale selle on huvitav märkida, et oma 14. detsembri 1900 avalduses arvestas Planck elektroni laengu suuruseks $4,69 \cdot 10^{-10}$ absoluutset elektrostaatilist ühikut ja Avogadro arvu suuruseks $6,175 \cdot 10^{23}$ (Planck 1900b). Mõlemad väärtused on palju lähemal tänapäeva väärtustele $4,803250 \cdot 10^{-10}$ esu ja $6,022169 \cdot 10^{23}$ kui tema kaasaja parimad väärtused. Oma 1901. aasta artiklis Planck neid arve küll ei maini.

Esimene idee — elektromagnetkiirguse levimine kvantidena — panigi aluse kvantmehaanikale. 19. sajandi lõpul oli uuritud hõõguvate kehade kiirguse intensiivsust eri lainepikkuste juures. Üsna edukas oli Wieni valem hõõguva keha energia kiirgamise kirjeldamisel (Wien 1896):

$$I(\lambda, T) = C \lambda^{-5} / e^{c/\lambda T},$$

kus $I(\lambda, T)$ tähistab kiirgusenergiat pinnahiikus lainepikkusel λ absoluutse temperatuuri T juures. C ja c on empiirilised konstandid.

See valem oli katseliste mõõtmistega heas kooskõlas lähemate lainepikkuste ja madalamate temperatuuride juures. Tol ajal aga ei olnudki võimalik temperatuuri üle 1300°C küllaldase täpsusega mõõta. Kasutades silmale nähtava lainepikkusega valgust ($0,4\text{--}0,7 \mu\text{m}$) ei erine katsetulemus (õieti Plancki valemi tulemus)

Wieni ennustatud väärtusest rohkem kui paar miljondikku. Temperatuuri $T = 1646^\circ\text{K}$ ja lainepikkuse $\lambda = 5,6 \mu\text{m}$ juures leidsid Lummer ja Pringsheim (1900) aga koguni 25%-lise erinevuse! See erinevus oli suurem kui oletatav katseviga. Otsides selle põhjust, leidis Planck lihtsa, empiirilise paranduse Wieneri valemile:

$$I(\lambda, T) = C \lambda^{-5} / (e^{c/\lambda T} - 1).$$

Selle valemi avaldas Planck oma 19. oktoobri 1900 ettekandes. Ja juba 7. jaanuaril 1901 saatis ta trükki oma artikli, mis pani aluse kvantmehaanikale (Planck 1901). Et leida füüsilist mehhanismi, mis sellele empiirilisele valemile vastaks, vaatles Planck termodünaamikat. Võiks isegi öelda, et ta leiutas selleks statistilise mehaanika. Ta mõõnis, et entroopia seostamist tõenäosusega oli oletanud juba Ludwig Boltzmann (1877). Katseseadet, mida Lummer ja Pringsheim (1900) ning ka Rubens ja Kurlbaum (1900) kasutasid, koosnes õõnest, mille välisseinte temperatuur oli mõõdetav ja reguleeritav. Plancki mudel koosnes hõõguva, õõnsa keha siseseintel asuvatest "resonaatoritest", mis olid tasakaalus elektromagnetilise kiirgusega: samapalju kiirgust, kui väljus resonaatoritest õõnsusse, tuli nendesse tagasi õõnsuse seintest. Energia resonaatorites on $U_N = P \cdot \varepsilon$, kus N on resonaatorite arv ja P on energiaelementide arv, iga elemendi energia on ε , väike diskreetne kogus. Kõikide võimalikkude kombinatsioonide arv P energiaelemendist N resonaatoris on

$$R = (N + P - 1)! / (N - 1)! P!$$

Seda jaotust tuntakse tänapäeval Bose—Einstein statistika nime all (Einstein 1909; Bose 1924). Olgugi et Plancki tulemus oli õige, oli tema algmudelil arvatav eksitus, mille Einstein parandas (Einstein 1909), ning Bose asendas Plancki klassikalise eelduse kvantmehaanilisega (Bose 1924). Einstein ja Bose töötasid "lõpust algusesse". On märkimisväärne, et Planck ei püüdnud oma resonaatorite mudelit täpsemalt defineerida, isegi sõna "elektron" ei esine tema 1901. aasta artiklis. Selles artiklis on tema valem kujul

$$I(\lambda, T) = 8\pi c h \lambda^{-5} / (e^{ch/k\lambda T} - 1).$$

Siin tähendab c valguse kiirust, Wieneri konstandid C ja c on väljendatud konstantide h ja k abil. Seejuures universaalne füüsikakonstant k on tänapäeval tuntud Boltzmanni konstandi nime

all. Olgugi et Boltzmanni mõttekäigus pidi olema arusaamine selletaolise konstandi eksisteerimisest, pole ta siiski seda kunagi maininud ega oletanud, et sellel konstandil võiks mingi absoluutne väärtus olla (Planck 1920). See konstant leidis otsekohe vastuvõtu termodünaamikas ja Plancki 1901. aasta artiklist võetud valem

$$S = k \log \Omega$$

on muide graveeritud Boltzmanni hauakivisse Viini Zentralfriedhofis.

Oma teadustöö autobiograafilises ülevaates toob Planck (1948) esile raskusi oma ideedele vastuvõtu leidmisel. See algas juba varakult, kui Plancki peamiseks huviobjektiks oli termodünaamika. Kvantmehaanika ei arenenud palju oma esimese kahe aastakümne jooksul, kuigi leidis rakendamist loodusnähtuste tõlgendamisel.

Einstein, kes kunagi ei uskunud kvantmehaanikasse kui mingisse põhilisse loodusseadusse, oli ometi üks varasemaid kvantteooria rakendajaid. Tema fotoelektrilise efekti (Einstein 1905) tõlgendus ja erisoojuse valemi tuletus (Einstein 1907) veensid paljusid kvantmehaanika väärtustes. Debye täiendus tegi erisoojuse valemi täpsemaks ja üldisemaks (Debye 1912). Töötades gaaside spektraalemissiooni kallal, oletas Einstein stimuleeritud emissiooni (Einstein 1917, selle ingliskeelset analüüsi vt Lewis 1973). Kui kaasaegsed oleksid seda oletust või postulaati tõsiselt võtnud, oleks olnud võimalik juba 1920. aastatel laser ehitada.

Niels Bohr oli küllap kõige edukam kvantteooria propageerija. Tema põhiline ja kõige tähtsam panus oli vesiniku spektri seletus (Bohr 1913). Olgugi et hiljem osutus tema seletus ebapiisavaks, ei võidelnud Bohr oma algmudeli muutmise või täiendamise vastu. Ta oli tõeline tõeotsija.

Põhilised täiendused kvantteooriale ilmusid 1920. aastatel. Louis de Broglie (1925) esitas idee, et materiaalsetel kehadel on lainepikkus, seda seob liikumishulgaga valem $p = h/\lambda$, kus h on Plancki konstant. Erwin Schrödinger (1926) tuletas oma kuulsale valemi, mis võimaldab kehade lainetaolisi omadusi arvestada potentsiaali ja energia abil. Werner Heisenberg (1925) leidis määramatuse printsiibi: on võimatu teada täpselt mõlemat, liikumishulka ja asukohta. Aastaks 1928 oli kvantmehaanika "suletud". Mingit põhilist muudatust ei ole olnud viimase ligi kolmveerand sajandi jooksul. Ta on aga saanud ülitähtsaks tööriistaks füüsikute, keemikute, astronoomide, elektriinseneride ja paljude teiste

teadlaste käes. Võib-olla kõige tähtsamaks tehnoloogiliseks rakenduseks on tahkete kehade füüsikal põhinevad "ehituskivid", nagu transistorid ja kiibid, ilma milleta tänapäeva arvuteid ega paljusid muid instrumente ei oleks võimalik ehitada.

Planck oli 42-aastane, kui ta tuletas kvantteooria. See on suhteliselt kõrge vanus; enamik murrangulisi ideesid on tulnud 20–30 aastastelt inimestelt. Planck oli tuntud oma tõsise ja pingutava töötamise poolest. Nooremas eas peeti teda andekaks, kuigi mitte üliandekaks. Kvantmehaanika loomisele aitas kaasa tema tagapõhi, kuid hiljem tekitas see temale ka raskusi oma töökspidamiste seostamisel moodsa füüsikaga. Selle selgitamiseks on vajalik lühipilk Plancki eluloole.

Max Karl Ernst Ludwig von Planck sündis Kielis, kus tema isa Julius Wilhelm von Planck oli õigusteaduse professor. Max Planck ise tiitlit *von* ei kasutanud. Isa poolt oli tema esivanemate seas juriste, poliitikuid, teolooge. Ema sugulaste hulgas oli luterlikke kirikuõpetajaid ja teolooge. Sellisest kodusest tagapõhjast võib oletada, et Planck uskus reeglipärasusse, mis on määratud kõrgema autoriteedi poolt. Kõigelt pidi olema põhjus, sellist vaadet ta nimetas vaheldumisi positivismiks, kausaalsuseks ja determinismiks. Kui Planck kvantteooria tuletamisel intuitiivset lahendust ei leidnud, proovis ta statistilist mehaanikat, mis asendas kausaalsuse juhuslikkusega. Võttis aastaid, enne kui ta leidis kooskõla oma põhiliste filosoofiliste töökspidamiste ja oma ajude sünnituse — kvantmehaanika — vahel (Planck 1932). Ekstrapoleerides kausaalsuse idee äärmusse, võib öelda, et kui kõik oleks ette määratud, siis ei oleks mitte midagi meie teha või otsustada. Elamisel ei oleks otstarvet. Ta leidis ka, et sel juhul ei saaks meil olla vaba tahet. Selle üle oli tal huvitavaid vaidlusi Einsteiniiga, kes jäi lõpuni truuks kausaalsusele. Et kvantmehaanikas kontrollib asjade käiku statistika, siis on juhusel põhiline tähtsus. Sellistest vaidlustest tuli ka Einsteini kuulus lause *Gott würfelt nicht*, millega ta mõtles seda, et Jumal ei tee otsuseid täringute viskamise teel. Vaatamata filosoofilistele raskustele võtta kvantmehaanikat kui põhilist ja defineerivat looduseadust, on seda kui tööriista kasutanud paljud, kes usuvad mingisse seni avastamata, kvantmehaanikast kõrgemal olevasse looduseadusse. Võib-olla rohkem kui ükski teine füüsika haru on just kvantmehaanika mõjutanud religioosseid töökspidamisi.

Plancki eraelu oli omapäraselt traagiline. Ta esimene abielu Maria Merckiga algas 1887. aastal. Sellest abielust sündisid pojad Erwin ja Karl ja kaksiktütred Emma ja Grete. Abikaasa Maria suri aastal 1909 ja poeg Karl langes 1916. aastal Verdunis. Grete abiellus Heidelbergi ülikooli keemiaprofessori F. Fehlingiga ja suri esimese lapse sünnitamisel 1917. aastal. Grete kaksikõde Emma läks Heidelbergi, et oma õetütre eest hoolitseda. Ta abiellus selle sama professor Fehlingiga ja suri 1919. aastal samal teel nagu ta kaksikõde. Max Planck oli uuesti abiellunud (Marga von Hössliniga), ja ta võttis oma kaks lapselast (tüdrukud) enda juurde. Max Plancki teist poega Erwinit süüdistati koostöös Hitleri atentaadi korraldajatega juulis 1944, ja ta hukati jaanuaris 1945. Paar nädalat enne Teise maailmasõja lõppu hävines Berliinis Plancki kodu koos tema asendamatu raamatukoguga. Max Planck suri 4. oktoobril 1947 Göttingenis ja paar aastat hiljem suri tema viimane elusolev laps, poeg Herrmann teisest abielust.

Olen mitmete Plancki kaasaegsetega rääkinud. Kõik rõhuvad tema kõva töötegemist ja intellektuaalset ausust. Näiteks toimus 1957. aastal Luterliku Maailmaföderatsiooni aastakokkutulek Minneapolises Minnesota osariigis. Avakõne pidas piiskop dr. Hanns Lilje Hannoverist. Olin meeldivalt üllatunud, kui ta manitses kaasaegseid luterlikke teolooge, et nad vaataksid moodsale füüsikale kui ühele meediumile, mille kaudu Jumal end meile ilmutab. Küsisin hiljem dr. Liljelt, kust on ta oma ideed moodsa füüsika kohta saanud. Ta vastus oli selge: peamiselt Max Planckilt ja tema kaastöötajatelt.

Kirjandus

- Bohr, N. 1913. — *Phil. Mag.*, 26, p. 1
 Boltzmann, L. 1877. — *Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wissensch. zu Wien*, (II) 76, S. 428
 Bose, S. N. 1924. — *Z. Phys.*, 26, S. 178. (Ingliskeelne tõlge: Planck's law and the light quantum hypothesis. — *Am. J. Physics*, 44, pp. 1056–1057 (1976))
 Broglie, L. de 1925. — *Ann. Phys. (Paris)*, 3, p. 22
 Debye, P. 1912. Zur Theorie der spezifischen Wärmen. — *Ann. d. Physik*, 39, S. 789
 Einstein, A. 1905. Über einen die Erzeugung und Verwandlung des Lichtes betreffenden heuristischen Gesichtspunkt. — *Ann. der Physik*, 17, S. 132

- Einstein, A. 1907. Die Planksche Theorie der Strahlung und die Theorie der spezifischen Wärme. — *Ann. d. Physik*, 22, S. 180
- Einstein, A. 1909. Zum gegenwärtigen Stand des Strahlungsproblems. — *Phys. Z.*, 10, S. 185
- Einstein, A. 1917. — *Phys. Z.*, 18, S. 121.
- Heisenberg, W. 1925. — *Z. Physik*, 33, S. 879
- Lewis, H. R. 1973. Einstein's Derivation of Planck's Radiation Law. — *Am. J. Physics*, 41, p. 38
- Lummer, O., E. Pringsheim 1900. — *Verhandl. der Deutsch. Physik. Gesellsch.*, 2, S. 163
- Planck, M. 1900a. Über den Verbesserung der Wienschen Spektralgleichung. — *Verh. d. Deutsch. Phys. Ges.*, 2, S. 202–204
- Planck, M. 1900b. Zur Theorie des Gesetzes der Energieverteilung im Normalspektrum. — *Verh. d. Deutsch. Phys. Ges.*, 2, S. 237–245
- Planck, M. 1901. Über das Gesetz der Energieverteilung im Normalspektrum. — *Ann. d. Phys.*, (4) 4, 553–563
- Planck, M. 1920. *Die Entstehung und bisherige Entwicklung der Quantentheorie: Nobel Vortrag. Gehalten vor der königl. Schwed. Akad. d. Wiss. zu Stockholm am 2. 6. 1920.* Leipzig: J. A. Barth (Ingliskeelne tõlge: New York: Oxford Univ. Press (1920); London: Milford (1922))
- Planck, M. 1932. *Der Kausalbegriff in der Physik.* Leipzig: J. A. Barth. (Ingliskeelne tõlge *Proc. Phys. Soc.*, 44, pp. 529–539 (1932))
- Planck, M. 1948. *Wissenschaftliche Selbstbiographie.* Leipzig: J. A. Barth
- Rubens, H., F. Kurlbaum 1900. — *Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wissensch. zu Berlin vom 25. October 1900*, S. 929
- Schrödinger, E. 1926. Quantisierung als Eigenwertproblem. — *Ann. Phys.*, 79, S. 361
- Wien, W. 1896. — *Wied. Ann. (Ann. Physik)*, 58, S. 662

HENN SOONPÄÄ (sünd. 1930 Tallinnas), kaitsnud 1954. aastal *Ph. D.* kraadi *Wayne State University*'s Detroitis, Michigani osariigis. Alates 1972. aastast Põhja-Dakota ülikooli füüsikaproffessor. *Akadeemias* avaldanud artikli "Tähelepanekuid füüsikute mõtlemisviisidest" (1989, nr 7, lk 1481–1485) ja järelsõna Stephen W. Hawkingi "Aja lühiloole" ("Füüsik Stephen W. Hawking on õnnis", 1993, nr 4, lk 892–894).

EDGAR, MU ABIKAASA

Dorothee Einstein Krahn

Tõlkinud Toomas Kiho

Kohtusin Edgariga 1949. aasta suvel. See oli imeline suvi ning Bushy park, kus asus Admiraliteedi Uurimislaboratoorium (*Admiralty Research Laboratory*, ARL), oli täies ilus. Olin just sinna üle toodud — olin töötanud Admiraliteedi lepingu alusel Sheffieldi Ülikoolis, ja kui lepinguaeg otsa sai, tõmmatigi mind Admiraliteeti. Edgar oli sinna jõudnud natukene varem, kui mõned Saksa teadlased ja kolm matemaatikut mandrilt Inglismaale toodi — need olid viimased, kes Ameerika "Paperclip'i" suguse operatsiooniga üle toodi. Meist mõlemast said matemaatikarühma liikmed, seega tekkis meil igapäevane kokkupuude. Et olid sedavõrd ilusad suveilmad, jalutasime lõuna ajal tihti pargis, mõne aja pärast kutsus ta mind jalutama ka õhtul või nädalalõpul. Seda me ka tegime ja see saigi meile harjumuseks. Pikkadel ja sumedatel suveõhtutel kõndisime Thamesi ääres Kingstonis

Avaldame siin Dorothee Krahni (neiuna Einstein) tundeküllase jutustuse oma abikaasast, Eestist pärit baltisaksa matemaatikust Edgar Krahnist. Inglise keeles on see ilmunud 1994. aastal kirjastuse IOS Press ja Eesti Matemaatika Seltsi ühisväljaandel ilmunud Edgar Krahni pühendusteoses ("My Husband." — *Edgar Krahn 1894–1961: A Centenary Volume*. Edited by Ülo Lumiste and Jaak Peetre. Amsterdam—Oxford—Washington DC—Tokyo: IOS Press. A co-publication with The Estonian Mathematical Society, Tartu, Estonia). *Akadeemia* toimetis avaldab tänu prof. Ülo Lumistele Tartu Ülikoolist ja prof. Jaak Peetrelle Lundi Ülikoolist abi eest toimetamisel ja kontakti leidmisel autoriga. Kuulsast Einsteinide suguvõsast pärinev Dorothee Krahn elab nimelt seni Ameerika Ühendriikides, siinsele artiklile oleme lisanud ka tõlke tema spetsiaalselt *Akadeemia*le detsembris 2000 kirjutatud autobiograafiast.

või Richmondis ning nädalalõppudel käisime kaugemal, Surrey Downsis. Vähehaaval muutus meie vahekord enamaks kui jalutuspartneritel tavaks, kuid abiellumiseni läks ometi veel aega.

Edgar oli matemaatikute hulgas vanim ja temast pidasid väga lugu ka teised teadlased, kellega ta Göttingenist koos oli tulnud (peamiselt aerodünaamikud). Vähehaaval hakkas mul tekkima ettekujutus ta elukäigust, sellest, kuidas ta põgenes Eestist Saksamaale ja kuidas ta Teise maailmasõja ajal seal kartuses elas. Meie jalutuskäikudel jutustas ta mulle oma lapsepõlvest Eestis, kuidas talle lapsena seal meeldis joosta ja hullata. Krahnid elasid alguses maal ja koduaias oligi ta teinud oma esimesed matemaatikaalased tähelepanekud: näiteks oli ta mõistnud, et tarvilik tingimus ei ole alati piisav: "Su kõhuke hakkab valutama, kui sööd tooreid ploome," oli hoiatanud ema. "Jah," pidi ta sellega nõus olema, kui oli kõhuvalu saanud. Kuid mõne aja pärast imestas ta: "Miks hakkab kõhuke valutama ka siis, kui ma üldse ploome ei söö?" Ühtlasi sai talle selgeks, et täiskasvanuid ei saa uskuda, kes ütlesid, et kirsipuu hakkab kasvama välja ta peast, kui ta peaks kirsikivi alla neelama. Ta oli mõelnud, et on ju väga ebatõenäoline, et mitte keegi poleks mitte kunagi ühtki kirsikivi alla neelanud, kuid ometi pole ta eales näinud kedagi, kellel tõepoolest kirsipuu peast välja kasvaks. Niisiis ei saa kunagi päriselt uskuda seda, mida täiskasvanud räägivad. Kuid üldiselt olid tal noorpõlvest Eestis vaid head mälestused, eriti meeldisid talle suved Läänemere ääres. Seal võisid nad koos vend Arvediga joosta ja mängida nii kaua, kui süda lustis. Need kaks venda olid juba siis väga head sõbrad — ja see sõprus kestis kogu elu. Mõlemad tundsid juba varakult huvi arvude vastu, ja tihtipeale, kui ema õhtul tule kustutas, et poisid magama jääksid, kontrollisid nad teineteise arvutamisoskust, korrutades viiekohalisi arve peast (mis oli arvutieleksel ajastul üks väga kasulik võime).

Alguses tahtis Edgar saada inseneriks, aga teda veendi matemaatikuks hakkama, sest Eesti ülikooli pakutavad väljavaated sellel teadusalal oli paremad. Esimese maailmasõja ajal hakkasid vennad õppima bakterioloogiat, peamiselt seetõttu, et nad olid kindlalt otsustanud käimasolevast veresaunast mitte osa võtta. Krahnide esivanemad olid Saksamaalt ümber asunud Eestisse just selsamal põhjusel: nad ei tahtnud teenida üheski sõjaväes. See traditsioon oli seega edasi kandunud. (Meie poeg Thomas oleks

samuti läinud kirja kui sisetundelistel põhjustel väeteenistusest keelduja, kui ta oleks Vietnami sõja ajal väeteenistusse kutsutud.)

Bolševistliku revolutsiooni ajast 1917. a oli Krahnidel väga halbu mälestusi: Edgar ja ta isa vangistati koos teiste nn kapitalistidega, kelle hulgast Vene vangivalvurid lasid igal ööl teiste vangide kuuldekaugusel maha kaks vangi. Vilunud töenäosusasjatundjana polnud Edgaril keeruline välja arvutada oma oodatavat eluiga seesuguses olukorras. Aga õnneks vabastasid Eesti väed vangla enne, kui oli liiga hilja. Ja muidugi oli see ka põhjuseks, miks terve perekond Vene sissemarsi ajal 1940 Eestist Saksamaale põgenes.

Mõnda aega pärast 1917. aastat käis Eesti käsi hästi, ja 1925. aastal, kui Edgar kaitses oma doktorikraadi Courant'i juures Göttingenis, paistsid väljavaated seal nii head, et ta otsustaski tagasi minna. Sellest sai aga samm, mida ta elus kõige rohkem kahetses: Courant oli talle pakkunud dotsendi kohta, nad oleksid võinud jätkata koostööd ja töenäoliselt üheskoos hiljem ka New Yorki emigreeruda, kui ta vaid oleks nõustunud elama dotsendi palgast, mis tollal Saksamaal paraku vaid elu sees lasi hoida. Teisalt pakuti talle Tartus korralikult rahastatud kohta ja see oli piisavalt ahvatlev. Et tegu polnud Edgari õige otsusega, sai selgeks juba enne Teist maailmasõda, kui talle keelduti õppetooli juhatamist usaldamast, sest ta polnud nõus oma nime eestipärasema vastu vahetama. Niisiis — kaasas lubadused omandiõiguse taastamiseks perekonnale kuulunud omandi kohta — põgenesid Krahnid 1940./1941. aasta talvel Saksamaale. Edgari vend Arved oli sinna jõudnud juba varem. Teda ei vangistatud küll koos isaga 1917. aastal, kuid ta sattus ise kuidagimoodi Venemaale. Hiljem kaitses ta matemaatikuna doktorikraadi Giessenis ja spetsialiseerus kindlustuse alale. Ta oli elama asunud Ludwigsburgi ja kui ta perekond jõudis 1941. aastal Saksamaale, võttis ta oma vanad vanemad ja ema õe enda juurde elama, kus nad elasidki kuni surmani. Minagi jõudsin Edgari isa kohata 1951. aastal, kui ta oli juba peaaegu 90-aastane, ning ma pean seni kalliks üht tema kirja minule, kus ta kirjeldab, kui õnnelik ta on meie abiellumiskavatuse üle. (Kahjuks suri ta mõni nädal enne meie pulmi.)

Edgar kirjutas kohe 1941. aastal Saksamaale jõudes Göttingeni ja talle pakuti töökohta Aerodünaamika Katsejaamas (*Aerodynamische Versuchsanstalt*, AVA). Hiljem, kui ta juba töötas seal,

hakkas ta ka poole kohaga lektoriks Göttingeni Ülikoolis. AVAs, Prandtli ja Betzi juures töötamine tähendas muidugi täielikku pööret puhtast matemaatikast, mis seni oli olnud tema uurimisvaldkond, hüdrodünaamikasse ja eriti aerodünaamikasse. Kuid peagi sai temast selle meeskonna põhitöötajaid, ning iseloomustus, mille professor Betz kirjutas, kui Edgar lõpuks sealt lahkus, annab tunnistust sellest, et Edgaril oli erakordne võime uutesse valdkondadesse sisse elada ja jõuda nendes väga kiiresti arvestatavate tulemusteni. Olen ise sedasama kahel korral tähele pannud: korra Inglismaal ja korra Ameerika Ühendriikides.

Pärast sõjategevuse lõppu 1945. aastal jäi Edgar veel neljaks aastaks Göttingeni. Esimese kahe aasta vältel kogus ta Briti varustusministreeriumi lahkel soosingul ning kaitses materjali Saksamaa aerodünaamika arengu kohta alates 1939. aastast ja kirjutas sellest. Seejärel oli ta kaks aastat teaduslik töötaja Max Plancki Vedelike Uurimise Instituudis kuni Briti Admiraliteet ta enda juurde üle võttis.

Ülesanne, millega Edgar ARLis kõige kauem tegeles, oli seotud automaatselt sihtmärgile suunduvate (isesihituvate) torpeedode teekonnaga. Et ta ülesande püstituses aga ei eeldanud, et sihtmärgiks peaks olema mingi punkt — nagu oli tehtud varem —, vaid andis sihtmärgile mõõtmed, võis ta kindlaks teha tabamise tõenäosuse kolmemõõtmelises ruumis, arvestades konkreetse torpeedo parameetreid. Mind määrati tööle tema juurde, see oli väga huvitav: kuna Edgar polnud Briti alam, ei olnud tal ka ligipääsu salajasele informatsioonile ja seetõttu polnud talle ette nähtud teada ka torpeedo parameetreid. Mina seevastu olin Briti alam ja tohtisin niisiis teha spetsiifilisi arvutusi, mida edastati allveelaeva komandöridele. Loomulikult polnud kellelgi illusioone Edgari võimes hinnata parimaid tingimusi relvade seadistamiseks, kuid eeskirju tuleb täita! Veelgi põnevam oli see, et pärastpoole salastati ka Edgari enda tööd, kuigi need olid puhtteoreetilised, ja kui me Ameerika Ühendriikidesse jõudsim, ei võimaldatud tal nendele enam ligi pääseda!

Torpeedode teekond polnud ainus projekt, mille kallal ta ARLis töötas. Ta uuris pinge jaotust jäägal poollõpmatul lehel ja hakkas huvi tundma mitmesuguste juhusliku eksleja ülesannete vastu. Matemaatikarühmas äratas aga erilist huvi ta ettepanek hakata juhendama rakendusmatemaatika erifunktsioonide seminari.

Ta võime teadmisi edasi anda oli erakordne selles mõttes, et ta suutis seda teha igal kuulajate edasijõudmistasemel. Mina seda juba tean, sest sain sellest rohkem kui keegi teine!

Hoolimata sellest et teda väga kõrgesti hinnati, polnud ei tööalane ega isiklik olukord Edgarile Inglismaal kerge. Võimalik katastroof hõõgus kogu aeg tagaplaanil. Nimelt oli Admiralliteedil, sõjajõududest kõige pikaldasemal, Euroopast teadlaste sissetoomine võtnud kaua aega, ja seaduse kehtivus, mille alusel välismaalased võisid töötada riigiametnikuna, kippus otsa lõppema enne, kui Edgari-sugused võinuksid naturalisatsiooni korras saada Briti kodakondsuse. Tähtaega oli korra küll pikendatud, kuid uus pikendamine oli väga kaheldav. Edgar ei tahtnud asju juhuse hooleks jätta ja hakkas omal käel otsima mingit kohta väljaspool riigiteenistust. Ent väljavaated Briti ülikoolides olid kehvad — tegu oli sõjast räsitud maaga ja Edgar polnud ka “omanimene”. Olgugi et ta väga soovis jääda Suurbritanniasse, otsustas ta lõpuks siiski otsida mõnd töökohta USAs. Ei läinud kaua, kui ta saigi pakkumise Ameerika mereväelt, hoopis kauem läks aga sissesõiduviiša nõuetekohase menetlemisega. Just sel ajal abiellusimegi — polnud mõeldav elada teine teisel pool Atlandi ookeani! Kuid isegi ühel ja samal pool ookeani polnud lihtne elada ühes ja samas kohas. Sõjajärgsel Inglismaal oli kortereid saadaval äärmiselt kasinalt ning lühikese mesinädala järel pidime kumbki ajutiselt oma korterisse tagasi minema, kuni lõpuks leidsime väikese möbleeritud korteri. See oli õnnelik aeg. Kuid tegu polnud luksuskorteriga: elasime kolmandal korrusel, kuna vannituba ühiseks kasutuseks oli allkorrusel. Ometi olime õnnelikud, et olime korteri saanud, pealegi oli ta Bushy pargi lähedal. See oli igatahes tore, kui tööpäevad olid pikad või kui pidime tööle minema ka laupäeva hommikul. Muret valmistas aga toit. Toidukaardistüsteem kehtis veel, samal ajal oli Edgaril vaja tervislikult toituda. Kui ta oli sõja ajal Göttingeni jõudnud, olid kohalikud elanikud juba toiduainetega varustamise järjekorrad paika pannud: need vähesed kartulid, mida talunikud ära said anda, läksid põlisematele linnaelanikele. Meie kohtumise ajal oli ta ikka veel väga kõhn, kuid aegamööda hakkasid ta kaal ja jõud taastuma. Muidugi muutus kõik, kui ta jõudis USAsse, külluse maale.

Vähemalt siis paistis see maa meile niisugusena. Ületasime Atlandi ookeani novembris 1953 Southamptonist väljunud lae-

vaga, mille pardal meil oli viis päeva ootuseaega. Edgar oli väga õnnelik, mina aga ei suutnudki päriselt lahti saada varjatud hirmust, et mõnel immigratsiooniametnikul võiks tekkida kahtlusi, võttes vastu isikut, kelle sünnijärgne kodakondsus (esimene lahter igas immigratsiooniankeedis) on "Vene". Pealegi oli ju J. Edgar Hooveri aeg! Minu suureks kergenduseks lasti meid läbi mu sugulaste ootevalmis käte vahele. Kaks palavikulist päeva veetsime New Yorgis ja siis sõitsime edasi Silver Springi Marylandis, kus meile tuli vastu üks sõber, kellega olime tutvunud USA mereväeatašee kontoris Londonis meie pika viisaooteaja kestel. Edgar alustas tööga kohe järgmisel päeval, mina püüdsin kiiresti korraldada meie elamist ajutises korteris ning alustasin kaks päeva hiljem tööd teadusliku assistendina Marylandi Ülikooli hüdroaerodünaamika ja rakendusmatemaatika instituudis.

Siis muutus meie elu uskumatult heaks. Kuigi Ameerika mõõdupuu järgi elasime alguses armetus vaesuses, tundus see meile küllusena. Kolme kuu pärast võisime osta omale esimese auto (muidugi mitte uue), sularaha eest, võlgu ostmisega ei suutnudki me kunagi päriselt harjuda. Muidu aga olime küll täiel rinnal "Ameerika-unistuse" lummas — läks päris kaua, enne kui mõistsime, kui efemeerne see kõik on.

Edgarile meeldis ta töö Meresuurtükiväe Laboratooriumis (*Naval Ordnance Laboratory*, NOL) ja töökeskkond. Dan(iel) Shanks, kes oli meie päralt jõudes matemaatikaosakonna juhataja, oli arvutirakenduste pioneer, ta tegeles energiliselt laboratooriumi töö üleviimisega arvutite peale. Tema ametijärglaseks sai üheliikiirusliku voolamise uurija Dick (Richard) Roberts, kellest sai meie hea kolleeg ja sõber. Edgar oli mind hoiatanud, et ta mattuks raamatute alla, et õppida tundma uut teadusala, aga sellest ei tulnud päriselt midagi välja — ta oli liiga hea "organisaator". NOL oli "Paperclipi" operatsiooni käigus peale Saksa aerodünaamikute omale saanud ka ühe Panemünde aerodünaamilise toru, ning osa Edgari tööst kulus selle peale ning ka uue toru ehitamisele. Hiljem töötas ta ka piirkihi ülesannetega.

NOLil oli sel ajal tihe side Marylandi Ülikooliga ning seetõttu — ja sellepärast, et seal töötasin ka mina, — kaasati meid ühisesse tegevusse ja ühisesse üritustesse seal. Väga meeldiv oli kogeda Edgari teadlasenime vahetut tuntuust. Mul on meeles üks diferentsiaalvõrrandite konverents õige lühikest aega

pärast meie Ameerikasse jõudmist, kui üks mees peatas mu, et tähelepanelikumalt vaadata nimesilti mu rinnas. "Kas te olete juhuslikult kuidagi Edgar Krahniga seotud?" küsis ta ning tal oli hea meel, kui kuulis, et olen ta abikaasa ja et mu abikaasa on sel konverentsil ise ka kohal. Küsija nimesilt reetis, et tegu on Gábor Szegöga, kellega koos veetsime hiljem palju aega. Instituudi selleaegne juhataja Monroe Martin kutsus ükskord Edgari kõnelema instituudi nädalaseminarile ja Edgar rääkis seal juhuslikust ekslejast, millest oli saanud ta isiklik peatöö. (Osa sellealastest tööst oli ilmumas just 1961. aasta kevadel, aga et oli tarvis teha veel viimaseid parandusi, ilmus see kahjuks alles pärast tema surma.) Instituudis oli palju teisiigi matemaatikuid, kellega me läbi käisime, ja nii mõnedki said meile heaks sõbraks: Alexander Weinstein, uurimistühma juht PDEs, ja eriti Marcel Riesz, kes käis meil sagedasti külas, ning samuti Jo(aquin) Diaz. Kahjuks on nad kõik nüüd surnud, nagu ka Geoffrey Ludford ja Elliott Montroll. Johannes Burgers, kes samuti oma viimastel aastatel elas Marylandis, aitas minu uurimistööd avaldada, mida olin teinud Weinsteini ja Lawrence Payne'i juhendamisel. Hans Weinbergeril polnud mitte ainult matemaatiku roll kanda — ta oli ühtlasi asjaarmastaja näitleja, kui nõuti meelelahutust. Karl Ludwig Stellmacher pärines Göttingenist, kus ta oli Edgari kohanud juba aastaid tagasi. Mõned on mu lähedased sõbrad tänaseni, ma ei unusta iial nende toetust, mida mina ja mu lapsed neilt saime pärast Edgari surma, eriti pean meeles Avron Douglist ja Dick Robertsit perekondadega.

Vähehaaval meie elujärg paranes. Erinevus Inglismaast polnud mitte palgas, vaid selles, et sissetuleku osa, mis jäi kulutustest üle, oli suurem. Ostsime väikese maja just enne oma esimese lapse sündi — meie poeg Thomas sündis juunis 1956. Olin alati teadnud, et Edgar soovib poega — olin juba ammu tähele pannud, kuidas ta jälgis väikesi poisse palli mängimas. Temast sai erakordselt õnnelik isa — hästi fantaasiaküllane ja lahke, tal oli ka imeline huumorimeel. Aga kahjuks langes meie peale tume pilv kohe pärast Tomi sündi. Edgaril tekkis rinnus valu juba siis, kui olin alles sünnitusmajas. Esmalt tundus, et seda vaevust saab stabiliseerida, ja Edgar soovis jätkata elamist ja tööl käimist nagu ennegi. Ta tahtis väga saada ka teist last, ja teda rõõmustaski meie tütre Kareni sünd aprillis 1958. Edgari tervis hakkas aga ühtäkki

väga kiiresti halvenema. Tol ajal ei osatud ehitada pärgarteri kunstlikke kõrvalteid ega tehiskiust proteese. Koronaarpuudulikkust osati leevendada vaid nitroglütseriinisuguste arstimitega, need aga üksnes kergendasid haigusnähte mõneks ajaks. Paar korda pandi Edgar haiglasse, lootes abi täielikust puhkusest voodis. Ka siis ei jätnud ta naljasoon teda maha. Kord, kui teda vaatas üle internide rühm, küsis üks neist, et miks on tal kõhul kaks haavaarmi. Ta vastas, et ta pimesool lõigati välja juba nii ammu, et tollal inimesed veel ei teadnudki, kummal pool pimesool õigupoolest on. (Tegelikult pärinesid haavad nooruses põetud kõhukelmepõletiku ajast.) Meil oli imeline südamearst, kord tuli ta meile kojugi, kui Edgari seisukord oli väga halb. Ta pidas nõu ka asjatundjatega Riiklikust Terviseinstituutidist (*National Institutes of Health*) ja John Hopkinsi ülikoolist Baltimore'is. Viisin Edgari ka sinna mitu korda — kõik asjata. Edgari võitlus haigusega oli tõepoolest kangelaslik, ta pidas vastu, kuna teadis, kui väga me teda vajame. Kui ta süda 6. märtsil 1961 lõpuks üles ütles, oli see üks hästi rõõmutu ja kõle päev. Inimeste armastust ja austust tema vastu näitab see suur rahvahulk, kes ta matustel käis, ning suur arv kaastundeavaldusi ja -visiite minu juurde koju. Hiljem samal aastal pühendati Marylandi Ülikooli konverentsil üks sessioon Edgari mälestusele ning matemaatikud ja teised teadlased, kes olid saabunud väljastpoolt linna (Friedrichs, von Kármán), kinnitasid mulle taas, kui märkimisväärne on tema panus. Minu jaoks on see kindlasti nii.

DOROTHEE EINSTEIN KRAHN: Sündisin Maini äärses Offenbachis, mis oli siis omaette linn. Tänapäeval on ta samahästi kui osa Suur-Frankfurtist. Mu vanemad olid juudid: isa oli tekstiilitööstur ja -kaupmees, kuigi tegelikult oleks ta küll tahtnud saada füüsikuks, mu ema oli kuni meheleminekuni kooliõpetaja, kes tundis ühtlasi suurt huvi kirjanduse ja muusika vastu. Mul oli väga õnnelik lapsepõlv, kuni 1933. aastal kõik muutus ning kõike hakkas varjutama natsistlik tagakiusamine.

Pärast Kristalliööd novembris 1938 vangistati mu isa ja paigutati Dachause — sai selgeks, et peame püüdma Saksamaalt välja saada, kui see üldse võimalik oleks. Operatsioon "Kindertransport" tegeles laste toimetamisega Inglismaale ja ka mul õnnestus sinna pääseda, ning

ka mu vanemal läks korda natsiterrori eest põgeneda. Paljud sugulased seevastu pidid hukkuma. Meie olime elus, kuid peaaegu puupaljad. Inglismaal sain lahkete inimeste abiga lõpetada keskkooli. Mul õnnestus saada stipendiumitaoline õpiraha Londoni Ülikooli Birkbeck College'isse, kus ma asusin Paul Dienesi ja Hyman Kestelmani juurde matemaatikat õppima. Siis tuli aga tegelda "olulise tähtsusega sõjalise tööga", mis tähendas kas ühinemist Naisväeosadega (*Women's Forces*), töötamist sõjatööstuses või õpetamist koolis. Valisin viimase, kuna matemaatikaõpetajad, enamjaolt puha mehed, olid kõik võetud sõjaväkke. Kui sõda läbi sai, võimaldati mulle grant, et saaksin naasta ülikooli ja omandada bakalaureusekraadi matemaatikas. Pärast seda sai minust paariks aastaks teaduslik assistent Sheffieldi Ülikoolis, seejärel määrati mind Mereväe Uurimislaboratooriumisse Teddingtonis, kus ma kohtasingi oma tulevast abikaasat.

Abiellusime 1952. aastal ning novembris 1953 asusime Ameerika Ühendriikidesse. Edgaril oli olemas töökoht USA Meresuurtükiväe laboratooriumis, minust aga sai Marylandi Ülikooli rakendusmatemaatika ja aerodünaamika instituudi teaduslik assistent. Töötasin ühtasi oma magistritöö kallal ning kirjutasin väitekirja osatuletistega diferentsiaalvõrrandite kohta, mis avaldati trükis 1956. aastal Hollandi Kuningliku Teaduste Akadeemia poolt. Selsamal aastal sündis meile poeg Thomas. Tütar Karen sündis 1958. aastal. Pärast Edgari surma töötasin Meresuurtükiväe laboris poole kohaga minagi, kuid mul ei õnnestunud oma diferentsiaalvõrrandite alase doktoritööga siis mitte valmis saada. *Ph. D.* kraadi sain alles aastaid hiljem tööga, milles uurisin proovimiste ja mõõtmiste tõenäosusi. Enamiku hilisematest aastatest töötasin statistikuna USA valitsuse heaks, nüüd aga olen juba kaua aega pensionil. Lapsed mängivad tšellot nagu minagi ning koos lõõme kaasa ühes mu lemmik-keskkonnakaitseühingus Maa Sõbrad (*Friends of the Earth*). Sellel ühingul on Eestiski harukontor ning Maa Sõprade hulka kuulub ka Eesti keskkonnakaitsejaid. Erialalt on mu mõlemad lapsed seotud tervishoiuga: tütar Karen on arsti assistent Colorado osariigis Denveris; poeg Thomas on nefroloog, kuid ta uurib ka vedelike voolamist neerudes, mis tähendab seda, et tal tuleb tegelda ka vedelike voolamist kirjeldavate võrranditega. Tal on kaks väikest poega: Andrew ja Robert Krahn.

ÜLDISI TEADMISI RISTIST

Tiit Saare

RIST JA RISTILIPP

Rist on olnud Euroopas kujunevate rahvaste ja riikide saatjaks alates 5. sajandist, eelkõige kristliku sümbolina. See pikaajaline areng on teinud risti lahutamatuks nii riiklikust sümboolikast, etnograafilisest sümboolikast kui ka tavasemiootikast. Risti võib näha lippudel, vappidel ja ordenitel, rist võib olla žest, samuti maagiline märk ükskõik mis vormis. Risti teeb Euroopa kultuuris unikaalseks selle universaalsus, samas abstraktsus. Ühesõnaga, peamiselt kristliku märgina tuntud rist ei ole ammu enam ainult kiriklik sümbol, vaid graafiline ja mõisteline märk meie igapäevases kasutuses.

Kahe ristuva joonega märgi leiutamine ei ole siiski kristlaste privileeg. Seda tunti tõenäoliselt juba ürgajal — vähemalt neoliitilises kultuuris — kui tule ja päikese sümbolit. Mõned ajaloolased seostavad seda kahe omavahel kokkuhõõrutava puutükiga, mille abil ürginimene tuld tegi. Risti tundsid sakraalse sümbolina mitmed vanaaja tsivilisatsioonid. Egiptuses oli silmusrist *ankh* elu ja elujõu, ühtlasi jumalate panteoni märk. Väike-Aasias tunti risti astraalsete objektide sümbolina. Rist oli esindatud seal nii liturgilistel lippudel (arheoloogilised leiud Alaca Hüyükist) kui pitsatitel (leiud Kara Hüyükist). Väike-Aasia päritolu on tõenäoliselt ka kreeklaste ornamendid meander ja labürint: neis on ristsümboolika esindatud haakristina. Rõngasrist sümboliseeris päikesevankri ratast ja seega päikest üldse. Hiinlastel on rist hieroglüüf *chi* (10); märgib samas maailma keskpunkti ning inimese “mina”.

Eelkristlikes tsivilisatsioonides jõuti ristimärgini mitut moodi. Egiptlaste *ankh* väljendavat ühe versiooni järgi horisondi tagant tõusvat päikest: silmus on päike, horisontaaljoon silmapiir ja püstjoon päikese peegeldus vees (Niiluse jões). Teise versiooni järgi olevat see aga sandaali kinnitusrihmastik. Vanas Egiptuses kandsid sandaale ülikud ja vaaraod, kuna lihtrahvas käis paljajalu. Päikeseratta liikumist väljendab haakrist. Hiinas sai haakrist *fang* tuntuks eelkõige budismi kaudu: Buddha süda.

Kristliku risti tekkeloos puudub ühene, selgelt eristatav arengujoon, kuigi seda on püütud erinevates allikates esitada. Palju on siin lokaalset, segunenut ja korduvat. Oma osa on eelkristliku sümboolika välismõjudel ning kristlikul usuõpetusel, selle arenemisel. Kristliku risti loomises on osalenud koos kirikuga kristianiseeritud rahvad oma eelkristliku traditsiooniga. Rist ei ole ju ainult graafiline või piktograafiline märk; see on semiootiline mõiste, sõna, millel on nii sakraalne kui argipäevane tähendus.

Varakristlikud kogudused, kes tegelesid peamiselt Jeesus Kristuse isikuga, lähtusid oma sümboolikas evangeeliumidest, eelkõige Johannese omast, milles Jeesus ise viitab allegooriale, mis tema olemust väljendab (*Mina olen. . .*). Nendeks on tall (Jh 1:36), leib (Jh 6:35, 41, 48), Hea Karjane (Jh 10:11), uks (Jh 10:9) ja viinapuu (Jh 15:1, 5). Veel lisandusid mitmed antiiksümbolid nagu ankur, taimed jne.

Allegooriliste kujundite kõrval kasutasid varakristlased ka sõnasümboolikat, mis lähtus jällegi Johannese evangeeliumi algulausest: *Alguses oli Sõna, ja Sõna oli Jumala juures, ja Sõna oli Jumal* (Jh 1:1). Sõna, olgu see siis Jeesuse nimi või tema õpetuse fraas, samastus Kristusega. Juudi ja rooma abreviatuuri traditsiooni alusel hakkasid ka kristlased kasutama initsiaale. Et varakristlaste olulisim keel oli kreeka, siis olid ka abreviatuurid kreeka tähtede omad. 2. sajandist peale kujundati abreviatuurid monogrammidenä. Üldtuntuks kujunesid Jeesus Kristuse nimest tuletatud monogramm, mis on tuntud ka *kristogrammidena*. Monogrammidele lisati tihti ka tähed A ja Ω (*Mina olen A ja O, Algus ja Ots, esimene ja viimane*. Ilmut. 22:13).

Sõna ja piktogrammi seos avaldus varakristlikus sümboolikas kala kujuna. Kreeka keeles on kala ΙΧΘΥΣ, mis abreviatuuri-na väljendas Kristuse täielikku "nime": ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΘΕΟ

ΥΙΩΣ ΣΟΤΗΡ (Jeesus Kristus Jumala Poeg Lunastaja). Samas kehasas kala vett, kristliku pühitsemis-ristimis-sakramendi vahendit. Kristuse tähtsamad jüngrid Peetrus, Andreas, Jakobus ja Johannes olid kalurid ning Jeesuse koguduse põhitoid oli kala.

312. aastal, ööl vastu 28. oktoobrit olevat monogramm XP ilmunud taevasse ja ennustanud keiser Constantinusele võitu kaaskeisri Maxentiuse üle. See võidukas lahing toimus Mulvia silla juures. Koos kristogrammiga olevat kostnud taevast: *In hoc signo vinces* (Selle märgi all sa võidad). Nii kõneleb legend. Keskajal kujunes selle lause abreviatuurist monogramm *IHS*, mida tõlgendati ka Jeesuse nimena (**I**HESUS = **I**HESUS **H**OMINUM **S**ALVATOR, Jeesus Inimeste Päästja). *IHS* on eelkõige tuntud jesuiitide ordu embleemina.

Ajaloo teadus, isegi kirikulugu, on suhtunud nimetatud legendi ettevaatlikult. Aluse tööpärasusele annab aga astronoomia, mis on teinud kindlaks, et nädal enne seda sündmust moodustasid Saturn, Jupiter ja Marss koos tähtedega Kaljukitse ning Kotka tähtkujust kristogrammi taolise konstellatsiooni. Kas aga Constantinus Suur seda nägi, ei ole kindlalt teada. Teda võis motiveerida ühelt poolt ema Helena, kes oli kristlane, samas XP abreviatuuri sidumine kreeka sõnaga ΧΡΕΙΣΤΟΣ (Iubav õnn). Ei tohi siinjuures unustada roomlaste arenenud ebausklikkust; rooma preestrite peamine tegevus oli ennustamine. Pealegi käskis Constantinus kristogrammi maalida leegionäride kilpidele alles pärast lahingut. XP ladina abreviatuurina tähistas sõna *PAX* (rahu).

Kristogrammi legaliseerimist Constantinuse ja tema järeltulijate poolt on võimalik jälgida eelkõige Rooma müntidel, millel kujutatakse seda lipusümbolina. Üldise ajaloolise traditsiooni järgi asendas Constantinus pärast Mulvia lahingut oma standardil, *vexillum*'il, Jupiteri kotka XP monogrammiga loorberipärjas (Roomas pidi nüüdsest valitsema rahu). Keiser Flavius Valens (364–378) müntidel kujutatakse seda aga õmmelduna (maalituna?) lipukangale. Kristogrammiga lippu nimetati *labarum*'iks.

Varakristlikus sümbolikas rist puudub, kuigi sellest kui Kristuse hukkamisvahendist kõneldakse kõikides evangeeliumides. Põhjusena on hiljem nimetatud enamasti varakristlaste sallimatust Kristuse martüüriumivahendisse. Õigem oleks kõnelda risti kui sümboli tundmatusest nii juudi kui rooma sümbolikas. Rist

oli samasugune piinariist nagu okaskroon, vitsad või oda, mis kõik osalesid Jeesuse martüüriumis. Nimetatud asjad muutusid Kristuse kannatusi väljendavateks atribuutideks alles ristisõdade ajal.

T-kujuline rist *crux commissa* oli Roomas tuntud piinariist, millel hukati peamiselt mittekodanikke ja orje. Aastal 71 eKr palistas 6000 ristilöödud orja, Spartacuse võitlejat, *Via Appia*'t Capuast Roomani. Niisugusel ristil hukati ka Jeesus kui mitte-roomlane. Ristile löömine sümboliseeris Kristuse väljaheitmist ka juudi kogukonnast, sest siin oli hukkamisviisiks kividega surnuksvskamine. Ristisurmaga kaasnev alandamine pärines selle kasutuselevõtmise algusest. Nimelt käskinud rooma pärimuse järgi Rooma viies kuningas Lucius Tarquinius Priscus roomlaste häbistamiseks siduda ristipuule *Cloaca Maxima* (Suure Kloaagi) kaevamisest keeldunud ja enesetapu teinud kodanike laibad. Nii häbistas ta eelkõige kõrge patriitse ning sundis neid tegema "häbiväärset", ehkki vajalikku tööd.

Crux commissa püstpalk, *stipes* (teivas) seisis hukkamispai-gas kogu aeg. Surmamõistetute kinnitati läbi käerandme löödud naeltega risti põikpuule, *patibulum*'ile. Siis tõsteti ta *stipes*'i ot-sa. Sellise hukkamisvahendi nimetus sai kannatust väljendava sõnalise sümbolina tuntuks ladina keele kaudu teistes Euroopa keeltes (*crux* 'piin, piinapuu'). Ristuvate puude, sirgete, tähenduse omandas rist hiljem, kui see oli juba sümbol.

Vene keele vahendusel jõudis risti mõiste ka eesti keelde, kusjuures sellele lisandusid pühitsemisakramendi ja usundi nime-tus (ristimine, ristiusk).

Piktogrammiline sümbolina hakati risti kasutama 5. sajandist peale. Kirikutraditsiooni järgi olevat Hippo piiskop Augustinus öelnud, et Jeesus suri nelja haruga ristil, nn ladina ristil ehk *crux immissa*'l. Ladina rist sobis paremini kujutama laialisirutatud kätega inimest: ülemine haru tähistab pead, kõrvalharud käsi ja alumine, pikem haru keha ja jalgu. Selline rist ei rõhutanud enam niivõrd hukkamisvahendit kui hukatut. Võib oletada, et selleks ajaks oli *crux commissa* unustatud, sest ristil hukkamist enam ei kasutatud.

Risti kujunemisele kristlikuks sümboliks aitas kaasa Egiptuse kristlaste, koptide sümboolika, tuginedes varasemale egiptuse traditsioonile. Koptid kasutasid juba 4. sajandist kristogrammide kõrval tuntud *ankh*-risti, mille aasa all olev *T*-rist tähistas sõna ΘΕΟΣ (Jumal). Samas viitas *ankh*'i aas XP monogrammi "P" tähe paunale, mis koptide sümboolikas muutus kohati karjasekepi konksuks.

Risti kujunemine kristogrammi stiliseerimise tulemusena oligi seotud XP monogrammis "P" pauna kadumisega. Sidet monogrammiga väljendab mitmele ristitüübile omane otsast laienev ristiharu, nagu seda näeme kreeka ja rooma suurtähtede puhul.

Meile tuntud kujul esineb rist esmakordselt Ida-Rooma keisri Theodosius II (408–450) *solidus*-mündil. Nii selle aversil kui reversil hoiab keiser käes ristiga saua. Kristuse ristisurmale ja surma äravõitmisele viitab "massiivne" rist keiser Anastasius Flaviuse (491–518) müntidel. Risti toetab paganlik võidujumalanna Victoria, kristliku ingli prototüüp.

Väike-Aasia ristisümbboolika eeskujul hakati kristlikus allegoorias ühepikkuste harudega risti kasutama selle endises tähenduses: valguse ja päikese märgina. See motiiv väljendus ka Kristuse pead ümbritsevas aupaistes, milles olev rist rõhutas tema õpetuse valguse kiirgamist kõigisse ilmakaartesse. Ristiga nimbus Kristuse pea ümber oli varasem kunstiline versioon Kristuse ja tema sümboli ühisest kujutamisest, mis on tänaseni omane ikoonikaanonile. See on esindatud ka keiser Justinus I (518–527) mündi aversil. Sama mündi reversil hoiavad Justinus ja tema järglane Justinianus (keiser 527–565) liturgilist rististandarti.

Risti kujunemisel ja kinnistumisel kristlikus traditsioonis oli oluline riigi-(keisri-)poolne suhtumine. Rooma impeeriumi traditsiooni jätkajana oli Ida-Rooma (Bütsants) tol ajal ainus riiklik institutsioon, millel oli kristlikus maailmas tõelist autoriteeti. Rooma paavstide autoriteet muutus tõsiselt arvestatavaks alles ristisõdade ajal. Meenutame, et isegi Karl Suur pidi mingil määral arvestama Bütsantsi keisri suhtumist. Barbaarsetele riikidele oli Bütsants ka kultuuriliseks eeskujuks.

Ladina risti hakati koos Kristusega kujutama 6. sajandist. Põhimotiivideks oli Kristus risti kandmas või lööduna risti (*cruci-*

fixus). Kuni 11. sajandini kujutati ristilöödud Kristust elavana ja sellele vihjates ristipuud elupuuna. Kristliku pärimuse järgi oli Kolgatale püstitatud rist valmistatud *hea ja kurja tundmise puu* oksast, mis kasvanud Peetsaida tiigi kaldal. Läänekirikus hakati Kristust kujutama ristipuul surnuna (silmad suletud ja pea vajunud õlale) siis, kui dogmaatikas hakkas domineerima kannatuse ja lunastuse idee. Seda rõhutas ka risticõdade vaimustus Püha Haa vabastamise vastu.

Kristuse risticurra sümboolikat väljendati ühepikkuste harudega ristil (valguse sümbol) mitmesuguste lisandite abil. Koptid kujutasid selle nn kreeka risti harude vahel T-kujulisi naelu (algse versiooni järgi kujutati Kristust ristile lööduna nelja naelaga); frangi ja anglosaksi sümboolikas olid ristiharude vahel "pärlid".

Risti täiendamine selle harude vahele paigutatud sümbolitega jätkas kristogrammi ja A ning Ω liitembleemi traditsiooni. Abreviatuurid IC, XC, NI, KA tuletati kreeka nime ladinapärasest kirjapildist: IHCVC XPICTOC NIKA 'Jeesus Kristus Võitja'. 14.–15. sajandil oli see aluseks Bütsantsi keisridünastia Palaioloogoste vapile; ristiharude vahel asus initsiaal "B" (*Basileus Basileon Basileuon Basileusin*) 'kuningate kuningas valitsemas kuningate üle'. Euroopa heraldikas muutus B tulerauaks.

Risti arenemine religioosest sümbolist militaareembleemiks toimus kooskõlas kiriku enese militariseerumisega. Augustinuse järgi jagunesid sõjad õiglasteks ja ebaõiglasteks sõltuvalt sellest, mis eesmärgil need toimusid. Õiglasteks sõjaks oli "püha sõda", *bellum Deo auctore* 'Jumala algatatud sõda': siin toimus võitlus valguse ja Kristuse eest pimeduse ja Kuradi vastu. Püha sõja idee oli esialgu seotud teisitimõtlejate, donatistide karistamisega, *ketserisõda*. Paavst Gregorius I arendas selle edasi mõõgamisjoniks: *alistada, et ristida*. Eesmärgiks oli uute kirikumaksu maksjate võitmine. Seda väljendas liit paavsti ja Karolingide vahel. Järgmiseks faasiks oli *uus ketserisõda* Rooma alt vabaneda püüdvate kirikute korrallekutsumiseks. Tüüpnäiteks kujunes Normandia hertsog Williami sõjaretk Inglismaale 1066. aastal.

Kuivõrd kasutati risti militaareembleemina varem, ei ole kindlalt teada. Küll aga on kindel selle kaasavõtmine normannide nimetatud ekspeditsioonile, mida tõendab sündmust autentselt jäädvustanud Bayeux' vaip. Prantsusmaal Bayeux' kloostris säi-

litatava gobelääni valmistas hertsog Williami abikaasa Mathilde oma kammerneitsitega mõni aeg pärast Hastingsi lahingut.

William Vallutaja sõjakäigu tähtsust kirikule väljendas paavst Aleksander II hertsogile Peetruse lipu laenamisega. Ekspeditsiooni lipulaeva masti heisatud ristilipp oli varakeskajale tüüpiline kirikulipp, mis kujunes eespool kirjeldatud Ida-Rooma *labarum*'ist. Lipuvarrast ehtis kullast rist; lipukangale õmmeldud kuldne rist jagas valge välja neljaks võrdseks osaks. Kangast ümbritses sini- ne ääris.

Peetruse lipp ei ole ainus ristilipp vaibal. Samamoodi kujundatud lipp punase ristiga on kinnitatud Williami lipuodale tänapäevasel viisil. Ruudukujulisele lipukangale kinnituvad lehvist pikendavad värvilised keeled. Bayeux' vaiba ühel stseenil kujutatakse ristilippu ristiharude vahel olevate pallidega, "pärlitega". Lippu hoiab käes William Vallutaja liitlane Boulogne'i krahv Eustace, kes juhib oma rüütlite tähelepanu sellele, et hertsog William on elus. Kirjeldatud lipu olevat võtnud Esimesse ristsõtta kaasa ka krahvi pojad ning Jeruusalemmas võis see inspireerida ordude ristilippude valmistamist. Et Eustace'i pojad Godfrey de Bouillon ja Baldwin de Boulogne olid Jeruusalemma kuningad, siis oli see lipp suure tõenäosusega Jeruusalemma Kuningriigi sümboli, nn Jeruusalemma risti aluseks. Rist on vaibal esindatud veel teistegi Williami liitlaste lippudel.

Williami sõjakäiku, mida nimetatakse vahel ka ristiretkeks, võib pidada krestomaatiliseks sündmuseks Euroopa ajaloos ja kiriku militariseerumisel, sest see väljendas selgesti ilmaliku ja vaimuliku maailma militaarsete eesmärkide ühitumist, mille väljenduseks sai ristilipu laenutamine. See oli murdepunkt: paganlike viikingite röövretked muutusid nüüd ristitud normannide ristsõdadeks. Just normannid, kes esindasid põhjagermaani sõjakust, olid määravad keskaegse rüütlikultuuri kujundamisel. Normannid olid esimesed ka Palestiinasse toimuvate ristsõdade aktsioonis.

Kuni esimese Palestiina ristiretkeni oli risti kasutamine suhteliselt vaba, iseasi, kui tihti seda tegelikult kasutati. 1095. aastal toimunud Clermont'i kirikukogu 27. novembri istungil kuulutas paavst Urbanus II välja Püha Haa vabastamise ning selle eesmärgi sümboliks ristimärgi. Ristimärgi kasutamine fikseeriti erilise *ristiõigusena* ristsõja korraldamiseks koostatud seadustikus. Ris-

tiõiguse järgi oli ristimärgi võtmine (*assumptio crucis signaculo*) aktiks, millega Kristuse sõjamees (*miles Christi*) andis oma maise varanduse ristikäigus osalemise ajaks kiriku hoolduse alla. Risti saamine kehtestas ka moratooriumi tema võlgadele.

Ristimärk, mille Esimesest ristosõjast osavõtjad oma riieale õmblesid, oli ladina rist ning sümboliseeris ristiretke eesmärki: Püha Haa vabastamist. Risti punane värv rõhutas armastust Kristuse vastu ja tema verelunastust. Rist õmmeldi õlale või rinnale.

Kuivõrd ristilipud olid Esimeses ristosõjas esindatud, jääb lah-tiseks. Oma teoses *Alexias* kirjeldab Bütsantsi keisri Alexiose tütar Anna ristosõdijate riieale õmmeldud riste, kuid ei maini lippe. Üks lipp, mis kaasa võeti, oli Peetruse ristilipp. Seda mai-nitakse mitmes kroonikas. Lahtiseks jääb, kas see oli sama lipp, mida kasutas William.

Esimesed kindlad tõendid ristilipu olemasolust ristosõjas päri-nevad 12. sajandi keskelt (Cressaci kloostri freskod, 1170. aasta Jeruusalemma ristikäigu kaart).

Ristiliputraditsiooni tekkimisel oli oluline osa Jeruusalemmas tegutsenud rüütlordudel. Ristosõdijad kandsid ristimärki enamas-ti ajutiselt (kuni kehtis leping), ent ordumärgina oli rist orduvenna alatiseks saatjaks nii lahingus kui rahuajal. Ordurüütli riietusel ja ordu lipul tähistas rist pidevat valmisolekut Püha Haa kaitseks.

Esimesena võttis ordu tunnuseks risti hospitaliitide ordu 12. sa-jandi keskel. Algselt oli see lihtne kreeka või ladina rist, mis hil-jem omandas kaheksaharulise tähe, oktagrammi kuju (*malta rist*). Risti kaheksa haru sümboliseerisid mungatõotuses antud kaheksat vourust: hingelist rahulolu, kurjuseta elu, patukahetsust, aland-likkust, õiglustunnet, halastust, siirust ja kannatust. Risti kanti mungatõotuse märgina mustal mantlil. Punasele sõjarüüle oli õmmeldud lihtne rist. Valgel sõjalipul oli punane rist 12 vere-tilgaga kolmekaupä ristihaarude vahel. Valge ristiga punane ordu sõjalipp oli kasutusel 14. sajandist.

Templiordu põhitunnuseks oli valge benediktiinlaste mantel sellele õmmeldud punase ristiga vasakul hõlmal. Punane ladina rist ehtis ka valget pikkade keeltega lahingulippu, kusjuures pike-mat ristihaar ümbritsesid seitse veretilka ehk pärlit. Must-valge

mungavandelipp *beauséant* viitas benediktlaste ordu mungariie-tusele. Siinkohal ongi sobiv vahemärkusena lisada, et traditsioo-niline arvamus, nagu kandnuksid rüütlid valget mantlit kaitseks keskpäevapäikese eest, ei pea päriselt paika. Rüütlimantel esindas oma värviga mungarüüd ja sellega mungaordut, mille reeglistik oli võetud aluseks. Valge mantli populaarsus tulenes templirüütlike eeskujust.

Nii ka Saksa ordu loojad, kes küll toetusid oma eesmärkides ja ordu ülesehituses hospitaliitide tegevusele. Algselt pidasid nad oma põhitegevuseks haavatute hospitaliseerimist. Sellest ka erilise sõjalise sümboolika puudumine. Tunnuseks oli must rist valgel põhjal.

Ristisõja käigus omandas ristimärgi tähenduse rüütlike põhi-relv mõök, sest oma põhikujult oli ta ladina rist. Sõjaõnne eesmär-gil peideti mõõga käepidemesse mingi püha reliikvia. Nii võiski maasse löödud mõõka kasutada ristialtarina, milles oli ka reliik-via, ilma et oleks vajadust minna kirikusse. Tavaliselt kasutati mõõka sel viisil enne lahingut.

Siit said mõned ordud inspiratsiooni oma sümboolikale. Kõige tuntum mõõkrist oli 1175. aastal asutatud Santiago (Püha Jakobi) ordu embleemil. Punase, nn Jakobi risti ülemine haru meenutas lehte, kõrvalharud liiliat ja alumine mõõgatera. Äratuntavam oli mõök 1202. aastal asutatud Kristuse Sõjateenistuse Vennaskon-na embleemil. Selle kohal hõljus nn mantua rist. Mõõga järgi nimetatakse neid ajalookirjanduses mõõgavendadeks.

Mõõkristiga sarnaneb ka nn naelrist, mille kolm haru meenu-tavad naelapead, alumine aga naelateravikku või mõõgatera. See rist lähtus kirikutraditsioonist, et Kristus löödi risti kolme naelaga.

Peatudes veel ristisõdadega seotud ristide juures, ei saa ni-metamata jätta diagonaalristi. Selle motiiv ei olnud uus, sest ka osa varasemaid kristogramme põhines diagonaalide lõikumisel: X (hii) oli Kristuse nime initsiaal. Siiski ei arenenud see omaette ristiks. Diagonaalristi tekkimist seostatakse ristisõjatradsiooni-ga Püreneedel, *reconquista*'ga. 1248. aasta andresepäeval, 30. no-vembril vallutasid kastiillased koos šotlastest, burgundlastest ja teistest liitlastest moodustatud ristiväega Sevilla. Võidu märki-miseks maalisisid šotlased ja burgundlased oma kilpidele ristatud

piiramisredelid. Sellele viitavad burgundia ristil olevad oksad. Andresepäeval toimunud sündmuse auks nimetati diagonaalrist Andrease ristiks. Risti põhjendamiseks tekkis legend, kuidas Andreas suri märtrina Sarmaatias, seotuna X-kujulisele ristile. Sellise risti kasutamist olevat nõudnud apostel ise, sest ei pidanud ennast vääriliseks surema samasugusel ristil kui Õpetaja. (Peetrus olevat käskinud samal põhjusel ennast hukata tagurpidi püstitatud ladina ristil.)

Feodaalses ühiskonnas, kus valitses küllaltki suur isikuvabadus (eelkõige perioodil, mil sõjameeste seisus oli tugev ja kuningavõim ei olnud veel kuigi tugev), oli ordu hästiorganiseeritud ja distsiplineeritud sõjavägi kui senjööriile alluv vasallkond. Ordu hoidis koos selle liikmete pühendumus sõjategevusele ja antud vanne. Nii otsisid oma võimu kindlustada tahtvad valitsejad liitu ordudelt. Seda liitu toetas ühine religioosne eesmärk. Ristimärk kujunes ka kuningate sõjaembleemiks.

Konkreetselt sai see traditsioon alguse Portugalis, kus peaaegu samal ajal ristsõdadega Palestiinas algas ristsõda, *reconquista*, Püreneedel. Ristisõja märgiks oli valge rist sinisel taustal, mis sümboliseeris jumalikku ilmutust, ristimärki taevas. Portugali esimese kuninga Affonso lipul olid värvid pööratud. 1139. aastal jaotati sinine rist Ourique võidu märkimiseks viieks siniseks kilbikeseks.

Järgnevalt kuulutati ristimärk monarhide sõjaembleemiks Kolmanda ristsõja ettevalmistuse ajal. 1189. aasta jaanuaris leppisid Prantsuse kuningas Philippe II, Inglise kuningas Henry II Plantagenet ja Püha Rooma Riigi keiser Friedrich Barbarossa kokku, et prantslased õmblevad oma riietele punase, inglased valge ja sakslased roheline risti. Need olid esimesed "rahvusvärvid".

Ristikäigule minnes võtsid monarhid kaasa ka ristilipud. Henry järeltulija Richard I Lõvisüda seilas sõjaretkele punase ristiga lipu all. Friedrich Barbarossa olevat lasknud oma punasele lipule õmmelda valge risti. Need ristilipud ei olnud enam kirikulipud nagu varasemad. Kirikulipu pühadust asendas rist ja kõrgema vaimuliku õnnistus.

Monarhide ristilipud piirasid paavsti ristimonopoli, mis langetas kokku ka ristsõjavaimustuse vähenemisega. Selle monopoli

kadumisele aitas kaasa veel 11.–12. sajandil *heraldilise vapi* tekkinine. Oli loomulik, et ristisõjas osalenud rüütlid võtsid oma vapidele tihti ristimärgi. Tekkis vajadus vapil olevaid riste eristada; selleks kujundati ristiharu otsa mingi heraldiline sümbol (liilia, ankur, ristik, kark jms). Kokku loodi sel viisil üle 300 ristitüüpi.

Nii kujunes ristisõdade tulemusena Euroopas kaks ristisõiguse lähtekohta ja tüüpi. Üks põhines paavsti ristimonopolil, teine valitsejate ilmalikul ristikasutusel. Esimesel juhul ristisõdade soikumisega selle õiguse militaarne pool taandus klerikaalse ees. Teisel juhul muutus rist enam ilmalikuks embleemiks, mis tähistas riigi kuulumist kristlikku kultuuriruumi.

Ajaloolise arengu tulemusena on rist säilinud riikliku sümbolina kahes traditsioonilises regioonis; need on Skandinaavia ja Britannia. Skandinaavia ristitraditsioon on tihedalt seotud maailma vanima rahvuslipuga, *Dannebrog'* iga; Briti traditsioon Englise ja Šoti ristilipuga.

Esimest korda kasutas punast valge ristiga lippu Taani sõjalipuna kuningas Valdemar Atterdag. Vanimaks seda tõestavaks allikaks on ajavahemikul 1370–1386 koostatud Madalmaade heerooldi Gelre vapiraamat, milles on ära toodud Taani kuninga vapp koos sellele kinnitatud ristilipuga. *Dannebrog'*i varasem nimekuju *Denenbrock* esineb esmakordselt samaaegses Belleville vapiraamatus. Mõlemad tähendavad tõlkes Taani kangast (lippu). Valdemar Atterdagi inspireeris seda lippu kasutama asjaolu, et kuningas oli kasvanud Saksa keisri Baieri Ludwigi õukonnas. Nagu teame, kasutasid samasugust sõjalippu Saksa-Rooma Riigi keisrid. Saksa-Rooma vasallisõltuvuse märgina oli see motiiv esindatud riigi piiriäärsete linnade vappides (Utrecht, Pisa, Viin, Danzig jt).

*Dannebrog'*i rist paigutati Taani, Rootsi, Norra ja Vendi uniooni vapile sama 14. sajandi lõpul (Pommeri Eriku unioonipitsat 1398. aastast) ja on sellest peale olnud peaaegu järjepidevalt Taani vapil kuni tänapäevani. Hiljem, kui Rootsi unioonist eraldus, jäi see vapikilpi neljaks jaotava risti motiiv omaseks ka Rootsi vapile.

Üldtuntud *Dannebrog'*i saamise legendi aluseks oli tõenäoliselt pärimus Kristuse monogrammi ilmutamisest keiser Cons-

tantinusele. Lipu taevast langemine seoti aga Tallinna lahinguga sellepärast, et see oli silmapaistvaim risticõja lahing Taani ajaloos. Legend sai oma lõpliku kuju 17. sajandil, kui asutati *Dannebrogi ordu*. Ordu asutamisaasta 1671 kuulutati "taasasutamisaastaks", sest selle olevat loonud juba Valdemar II Võitja 1219. aastal. Sellega püüti õilistada trooniordu ajaloolist traditsiooni, mis oli tavaline teisteski maades. Legendis kirjeldatud peapiiskop Andreas Suneseni palvetamine pärineb aga Teise Moosese raamatu 17. peatükist, kus Moosese vennad Aaron ja Uur hoidsid tema käsi palveasendis.

Rootsi ristilipu võttis esmakordselt kasutusele kuningas Johan III 16. sajandi lõpul merelipuna, sest see oli suure vahemaa tagant loetavam kui senine kolme krooniga kuningalipp. Tolleaegse traditsiooni järgi loodi sellele ka oma lipulegend, mis pidi ühtlasi olema ninanipsuks taanlastele, sest legend viis risti taevase ilmutuse varasemasse aega, 12. sajandisse. Selleks taevaseks ristiks olevat olnud kuldne halo, mis ilmus kuningas Erik IX-le, kui see parajasti viibis Soomes ristikäigul.

Taani ja Rootsi lipul olevad ristid olid esialgu nn kreeka ristid: risti vastasharud või kõik harud olid ühepikkused. 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi alul hakkas lipukangas pikenema, kusjuures risti keskpunkt jäi samasse. Nii hakkas lipul oleva risti lehvisepoolne haru pikenema ladina risti sarnaseks. Skandinaavia ristilipu stiil kinnistus lõplikult 19. sajandi alguses. Kui norralased 1821. aastal valmistasid oma rahvuslipu, siis kujundasid nad sini-valge risti sellel Skandinaavia traditsiooni kohaselt lamava ladina ristina. Samast lähtuti ka teiste Skandinaavia lippude (Skåne, Fääri saarte, Islandi) loomisel. Skandinaavia ristikultuur on esindatud ka Soome riigilipul.

Eesti riigilipu diskussioonis esitati selliseidki lipukavandeid, milles oli kujunduse aluseks Skandinaavia rist. Et Eesti rahvusvärve on kolm, siis meenutasid esitatud lipud Norra ristilippu. Ajalehes *Tallinna Teataja* esitas keegi *Studio* varjunime all Eesti lipuks sinise plagu must-valge ristiga. Samas lehes ilmus peagi uus ristilipukavand: valgel põhjal must-sinine rist. Veel pakuti valgel põhjal sini-rohelist risti ja punasel põhjal musta risti, valgel põhjal punast risti ja sinisel põhjal valge-musta risti. Ainsaks riiklikuks ristilipuks kinnitati güüs, millel on sinine rist musta dia-

gonaalristi peal. Lipu kujundus ei lähtu aga mitte Skandinaavia, vaid Briti traditsioonist.

Punase ristiga *Georgi lippu* hakkasid Inglise kuningad lahingulipuna kasutama järjepidevalt 14. sajandist, kui kuningas Edward III asutas Sukapaelaordu. Selle trooniordu üheks sümboliks võeti Püha Georgi (Püha Jüri) hõbedane kilp punase ristiga. Georgi risti võisid oma orduusse kuulumise märgina kanda ordu liikmed isiklikul standardil ja ordumantlil. Kuninglik sõjalipp kujunes üldriiklikuks tunnuseks merel. Riigilipuks oli nn heraldiline lipp.

Merelipuna heisati valge Andrease ristiga sinine plagu Šoti kuninglikku merepatenti omavatele laevadele. Koos kuningliku vapilipuga (kuldseel põhjal punane lõvi liiliaraamis) lehvis see kuningalaevadel (sõjalaevadel).

Pärast kuninganna Elizabeth I surma krooniti uueks Inglise valitsejaks Šoti kuningas James VI, kes ühendas ka mõlema riigi laevastikud. 1606. aasta kuningliku proklamatsiooniga kinnitati ühendatud laevastiku tunnuseks nn *Union Flag*, milles olid liidetud kummagi riigi merelipud. Siit sai alguse Briti kaheksaharulise ristiga lipu traditsioon. Tänapäeval on lipp tuntud kui *Union Jack*. Enamlevinud seletuse järgi olevat nimi *Jack* tuletatud James VI nimest. Kuid on ka teisi versioone.

Union Jack Inglise-Šoti uniooniembleemina kujunes Briti sümbolikas oluliseks. Omapäraseks oli lipul risti keskpunkti ühtimine lipukanga keskpunktiga, olenemata lipu kujust ja külgede proportsioonidest. *Union Jack* oli eeskujuks mitmete riikide güüsile. Esimesena matkis Briti kaheksaharulist risti Peeter I Vene güüsi loomisel. See motiiv on esindatud ka Hollandi, Bulgaaria, Läti ja Eesti güüsil.

Kuningliku sõjalipu sidumine valitseja toetuseks asutatud nn *trooniordu* sümbolika traditsiooniga oli ristiõdade ajal loodud ordutraditsiooni jätkumine rahvuslike kuningriikide kujunemise ajajärgul. Trooniordu oli eelkõige monarhi sõpruskond. Sellesse kuulumist peeti valitseja erilise soosingu märgiks ja autasuks. Ordumärk samastus aumärgiga. Esialgu pidi orduusse vastuvõetud isik ordumärgi laskma ise oma kuludega valmistada. Esimesed ordenid õmmeldi ordumantlile. Metallist ordumärke

kandsid ketiga kaelas ordu juhid. Tänapäevane orden kujunes esialgselt 17.–18. sajandil. Kodanlikule ordenitraditsioonile pani aluse aga Napoleon, kes kaotas selle seisuslikud piirid.

Ordeni alusümboliks oli traditsiooniline rist. Tunnistades hospitaliitide prioriteeti, matkivad paljud aumärgid selle ordu embleemi *malta risti*. See oli ka Napoleoni asutatud Auleegioni viieharulise risti aluseks. Eesti aumärkidest esindab seda ristitüüpi Kotkarist. Malta ristile iseloomulikud ristiharud on ka Valgetähe ordenil. Eesti Vabadusrist esindab sulusristi, mis kuulub muuseas Saksa ordu sümboolikasse (ordumeistri tunnus). Dannebrogri orden, nagu ka kuulub Preisi Raudrist ja Eesti Maarjamaa orden esindavad kirvesristi (ka käpprist, mantua rist).

Hoolimata traditsioonilisest arvamusest, et varakristlased vihkasid risti, või mõne ajalooürija (Michel Quenot) seisukohast, nagu oluks rist kristlaste sümbol juba algusest peale, kujunes rist kristluse põhisümboliks loomuliku arengu tulemusena. Oluline oli ladinakeelse mõiste *crux* muutumine konkreetsest asjast sümbolit väljendavaks mõisteks kristlikusse kultuuriruumi kuuluvates keeltes. Ristimärgi kinnistumisel Euroopa kultuuris oli oluline koht sõdade ajajärgul, mida hakatigi hiljemalt 17. sajandil nimetama *ristisõdade* perioodiks. Trooniordu, heraldika ja merelippude kaudu sekulariseerus rist tänapäevaseks märgiks.

RATASRIST, HAAKRIST JA RISTI ETTELÖÖMINE

Raamatus *Rist ja raud* (Tallinn, 1998) nimetavad selle autorid Eerik Kõuts ja Heinz Valk juba esimeses lauses ratasristi inimkonna kultuuri kaunimaks kujundiks. Tõenäoliselt see nii läbi kunstniku silmade ka on. Üks iidsemaid on ta kindlasti, sest ratasristi kujutati juba Alaca Hüyüki standarditel II aastatuhandel enne Kristust. Juba siis sümboliseeris see astraalseid objekte, eelkõige päikest. Päikesesümbolina seostub ratasrist otseselt päikesevankri rattaga, millega Väike-Aasias sõitis üle taevavõlvi päikesejumal Sabazios, kreeklaste Heliose prototüüp. Kuid samas võib ratasristi algmotiiviks olla ka Mesopotaamia kunstile ja sümboolikale iseloomulik astraalsete objektide kujutamiseviis: neljajaruline täht kettal. Sellele viitavad näiteks Alaca Hüyüki standardil suurt ratasristi ümbritsevad väiksemad ratasristid (seit-

se), mis märgivad planeete või nädalapäevi (?). Väike-Aasia stiliseeritud ratasriste on kujutatud veel ka Kara Jüüüki pitsatites.

Väike-Aasia traditsioonile viitab selle sümboli esmakasutamine ka kristlikus kunstis Kristuse nimbusena. Kristuse pead ümbritsevas nimbuses olev rist ei ole tema kannatuste sümbol, vaid valguse ja jumaliku tarkuse sümbol. Ratasrist-nimbuse kasutamine tähistas kristlikus traditsioonis Jeesuse samastamist päikesejumalaga (Helios, Sol Invictus). 4. sajandist tähistati senist päikesejumala sündi 25. detsembril Jeesuse sünnipäevana, jõuludena.

Kristlikuks põhisümboliks oli ratasrist keltidel. Keldi ristina tuntud sümbol oli rõngaga ladina rist, mille harud ulatuvad rõngast välja. Kristlikus ikonograafias samastus see ristilöödud Jeesusega: rist oli siin surmavahend ja rõngas Kristuse pead ümbritsev nimbus. Keldi ristis on ühendatud seega sünd ja surm, ning samas sümboliseerib see inimkonna lunastamist kannatussurma läbi. Druidid samastasid risti inimese olemusega. Risti alumine pikem haru oli inimese elutee ning kolm lühemat haru tema kolm hingeseisundit: vasakpoolne — põrgu, parempoolne — puhastustuli ja keskmine — taevas.

Ratasrist levis tõenäoliselt koos põlluharimisega Väike-Aasiast üle kogu Euroopa koos päikese kultusega. Kahjuks ei ole tuhandeaastane kristluse valitsemine Euroopa põhjapoolses osas säilitanud meieni ratasristi algset nimetust. Mõiste *rist* pärineb ju hilisemast ajast ja on seotud kristlusega. Igal juhul aitaks selle küsimuse lahendamise oluliselt mõista risti olemust eelkristlikul ajastul.

Ratasristiga on nii oma kujult kui sisult lähedalt seotud haakrist. Kahjuks käib 20. sajandil sellega kaasas ka eksitav mütolooogia. Nii peetakse seda kord meie kasutatavate keelemärkide aluseks (Enn Kaljo), kord viljakust kujutavaks suguaktiks (Wilhelm Reich) jne. Kõige enam sidusid seda müstikaga Saksa natsionaalsotsialistid, kuulutades haakristi absoluutseks ja universaalseks embleemiks.

Haakristi tekkimise kohta on mitmesuguseid teooriaid ning mingit ühtset seisukohta ei ole. Küll aga on see koos ratasristiga samuti iidne märk, mida tundsid nii põlluharijad kui karjakasvata-

jad. Väike-Aasias kujutati haakristi Alaca Hüyüki ühel liturgilisel standardil. Selleks on ruudukujuline metallplaat; selle sisse on lõigatud 12 haakristi, mis tähistasid tõenäoliselt 12 kuud. Indias on leitud vanimad haakristikujutised Mohenjo Daro kultuurist. Sanskriti keeles on haakrist *svastika* 'heaolu, õnn'.

Õnnemärgina kasutatakse svastikat läbi aastatuhandete nii hinduismis kui budismis. Haakristiga pitseeritakse hinduistidele püha Gangese veega täidetud kannud. Svastika Buddha rinnal sümboliseerib taassündide ringi ning samas on see üks tema püha jalamärk.

Hiinlastel sümboliseerib haakrist *fang* kõigepealt maailma nelja piirkonda. Riiete ääregaunistusena tähistab see aga kümnet tuhandet asja ning lõpmatust. Nii sümboliseerib sinine *fang* lõpmatuid taevalikke voorusi, punane *fang* — lõpmatuid Buddha sūdamevoorusi, kollane *fang* — lõpmatut küllust, roheline *fang* — lõpmatut põllusaagikust.

Väike-Aasia haakristimotiiv oli antiikkreeka kunstis esindatud labüridis ja meandris. Esimene on ruudukujuline väli täisnurkselt murtud joontega selles. Samamoodi moodustavad kaks täisnurkselt murtud joont omavahelisel ristumisel haakristi. Haakrist *gammadion* oli mitme kreeka jumala, eelkõige Zeusi ja Heliose atribuut ning sümboliseeris taevast jõudu. Nimi *gammadion* viitab selle seostamisele tähega gamma (Γ). (Etteruttavalt sobib siin öelda, et venelased põhjendavad poolanekdootlikult Saksa natside haakristi valikut sellega, et see märkivat nelja natsliku prominendi: Hitleri (Gitler), Göringi, Goebbelsi ja Himmleri (Gimmler) venekeelseid initsiaale.)

Haakrist ei olnud tundmatu ka kristluses, kus see sümboliseeris Christos Pantokratorit. Samas oli see ka Kristuse kui nurgakivi tunnus. Gammadioni harud tähistasid evangeliste. Üldiselt jäi see tavalise risti kõrval vähem kasutatud sümboliks.

Küllalt levinud on haakrist etnograafias. Ta esineb nii rahvariiete mustrites kui ka ornamentides. Peamiselt on haakrist siin kaitsemärgiks, mis hoiab eemal kurjasid jõudusid. Seetõttu esineb see koos teiste maagiliste märkidega eelkõige naiste riietusel. Naine, ema samastus maaga, mille viljakusemaagika oli sarnane naise viljakusemaagikaga. Piirkonniti on haakrist esindatud

põhjarahvastel, Karjalas, Eestis Setumaal, Lätis, slaavi rahvastel, osaliselt germaani rahvastel. Eestis on see enamasti olnud kasutusel peremärgina.

Etnoograafiline haakristitraditsioon motiveeris selle populaarsuse kujunemist 19.–20. sajandi vahetuse intellektuaalsetes ringkondades, eriti kunstnike seas. Riikliku sümboli tähtsusesse viisid selle soome kunstnik Akseli Gallen-Kallela, austria/saksa tänavakunstnik Adolf Schicklgruber/Hitler jt. Haakrist oli ka viimase Vene tsaarina Aleksandra Fjodorovna lemmikmärk. Hilisemad nõukogude ajaloolased arendasid siit välja spekulatsiooni, nagu oleks Aleksandra sümpatiseerinud fašismile.

Esimest korda ajaloos kasutati haakristi riikliku sümbolina just Venemaal 1917. aastal kasutuses olnud duumarubladel koos bütsantsi kotkaga. Ajutise Valitsuse ajal kasutatud riiklik sümbolika ei olnud küll seadustega kinnitatud, oli pakilisemaid asju, kuid haakristiga kotkas oli üks võimalik riigivapp.

Akseli Gallen-Kallela kujundas haakristi kõigepealt Soome Vabadusristile, kus see on tänaseni. Seevastu Valge Roosi ordeniketti paigutatud haakrist sai olla seal 1963. aastani, kui tolleaegne president Urho Kaleva Kekkonen laskis selle asendada nn kuuskristiga. See žest oli määratud eelkõige Nõukogude Liidule heameele tegemiseks. Vabadusristi kaudu kujunes haakrist Teise maailmasõja lõpuni Soome militaareemblemiks. Sellega tähistati nii lennukeid kui ka tanke ning svastika esines ka mitmesugustel rinnamärkidel. Pariisi rahukonverentsil 1947. aastal keelati haakristi kasutamine riiklikel emblemidel, v.a Soome ordenid. Nii asendati sinine haakrist sini-valge sõõriga.

Teine haakristiga riik oli Läti. Punane haakrist oli lennukite ja muude sõjamasinate tunnuseks. Motiiv tugines Karutapja (Läçplesis) ordenile, mille risti aluseks on haakrist.

Haakristi kasutamine vanagermaani sümboolikas on ajaloolaste seas tekitanud suurt vaidlust. Ühed püüavad tõestada, et germaanlased ei tundnud seda üldse, teised seevastu peavad haakristi üheks levinud maagiliseks märgiks. Selle diskussiooni aluseks on tegelikult haakristi kasutamine natsionaalsotsialismi tunnuseana ning selle keelustamine Pariisi rahukonverentsi otsusega. Õigus on tõenäoliselt kusagil vahepeal. Seda, et haakristimärk ei ol-

nud germaanlastele tundmatu, tõestavad mitmed arheoloogilised leiud, nagu odaotsad, millele on kombeks graveerida maagilisi märke. Muude stiliseeritud märkide hulgas leiab siin ka svastikat.

Natsiliikumise tunnuseks kujunes haakrist teatud boheemliku müstika ajal. Ühe versiooni järgi kasutasid seda oma tunnuse-na juba enne Esimest maailmasõda Austria rahvuslased. Saksa-maal võtsid svastika koos päikese, vanagermaani pronksmõõga ja tammeoksaga oma tunnuseks 1918. aastal asutatud Thule Seltsi liikmed. Seltsi asutasid Münchenis natsionalistlikult meelestatud haritlased eesotsas Rudolf von Zebottendorfiga võitluseks Baieri Nõukogude Vabariigiga. Seltsi kuulusid ka mõned hilisemad natsiprominendid, nagu Rudolf Hess, Alfred Rosenberg, Dietrich Eckhardt jt. Thule Seltsi deviisiks oli: *Pea meeles, et oled sakslane. Hoia oma veri puhtana!* Avalikult kasutati haakristi poliitilise embleemina 1920. aastal toimunud Kappi putši ajal.

Natsionaalsotsialistliku partei tegevuse laienemise alguseks oli svastika muutunud enam-vähem tuntuks marurahvusluse tunnuseks. Arvatavasti otseselt Thule Seltsi liikmete algatusel kinnitati haakrist NSDAP esimesele parteilipule, mis pärast Müncheni õlleputši kujunes parteiliseks reliikviaks kui verelipp. Nii hakati seda lippu nimetama sellepärast, et putši ajal määrduis see verega. Nürnbergi parteikongressidel kujunes traditsiooniks verelipu pühaduse ülekandmine uutele parteilippudele. Selleks hoidis Hitler vasaku käega verelipust ja puudutas paremaga õnnistatavat lippu. Hitler ise nägi haakristis loomingulist liikumist. Svastika solaarsel sümboolikat rõhutas selle paiknemine valgel sõõril, päikesel.

Natsliku diktatuuri kuritegude ja sõja kaotamise tulemusena minetas haakrist oma algse tähenduse õnnemärgina ning kujunes hoopis vihatud kurjuse ja vägivalda embleemiks. Haakristi keelustamise tõttu ei saanud seda avalikult kasutada paljud pro- ja neofašistlikud liikumised ning parteid. Nii otsiti uusi ja originaalseid haakristi kujundusvõtteid põhimõttel, et peidetu oleks äratuntav. Nii on Euroopas kujundatud svastikast embleem, mille- ga peale fašistide ka protestimeelne noorus püüab demokraatlikku ühiskonda ärritada.

Rist on omandanud maagilise tähenduse ka žestina. Muistendites ja muinasjuttudes on tihti kirjeldatud, kuidas kurja jõu,

keda ei suuda hävitada ei mõök ega püssikuul, hoiab tagasi vaid ristimärgi tegemine. Millest on aga see alguse saanud?

Maagiliste kaitsežestide tegemine oli tuntud juba ammu enne kristlust. Enamasti oli tegu õnnistamise või palvetamise liturgiaga. Väike-Aasias olid ülestõstetud käed jumal Sabaziose pühendkingiks. Roomas kinnitas ülestõstetud käsi öeldut. Käeasendite keele abil väljendavad hinduistlikud jumalad mitmesuguseid abstraktseid mõisteid nagu vabastamine, loomine, hävitamine jms.

Varakristlikes kogudustes oli oma lauba puudutamine (?) ühtekuuluvuse tunnuseks ehk salamärgiks. Sellest kirjutab oma teoses *De Corona Tertullianus: Kõikides tegemistes, olgu see kodust lahkumine või saabumine, pesemine või söömine või uinumine, me ristime oma laupa.** Nimetatud märgiks võis olla kristogrammi XP žest, milles omavahel ristatud nimetissõrm ja Pikk-Peeter moodustavad tähe X ja pöial koos Nimetu-Atsiga tähe P pauna. Aga võimatu ei ole, et selleks märgiks oli ristile sarnane X (hii).

Lauba puudutamine või muu žest laubal sümboliseeris Püha Tarkuse asukohta. Ja nii jäi see näoosa ka hilisemas ristimärgis esimeseks, mida selle tegemisel puudutati. Laubalt liigub käsi alla rinnale, kus peitub Jumalat armastav süda. Samas väljendab käe liikumine ülevalt alla Jumaliku Tarkuse jõudmist inimeste südamesse. Õlgade puudutamine tähistab Kristuse kannatusristi harusid, kuid tõenäoliselt ka võrdsust ja kristluse kõikehõlmavust. Roomakatoliku kirikus puudutakse algul vasakut, siis paremat õlga, idakirikus vastupidi.

Risti ettelöömise žesti hakati järjekindlalt kristlikus liturgias kasutama 9. sajandist. Algul toimus see ühe sõrmega. Üldlevinuks kujunes see žest kahe sõrmega, mis viitas Kristuse kaksikloomusele (inimene ja jumal). Köverdatud sõrmed sümboliseerivad Püha Kolmainust. Kolme sõrmega risti ettelöömine sai traditsiooniks kreekakatoliku kirikus 12. sajandil. Seda seostatakse ametliku kiriku võitlusega nestoriaanlaste vastu, kes pidasid Kristuse jumalikkude ja inimlikkude loomust eraldiseisvaks. Kolme sõrmega

*Tsitaat on tõlgitud venekeelsest tekstist, mistõttu tekitab küsitavust mõiste "ristima", sest Tertullianuse ajal 2.–3. sajandil ei olnud rist veel kristluse sümbol.

ristilöömine kujunes ka vene kirikus Nikoni kirikureformi tulemusena 17. sajandil ametlikuks liturgiliseks žestiks. Vanausulised jäid edasi kahe sõrme juurde.

Luteri kirikus lööb pastor risti ette täiskäega. Viis sirget sõrme tähistavad Kristuse haavu ristipuul. Ristimärgiga õnnistab pastor oma kogudust, armulaual olijaid või surnuid. Õnnetoova kaitsemärgina on see liturgiliseks žestiks ka muudel juhtudel.

Lõpetuseks lühidalt vene ristist. See kaheksaharuline sümbol võeti kasutusele Nikoni kirikureformi käigus. Märgi saamiseks lisati senikasutatud patriarhi (ka lotringi) ristile diagonaalne ristpuu. Risti kolm põikpuud sümboliseerivad nii Kristuse kolmepäevast surma kui ka kolme kosmilist tasandit: taevast, maad ja põrgut. Risti aluseks oli vene õigeusu ikonograafia. Risti ülemine lühem põikpuu on tahvel abreviaatuuriga IN... (INRI). Keskmine pikem põikpuu on *patibulum*.

Kristuse jalgu toetavat klotsi hakati ikoonidel kujutama hiljemalt 15. sajandil. See sümboliseeris siin saatuse tasakaalu. Selle diagonaalne asend vene ristil viitab põrgu väravatele Kristuse põrguselaskumise ikoonidel. Nendel kujutati lahtimurtud väravaid ristikujuliselt sügaviku kohal Kristuse jalge all. Rahvalikus traditsioonis kasutavat surnu ristiharusid redelina ülestõusmisel hauast taevasse.

TIIT SAARE (sünd. 1956) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo eriala 1991. aastal.

KARL GIRGENSOHN RELIGIOONIPSÜHHOOGIA UUENDAJANA

Moonika King

Karl Girgensohn (1875–1925) on baltisaksa teadlane, kes on sündinud ja tegutsenud peamiselt Eestis, kuid olnud tegev ka väljaspool sünnimaad. Suuremat rahvusvahelist tunnustust leidis ta omal ajal eelkõige Saksamaal. Karl Girgensohn on eriti oma religioonipsühholoogia-alaste uurimustega teadusmaailmas huvi äratanud ja ka kriitikat esile kutsunud. Kindlasti oli Girgensohn “kodus” ka mitmetes teoloogiavälistes valdkondades; tema religioonifilosoofiline mõtlemine oli silmapaistev, tema tunnetusteooria- ja kaasaegse loodusteaduse alased loengud tõid kokku suure hulga kuulajaid. Tähelepanu väärivad ka tema saavutused teadusõpetuse (*Wissenschaftslehre*) ning võrdleva usundiloolal. Tänapäeval on Karl Girgensohni nimi ja saavutused kahjuks unustusehõlma vajunud, kuid tema teaduslikud saavutused on seda väärt, et nende vastu taas huvi tunda.

ELULOOST

Karl Girgensohn sündis 22. mail 1875. aastal Saaremaal Kaar-
mas pastor Julius Girgensohni pojana. Tema suguvõsas oli palju
haritlasi, eriti kirikuõpetajaid, enamik neist Tartu ülikooli usu-
teaduskonna kasvandikud. Ka tema ema pärines pastoriperest.
K. Girgensohn omistab oma autobiograafias suurt tähendust just

Käesolev artikkel on valminud ETF grandide 3967 toetusel.

emalt saadud usulistele mõjutustele. (Stange 1926: 3.) Lapsepõlves külastas Karl pühapäeviti saksakeelseid jumalateenistusi. Kui ta juba gümnaasiumi jõudis, hakkas ta käima ülikooli kirikus. Ülikooli koguduse õpetajaks oli prof. Hörschmann, kelle jutlusi Girgensohn küll kuigi sütitavateks ei pidanud, ent Girgensohni sõnutsi oli poistel suur rõõm siis, kui kantslisse astus dekaan Alexander von Oettingen või dotsent Reinhold Seeberg. R. Seebergist sai hiljem Girgensohni akadeemiline isa ja hea sõber.

1892. aasta sügissemestril immatrikuleeriti Karl Girgensohn Tartu ülikooli teoloogiateaduskonda. 1880. aastate keskpaigast kestnud keeruline venestusaeg andis tunda ka ülikoolis. Girgensohn mõnab, et see situatsioon oli saatusliku tähendusega tema arengule — usuteaduskonnas vahetusid pidevalt dekaanid ja häid saksa soost professoreid “suretati välja”. Kuid Girgensohn oli iseseisev õppija, ta on kirjutanud: “Ma järgisin kirjandust ja mitte oma õpetajaid” (Stange 1926: 7). Nii nagu iga noore inimese areng ja valikud võivad olla täis ootamatusi, nii juhtus ka K. Girgensohni ülikooliteel olema kummalisi otsuseid. Nimelt tundus talle oma tulevikuplaane vaagides töö koolis või kõrgkoolis vastuvõetavamana kui töö kirikus. Kuid hea lahendusena ei paistnud seegi mõte ja nii otsis ta veel mingit muud ametit. Muusika oli olnud ta suureks kireks juba aastaid, ehk nagu K. Girgensohn ise on öelnud — “muusika oli nagu minu teine loomus”. Nimelt oli ta õppinud klaverit ning sai oma oskusi hiljem rakendada kirikus orelimängijana. Niisiis hakkaski ta hoolsalt musitseerima ja selle all kannatas loomulikult õppetöö. Kuid õppetööd ta pooleli jätta ei soovinud, sest järjekindla inimesena tahtis ta kord alustatu lõpuni viia. Asjade käiku muutis tema 1896. aastal *cum laude* sooritatud lõpueksam; see K. Girgensohnile ootamatu tulemus andis ta elule uue pöörde ja tema mõtted pöördusid akadeemilise elu poole. Ta jõudis ka järeldusele, et muusika on talle vaid ilusaks elu kaunistuseks, mitte aga elu sisuks. Üha enam sai K. Girgensohnile aga selgeks, et ta pole Tartu ülikoolis üldse mitte õiget teoloogiat õppinud ning et edasi tuleb teadmisi omandada teistes ülikoolides ja paremate õppejõudude käe all, ja nii hakkas ta mõtlema studiumist Saksamaal. Enne aga oli vaja sealseks elamiseks raha teenida, nii ta siis töötaski kaks aastat koduõpetajana. 1900. aasta oktoobrikuus alustas K. Girgensohn reisi Berliini poole ning

ta immatrikuleeriti Berliini ülikooli usuteaduskonda kolmeks semestriks.

Juba koduõpetaja-aastail oli Girgensohn lähemalt tutvunud Schleiermachi ja Lotze teostega, mis kallutasid teda müstilispanteistliku mõtteviisi poole. Berliini õpiajaga jäi Girgensohn väga rahule, ta on seda aega iseloomustanud: "siin alles sai mulle selgeks, mida tähendab teaduslik studium ja pulbitsev vaimuelu ühe ülikooli juures" (*ibid.*: 12). Ta oli tänulik, et puutus kokku sädeleva ja intelligentse A. von Harnackiga, et tema magistritööd oli nõus juhendama R. Seeberg ning et Gunkel tegi talle Vana Testamendi esteetilisest vaatepunktist armsaks. Eelkõige rõhutab Girgensohn oma autobiograafias R. Seebergi tähtsust, kellest sai ta põhiõpetaja ning kes võitis Girgensohni poolehoiu oma kaas-aegse positiivse teoloogiaga (*ibid.*: 13). Seebergi juhendamisel valmis K. Girgensohnil esimene suurem teaduslik kirjutis (trükitis avaldamata) "Kristliku religiooni absoluutsus". Et Tartu ülikoolis oli Girgensohni sõnutsi ka filosoofia madalal tasemel, siis kasutas ta Berliinis võimalust kuulata loenguid ka väljaspool oma teaduskonda. Eriline huvi oli tal tekkinud psühholoogia vastu ning ta külastas hoolega eksperimentaalpsühholoogia loenguid. Seda valikut pidas ta hiljem väga õnnestunuks ja oli siiralt tänulik K. Stumpfi loengutele. Stumpfi kaine objektiivsus, eeskujulik täpsus ja tingimusteta austus faktide vastu olid Girgensohnile olulised. Girgensohni ja Stumpfi sidus ka nende ühine muusikarmastus ja teoloogiline taust.

Naasmine Tartu, mis oli venestusaastail stagneerunud, polnud kaugeltki mitte kerge. Siiski ei tundunud Saksamaal habi-liteeruda talle päris õigena, kuna kodumaal polnud kedagi teist seda tööd tegemas, milleks Girgensohn oli ettevalmistuse saanud. Nii sooritaski K. Girgensohn 1902./1903. aasta talvel mahuka magistrieksami ning alustas Tartu ülikooli usuteaduskonnas õpetamistegevust eradotsendina süstemaatilise teoloogia õppetoolis. Kõrvalteenistusena oli ta samal ajal tegev ka Tütarlaste Gümnaasiumis usuõpetuse õpetajana ning ülikooli koguduses organistina. Kuid ikkagi tegi Girgensohni rahutuks teatud kriisiolukord Vene võimu all olevates ülikoolides ning talle tundus, et ta elu ja tegevus võib Eestis ohtu sattuda, see ajendas teda ka sügavamalt vaagima plaane ümberhabiliteerumisest mõne Saksa ülikooli juures. 1906. aastal sõitis ta kaheks kuuks Saksamaale õppereisile.

Ta külastas pedagoogikaloenguid Leipzgis (reisi ajendiks oligi tema puudulik pedagoogiline haridus, mis tunda oli andnud Tütarlastekoolis õpetades). Edasi viis õppereis Hallese, Marburgi, Jenasse ja Göttingeni. Olulise tähendusega oli selle reisi ajal toimunud kohtumine ühe nimekaima Vana Testamendi teadlase M. Kähleriga, kes pühendas oma ajast Girgensohnile poolteist tundi. Girgensohn pidas seda erilise tunnustuse märgiks ja on oma hilisemas Pühakirja käsitluses pühendanud Kählerile (enda sõnutsi) "tagasihoidliku mälestusmärgi".

Tartusse naastes jätkas K. Girgensohn oma loengutegevust ning 1907. aastal kinnitati ta süstemaatilise usuteaduse erakorraliseks professoriks. Kuid erilise huvialana tõmbas teda nüüd senisest rohkem ja intensiivsemalt religioonipsühholoogia. Oma autobiograafias kirjutab Girgensohn, et ta oli vaikumisi endale ülesandeks võtnud religioonipsühholoogia õpiku kirjutamise. Et aga teda ei rahuldanud olemasolevates käsiraamatutes kirjutatu uuesti esitamine, siis kavatses ta leida uue meetodi ja jõudis järeldusele, et mingil moel peab tegu olema eksperimentaalse meetodiga. Ootamatu takistusena ilmnas, et tal puudub laboratoorse uurimistöö kogemus ja vastav haridus. Autodidaktiliselt edasimineku tundus aga Girgensohnile liiga ohtlikuna. Nii ta siis otsustas taas koolipinki istuda ja tema tee viis Oswald Külpe, Würzburgi koolkonna rajaja juurde, kellega ta kohtus Bonni ülikoolis. Ehkki Girgensohn oli algul selle meetodi suhtes skeptiline, leidis ta semestri lõpul end koolkonna meetodite veendunud pooldajana. Eksperimentaalse meetodiga tutvumine algas Girgensohnil katseisiku rollis, ise on ta seda aega nimetanud väga viljakaks õpiperioodiks.

1910. aastal anti Karl Girgensohnile Berliini ülikoolis doktoriraad teoloogia alal. Sel ajal viis ta juba ise läbi religioonipsühholoogilisi eksperimente ning 1913. aastal olid meetod ja esimesed tulemused nende esialgsel kujul olemas. Teadustöö intensiivse arengu katkestas aga maailmasõda.* Soovimatut vaba aega (tema töö ülikoolis oli katkestatud) kasutas Girgensohn oma raamatu kirjutamiseks. Samuti oli tal soov teostada oma plaan habiliteeruda Saksamaal. Just õigel ajal saabuski kutse

* 1912 sai Girgensohnist Tartu ülikooli süstemaatilise usuteaduse korriline professor, samuti usuteaduskonna dekaan; 1916 ta vallandati, oli ametis taas 1918. *Toim.*

Greifswaldi ülikoolist ning 1919. aasta sügisel alustas ta tegevust sealses usuteaduskonnas süstemaatilise usuteaduse korralise professorina. Kui 1920. aastal religioonipsühholoogia-alane suurteos *Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens* (Usulise kogemuse hingeline ülesehitus, Girgensohn 1921) valmis sai, tundis Girgensohn, et eesmärk oli saavutatud ning iseseisev eksperimentaalne religioonipsühholoogia avalikult asetatud senise intuiitse ja ajaloolise ning ka Freudi religioonipsühholoogia kõrvale. Loomulikult oli see alles algus, meetodi juurutamise ja täiustamise kallal seisis ees suur tööpõld. Greifswaldis elas Girgensohn kolm ja pool aastat ning selle aja kohta on ta lausunud: "Kokkuvõttes võin ma öelda, et tööalaselt olid need 3,5 aastat vaatamata kõigile raskustele, millega ma kokku puutusin, minu elu ilusaimad aastad. Siiski ei toonud need aastad minu ellu mingeid otsustavaid muudatusi, vaid olid saavutatud liini edasiarendamine" (Stange 1926: 34). Antud periood oli sisemise selginemise aeg, mis viis välja saavutatu kokkuvõtmisele juba eespoolnimetatud monumentaalteoses.

Greifswaldist viis Girgensohni tee edasi 1922. aastal Leipzigi. Oma ametisseastumise kõnes Leipzigi ülikoolis (süstemaatilise usuteaduse professorina), mis trükkis ilmus 1922 pealkirja all *Religioonipsühholoogia, usundilugu ja teoloogia*, vastas ta üksikasjalikult oma kriitikute arvamusedele. Esimeste Leipzigi-aastate jooksul oli aga esiplaanil teoloogiline tegevus. Seal peetud süstemaatilise teoloogia loengute põhjal ilmus 1924. aastal esialgu küll loengu abimaterjalina mõeldud *Dogmaatika põhialused*, milles on Girgensohni maailmavaade ja teoloogiasüsteem kokku võetud.

Teoloogilistelt vaadetelt on K. Girgensohni liigitatud modernpositiivse suuna esindajaks. Ta rõhutas oma teostes Feuerbachi ja Ritschli vastu astudes, et mitte inimlikud vajadused pole religiooni allikad, vaid selleks on see kõikidest inimlikest soovidest sõltumatu vägi, mis toob inimestes usulisi ideid esile ning nende ideede läbi avaldab mõju inimese tunnetele ja tahtele. *Dogmaatika põhialustes* jõudis Girgensohn järeldusele, et kristlus on kõikide õigustatud religioossete motiivide kokkuvõtmine ja sublimeerimine. Karl Girgensohn kirjutab oma autobiograafias, et tema teadusliku ja teoloogilise mõtlemise põhijooned on kaua kindlad püsinud, kuid märgib ühtlasi: "Üldiselt oleks mu igatse-

tud soovi täitumine see, kui ma jääksin elu lõpuni õpihimuliseks ja uue suhtes vastuvõtuvõimeliseks, et ma vaatamata oma küpsetele elukogemustele oleksin noortega koos olles ikka sisemiselt noor ja uue põlvkonna sõna mitte maha ei laidaks, vaid suudaksin seda mõista, puhastada ja õitsele aidata” (Stange 1926: 34).

Karl Girgensohni mõtete edasise arengu katkestas tema ootamatu varajane ja traagiline surm. Olles äsja tähistanud viiekümneendat sünnipäeva, oli K. Girgensohn koos oma perega Läänemere rannikule puhkama sõitnud, seal aga nakatus kogu ta pere tüüfusesse. Nädalatepikkune haigelaager lõppes poole pere surmaga: kaks tütart asetati koos isaga mulda. Surm tabas Girgensohni tema tegevuse kõrgpunktis, tema teisele eksperimentaalsete uurimuste kokkuvõttele ei olnud enam antud avalikkuse ette jõuda. Karl Girgensohn suri 20. septembril 1925. aastal.

RELIGIOONIPSÜHHOLOGILISTEST UURIMUSTEST

Girgensohni teoloogilistes ja religioonipsühholoogilistes töodes (60 eri tööd ja kirjutist) on ühendatud mitmesugused mõjutused nimekatelt teoloogidelt ja psühholoogidelt. Olgu nad siinkohal veel kord lühidalt kokku võetud. Kõigepealt tuleb nimetada Reinhold Seebergi, kes oli Girgensohni akadeemiliseks juhendajaks Berliinis, edasi psühholooge Dessoiri ja Stumpfi ning nimetamata ei saa jätta ka uskantiaani Friedrich Paulsenit, kelle õpilaseks Girgensohn end mõnda aega pidas. Teoloogia poole pealt tuleb lisada ka hilisem kokkupuude Martin Kähleriga ja psühholoogia alalt mõjutused Oswald Külpelt. Eelkõige just Külpe ja tema Bonni kolleegi Bühleri mõjutused moodustavadki Girgensohni suure religioonipsühholoogilise töö vundamendi. Stählini uurimuste kõrval peetakse Girgensohni teost esimeseks monumentaaltöökseks eksperimentaalse religioonipsühholoogia alal Saksamaal. Et Girgensohni ühe nimekaima õpilase W. Gruehni sõnutsi “ei tähenda K. Girgensohni religioonipsühholoogilise arengu kirjeldamine laiemas mõttes mitte vähemat kui religioonipsühholoogia kujunemise kirjeldamist üldse. 1900–1925 olid just need aastad, mil arenes kaasaegne empiiriline usundilugu ning just neil aastail oli Girgensohn tegev”, siis ma piirdun käesoleva tutvustava artikli raames vaid ülevaate andmisega Girgensohni peateoset ja tema olulisimatest vaadetest.

Eksperimentaalse introspektsiooni meetodit, mille võttis kasutusele Würzburgi koolkond (rajajaks O. Külpe), on peetud mõtlemise uurimises revolutsiooniliseks. Würzburgi koolkonna saatuseks oli küll kesta vaid üks aastakümme, kuid introspektsioon jäi edaspidigi Euroopa religioonipsühholoogide seas elujõuliseks uurimisvahendiks. Kui Würzburgi koolkond kadus ajalukku, võtsid selle meetodi üle Karl Girgensohn ja tema järglased (mis on tuntud Tartu religioonipsühholoogia koolkonna — *Dorpatser Schule der Religionspsychologie* — nime all) ja rakendasid seda religioosete kogemuste uurimisele.

Külpe meetod oli elegantselt lihtne. Hästi ettevalmistatud katseisikutele (Girgensohn eelistas selle asemel kõnelda “vaatlejatest”) esitati mingi probleem, mida lahendada tuli, või loeti ette teatud lõik, mida tuli tõlgendada. Kui katseisikud olid lahenduse leidnud ja sellest teatanud, paluti neil võimalikult täpselt oma teadvusliku kogemuse sisu kirjeldada. Lahenduse leidmiseks vajaminev ajavahemik märgiti hoolikalt üles. Samal moel viidi läbi ka sõna-assotsiatsiooni eksperimente ning jällegi paluti katsealustel teatada, mis ilmub teadvusesse stiimulsõna esitamise ja vastuste esitamise vahelisel ajal. Oluliseks on peetud, et laboratoorsed tingimused võimaldasid reaktsioonija täpset mõõtmist.

Loomulikult märkasid Girgensohn ja ta kaaslased, et Külpe meetodi kasutamine religioosete kogemuse uurimiseks võib kaasa tuua teatud probleeme. Kuid Tartu koolkonna mahukad eksperimentide protokollid annavad tunnistust kõrgest usaldusväärsusest. Oma teoses *Dogmaatika põhialused* (1924) on K. Girgensohn lausunud: “Religioonipsühholoogia on puhas empiiriline teadus, mis uurib usulisi kogemusi, jättes kõrvale tõeküsimused. Religioonipsühholoogia uurib, millises hingevoimes religioon asub ja kas saab õigustatult rääkida religioonist kui ühest algupärasest ja hävitamatust inimhinge instinktist” (Girgensohn 1924: 17, 20). Siiski oli paljude kritiseerijate arvates küsitav, kas need katsetulemused näitavad, et ehtsat ja moonutamata religioosete kogemust on võimalik laboratooriumisse tuua. Girgensohn on toonitanud, et “kogemuse eristamine enesevaatlusest on meetodi A ja O. Ei saa samaaegselt tõsiselt kontsentreeruda loetavale materjalile ja end vaadelda. Küll võib aga kogetust kinni hoida ja tagajärgi täpselt analüüsida ja kirjeldada” (Stange 1926: 31).

Oma peateoses *Usulise kogemuse hingeline ülesehitus* (711 lk) uurib Girgensohn religioosse kogemuse psüühilist struktuuri, alustades seejuures alustaladest ehk küsimusest: mis on religioon? Seejuures vaatleb ta üksikasjalikult eelkõige Schleiermachi religiooniteooriat, kes valgustusaja pöörde taustal ei näinud religiooni olemusena enam mitte Jumalat ja tema lunastustegu, vaid inimlikku absoluutse sõltuvuse tunnet. Girgensohni eriliseks sooviks oligi panna proovile seda teooriat. Selle taas valla päästetud diskussiooniga religiooni olemuse üle varustas Girgensohn oma teose järelsõna, mida tuleb ühtlasi vaadelda Kanti ja Hegeli filosoofilise religioonimääramise taustal. Tema Schleiermachi vastu suunatud tees, mis kinnitab kogu uurimuse plaani, kõlab järgmiselt: religioon, ning sellega on silmas peetud kristlikku religiooni, pole tunne puhtpsühholoogilises tähenduses, vaid määratleb end teistmoodi: tõeline religiooni olemus seisneb religioosse kogemuse vaimses sisus ja vaimses funktsioonis (Girgensohn 1921: 412). Tunded, mis muidugi samuti religioonis esinevad, on Girgensohni uuringute andmeil empiirilises religioonis sekundaarsed. Girgensohni järgi on primaarseks mõtteline sisu, s.t jumalaidee (*Gottesgedanke*). See olevat aluseks ka religioossetele intuitsioonidele kui mõtteraamistik (*ibid.*: 453). Girgensohni edasistest uuringutest tuleb ilmsiks, et uskliku tahe ja kujutlusmaailm saavad iseenesest mõttelisest sisust kinnitust. Kristliku religioosuse keskpunktis asub Girgensohni järgi inimlik minafunktsioon (*Ich-Funktion*, Girgensohni mõiste, mida on hiljem väga palju kritiseeritud) ja selle keskpunktis jumalaidee. Minafunktsioonide haripunkti tõusmist, mida kogeb küll vaid väike hulk inimesi, saab Girgensohni arvates seletada (dogmaatilisel rääkides) *unio mystica* abil. “Minateadvuse õnnelikemat ja kõrgeimat tasandit kogetakse selle vaibumisena, s.t mina täieliku kadumisena antud teadvuse hetkel” (Girgensohn 1921: 486).

Sissejuhatuse osas (lk 1–125) esitleb Girgensohn oma uurimiskontseptsiooni ja meetodit, milleks on religioossete tekstide esitamine koos järgnevalt kogetu protokollimisega, assotsiatsioonide toetamisega, mille järeloomõju hiljem eesmärgipäraselt püstitatud ülesannete abil kontrollitakse. Nii pidid ajavahemikus 12.02.1911 kuni 13.04.1913 teatud katsealused (seitse meessoost ja seitse naissoost isikut vanusevahes 20–37) reageerima spontaanselt teatud religioosse sisuga luulevormis stiimulitele (näiteks Th. Fontane “Tunnistus” ja Assisi Franciscuse “Päikeselaul”).

Neid ning hilisemates katsetes väljendatud protokolliti ja täiendati järelepärimistega. Mitme katseperioodi lõpus olid ka kontrollkatseted.

Esimese põhiosa (lk 125–382) lõpus käsitleb K. Girgensohn üksikasjalikult ja kriitiliselt traditsioonilisi tunneteteooriaid. See käsitlus viib erinevate tundemõiste nüansside väljatöötamiseni (rõõmu- ja norutunne, füüsilised reaktsioonid, intuitsioonid, minafunktsioonid), et uurida teose teises osas (lk 383–510) põhjalikumalt religioosete tunnete käsitlust. Kolmas osa (lk 511–583) on pühendatud kujutluste ja tahteprotsesside uurimisele religioosetes kogemuses. Girgensohn lõpetab juba mainitud tulemusega, et ka religioossed kujutlused ja tahteprotsess on määratud religioosetest mõtetest. Neljandas osas (lk 584–671) püüab Girgensohn kinnitada oma uurimistulemusi näidete abil vagaduse ajaloost. Teose lõpul vaatleb ta oma eksperimentaalset meetodit veel kord kriitilise pilguga (lk 672–702).

Teose ülesehitus kinnitab oma eesmärgiasetusega seda tunnistust, et kristliku religiooni tuumaks on mõtteline sisu, s.t jumalaidee, ning et kristliku religioosuse keskpunktis on minafunktsioon. Need moodustavad religioosse kogemuse duaalse struktuuri. K. Girgensohni järgi on usulise kogemuse neljaks komponendiks intuiitiivne mõtlemine, minafunktsioon, kujutlused ja tahe. Kaks esimest on juhtivateks struktuuraseteks komponentideks. Igas religioosetes kogemuses on mõtteline sisu (s.t jumalaidee) ja funktsionaalne, minapoolne külg, mis võtab selle idee vastu, haarab endasse ja internaliseerib. Seejuures pole jumalaidee pelgalt puhtintellektuaalset laadi ega ka lihtsalt üks kujutlus, vaid sarnaneb pigem intuiitiivsete mõtetega. Vastandina diskursiivsele mõtlemisviisile on intuiitiivne mõtlemine ebamäärane ja mitteformuleeritav, mittekontrollitav ja mittekorratav. Diskursiivset ehk reflektiivset tüüpi religioosne mõte on Girgensohni arvates sekundaarne ning väljendab algupärast kogemust vaid sümboliliselt. Jumalat, tema suurust ja kõikvõimsust saab aga teatud moel aimata, ära tunda, sisemiselt taibata.

Kujutlused ja tahe on Girgensohni arvates usulises kogemuses sekundaarsed ilmingud. Religioossed kujutlused on Girgensohni sõnusti iseenesest sageli vastuolulised või mõttetud, kuid kui neid õigesti tõlgendada, saab nende tähendus selgeks. Kujutluste õigeks interpreteerimiseks tuleb leida teid ja tähendusi, tuleb

hoolikalt kindlaks määrata seda mõtlemisprotsessi, mida väljendatakse. Keerukas tahteprotsess on Girgensohni sõnutsi sekundaarne selle dūnaamilise terviku suhtes, mis on moodustatud usulise mõtte ja mina usulise hoiaku poolt. Religiooni müsteerium ei rajane mitte tahteaktidel, vaid mina uuel hoiakul. "Mina" ja "tahe" pole kokkulangevad mõisted, vaid tahe on üks mina tegutsemisvorm ning seega allutatud usulise kogemuse põhistruktuuris minateadvusele. Religioosse kogemuse tuumaks on minafunktsiooni sulandumine jumalaideesse. Girgensohn rõhutas aga, et me ei saa religioosse kogemuse tervikut taastada lihtsalt struktuuriliste elementide ja väljendite omadusi lisades. Ta järeldas, et pigem religioon sünteesib suurimal määral kõiki fundamentaalseid inimvõimeid, kujundades kogemuste ja suhete rohkusest terviku, mis oma loomu poolest on erinev ükskõik millisest individuaalsest komponendist.

*

1920. aastatel Girgensohni ja ta õpilase W. Gruehni alustatule järgnes produktiivne uurimiskümnend. Kuigi paljud tervitasid Girgensohni peateose ilmumist, oli see aeg rikas ka Tartu koolkonnale osutatava kriitika poolest. Eelkõige kritiseerisid eksperimentaalse introspektsiooni meetodit psühhoanalüütilise koolkonna järgijad. Olgu siinkohal nimetatud vaid üks aktiivseim ja teravaim kriitik — Oskar Pfister. Pfisteri sõnutsi on Girgensohni raamat hämmastavalt pealiskaudne, psühholoogiliste leidude poolest igav ja järelduste poolest vaene. Pfisteri arvates oleks pidanud religioosset kogemust uurima individuaalsete elulugude kontekstis. Ka teised kriitikud on sellele raamatule ette heitnud eelkõige religioosse kogemuse uurimist laboris: kuivõrd tõene on selline kogemus ja kuivõrd arvestatavad saavad olla laboris esile kutsutud religioosse kogemuse uurimistulemused, kahtlevad nad. Eesti usundiloolastest on Girgensohni vaateid ja eelkõige tema poolt kasutusele võetud mõisteid kritiseerinud Eduard Tennmann. Ehkki W. Gruehn, W. Stählin jt tegid sel meetodil religioonipsühholoogilisi uuringuid edasi, oli kriitikute hääl liiga vali ja Girgensohni uurimustega paralleelselt tegutsev psühhoanalüütiline koolkond osutus populaarsemaks. Nii hääbus Tartu koolkonna tegevus ta-

sapisi, kuid kindlasti on nende novaatorlike uurimistulemuste kaja kuidagi säilinud ka tänapäevases religioonipsühholoogias.

Et eksperimentaalse introspektsiooni meetod on leidnud ka tänapäeval huvi ja rakendust, sellest annab tunnistust Kurt Ginsi uurimistöö (vt Gins 1967, 1982, 1992 — et vaid olulisimaid mainida). David M. Wulff on oma Tartu koolkonda käsitlevas ülevaatlikus teoses leidnud, et Girgensohni peateost peeti Euroopa religioonipsühholoogide seas samasuguse saatusega tööks nagu oli W. Jamesi *The Varieties of Religious Experience*: mõlemat on kui klassikuid hoolega tsiteeritud, kuid sellegipoolest ei ajenda tänasel päeval otseselt kumbki otsesele jälgendamisele, kuna arvatakse, et mõlemad esindavad fundamentaalseid metodoloogilisi vigu (Wulff 1985: 147).

Nagu psühholoogias üldse, tulid eksperimentaalse introspektsiooni asemele religioonipsühholoogias uued meetodid ning suu-
resti hääbus see (Wulffi sõnul) lihtsalt sellepärast, et läks moest. Siiski on mõningate uurijate arvates alust loota, et tänapäeval leiavad K. Girgensohni meetod ja vaated religioonipsühholoogias taas kasutust. Wulff avaldab arvamust, et see ja mõned teised unustusse vajunud meetodid võiksid tänapäeval religioosete nähtuste uurimiseks kasutatavaid meetodeid täiendada. Igatahes võime me heameelt tunda selle üle, et Tartu ülikooli usuteaduskonna kasvandik on omal ajal Euroopa religioonipsühholoogias suurt tunnustust leidnud ja sellele teadusharule uue meetodi kasutuselevõtmisega ning selle abil saavutatud tulemustega suure panuse andnud.

Karl Girgensohni olulisimad avaldatud tööd

Die Religion, ihre psychischen Formen und ihre Zentralidee. Leipzig: Deichert, 1903.

Die moderne historische Denkweise und die christliche Theologie. Leipzig: Deichert, 1904.

Zwölf Reden über die christliche Religion. München: Beck, 1906.

Seele und Leib: Eine philosophische Vorstudie zur christlichen Weltanschauung. Berlin: Ed. Runge, 1908.

Die geschichtliche Offenbarung. Berlin: Ed. Runge, 1910.

Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens: Eine religionspsychologische Untersuchung auf experimenteller Grundlage. Leipzig: Hirzel, 1921.

Religionspsychologie, Religionswissenschaft und Theologie. Leipzig, Erlangen: Deichert, 1923.

Grundriss der Dogmatik. Leipzig: Hirzel, 1924.

Die Inspiration der Heiligen Schrift. Leipzig, 1925.

Theologische Ethik. Hrsg. T. Schneider. Leipzig: Hirzel, 1926.

Kirjandus

Gins, Kurt 1967. Experimentell untersuchte Mystik — fragwürdig? Ein Beitrag zur methodischen Problematik. — *Archiv für Religionspsychologie*, Bd. 9

Gins, Kurt 1982. Analyse von Mystiker-Aussagen zur Unterscheidung christlicher und ekstatischer Erlebnisweise. — *Archiv für Religionspsychologie*, Bd. 15

Gins, Kurt 1992. *Experimentell-meditative Versenkung in Analogie zur klassisch christlichen Mystik: Religionspsychologische Untersuchung auf introspektiver Grundlage*

Girgensohn, Karl 1921. *Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens: Eine religionspsychologische Untersuchung auf experimenteller Grundlage.* Leipzig: Hirzel

Girgensohn, Karl 1924. *Grundriss der Dogmatik.* Leipzig: Hirzel

Gruehn, Werner 1926. *Karl Girgensohns religionspsychologische Entwicklung.* Leipzig

Hennig, Christian 1998. Die Funktion der Religionspsychologie in der Protestantischen Theologie um 1900. — *Religion und Religiosität zwischen Theologie und Psychologie.* (Bad Boll's Beiträge zur Religionspsychologie.) Frankfurt a. M.

Stange, Erich (Hrsg.) 1926. Karl Girgensohn. — *Die Religionswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen.* Leipzig

Wulff, David M. 1985. Experimental introspection and religious experience: the Dorpat School of religious psychology. — *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, vol. 21, April, pp. 131–150

MOONIKA KING (sünd. 1973) lõpetas 1998 TÜ usuteaduskonna, praegu samas magistrand.

NAIMA NEIDRE

VEEL LAVATANTSUST JA ESTRAADTANTSUST

Justa Kurfeldt

Ajakirja *Teater* veebruarikuu numbris pr. Rahel Olbrei käsitleb lavatantsu ja estraadtantsu vahet, ja määranud kummagi tantsuliigi ülesanded hoopis erinevaiks ning estraadtantsu väljendusvormid täiesti vabaks, ainult tantsijast endast sõltuvaks, soovitab lõpuks, et need "keda huvitab teater, mitmekülgne oma võimete proovimine, oma näitlejaslike ümberkujundusvõimete tööle rakendamine — saagu lavatantsijaiks ühes vastava eelharidusega. Kel aga on tugev isiksus ja tahe ennast ja oma maailma väljendada, oma individualiteeti maksma panna, püüdku enda süvendamise teel oma eesmärgile (estraditantsule) jõuda ligemale".

Meie algajail tantsijail, meie tantsuhuvilistel võiks siin tekkida konkreetsemal kujul küsimus tantsulisest eelharidusest. Milline peab olema tantsuline ettevalmistus kummagi ala jaoks, kas samuti erinev nagu nende ülesandedki? Millisesse kooli peaks astuma tantsuõpilane, kas balleti- või plastikakooli, et saada ettevalmistus kummagi ala jaoks? Küsimuse otsustamist raskendab veel see, et tantsuõpingud, kui tahetakse saada kutseliseks tantsijaks, peavad õieti algama väga vara, juba lapseas, sel ajal aga tulevasel tantsijal on vaevalt selgust oma võimete ja kalduvuste kohta.

Et leida vastus neile küsimusile, vaatleme veel kord lähemalt lavatantsu ja estraadtantsu ehk teatritantsu ja kontsertantsu (nagu seda ka nimetatakse) vahet.

Vahetegemine nende kahe tantsuliigi vahel kerkis esile õieti alles ühenduses plastilise tantsuga, mille algatajaks oli Isadora

Teater, 1935, nr 5, lk 175–176.

Taastrükis on tehtud pisiparandusi.

Duncan, mille hiilgeaeg saabus moodsa saksa tantsukunstiga (Laban, Wigman). Varemast ajast, sellest, kui kunsttants tundis alles vaid üht vormi — balletti — ei ole teada sellist teravat vahetegevust. Vist esineti tolgi ajal ka väljaspool lavateost, estraadil, kuid ei olnud nii-öelda vaenu lava ja estraadi vahel, sest tantsulised vormid olid mõlemal pool ühed ja samad. Plastiline tants aga tuli revolutsioonilise nõudega: ta nõudis tantsijale vabadust, täielist vabadust enda väljendamises, nii sisuliselt kui vormiliseltki. Selline suveräänne tantsukunst muidugi ei sobinud ühegi teatri raamidesse. Nii ei jäänudki talle muud võimalust kui esineda estraadil. Seal võis ta absoluutses vabaduses katsetada oma egotsentrilise oma-hinge-väljendamise või teises suunas, oma joontegeomeetriiliste ja ruumirütmiliste utoopiate teostamise alal. Teatritants aga püsis edasi balleti alusel. Sellega oligi saabunud lõhe teatritantsu ja estraadtantsu vahele, neil polnud enam ühist alust, ühist keelt, nad nagu polnudki enam ühe ja sama kunsti jüngrid. Ei olnud mõeldav, et estraadtantsija oleks võinud ühtlasi olla ka teatritantsijaks. Läks aga mõni teatritantsija oma võimetega estraadile, siis leiti ta olevat huvitusetu, ajast ja arust läinud oskuse esindaja, kel polnud sõnaõigust estraadi pühitsetud pinnal.

Kuid estraad ainsa tegevusväljana ei rahuldanud plastilist tantsu. Tema loosungiks oli "teatri vallutamine", nagu veel 1930. a rõhutas Mary Wigman. Siin tuleb siis jälle ilmsiks tarvidus ühise kunstilise aluse järgi teatritantsu ja estraadtantsu jaoks, nende väljendusvormide lähendamise järgi. Plastiline tants oma noorusvaimustuses uskus, et see lähenemine kujuneb tema võiduks, et ta reformeerib teatri oma nõuete kohaselt, kujundab ümber kogu teatri olemuse oma näo järgi. Seda ei tulnud. Selle asemel reformeerus moodne tants ise balleti mõjutusil, ka estraadil. Ja nüüd on igal pool teostumas lähenemine kahe tantsukunsti väljendusvormi vahel, ning keegi ei saa salata, et see sünnib balleti võidu tähe all.

Nii tuli sel voolul, mis just tõstis esile lavatantsu ja estraadtantsu erinevuse, taganeda õieti kogu rindel, ta on pidanud revideerima enamuse oma arvamisist ja tõekspidamisist. Ehk pole eksimatu seegi tema vaatekoht, et estraadil tantsija on täiesti vaba endaväljenduses, et seal tema kohta ei kehti mingisugused kitsendavad piirid ega ettekirjutused? Teoreetiliselt selline nõue paistab

ju olevat päris kena. Ent tegelikult oleme pidanud kogema, et see vabadus on tulnud kasuks vaid ü k s i k u i l e. Suurele hulgale, üldsusele, aga on ka tantsus liigne vabadus kurjast, nagu uue-
mal ajal oleme pidanud õppima nii mitmel muulgi alal. Piiritu ja ääretu väärvabadus on osutunud elukõlbmatuks ka estraadil, nagu tõendab sellesuunaliste äärmusnähtuste kadumine sealtki. Isegi meil Eestis, kus tantsuline elu on nii vähe intensiivne, oleme võinud panna tähele, kuidas aja jooksul on muutunud ja muutuvad veelgi plastilise tantsu esindajate väljendusvormid, osutades lähenemist balletile, s.o samale alusele, mis kannab ka teatritantsu.

Kas ei võiks oletada, et see areng kestab edasi, kuni on saavutatud jälle täieline ühtlus tantsuliste vormide alal?

Ometi, nagu öeldud, on estraadil osutunud — ja osutuvad kindlasti edaspidigi — püsivõimelisiks üksikud tantsijad, kelle kunsti väljendusvormid tõepoolest erinevad teatritantsu omadest, ei täida viimase kohta käivaid nõudeid, üldse on puht-individaalsed, vabad. Ei jõua küllalt rõhutada, et need on vaid üksiknähtused, kõrgeandelised loovvaimud, kel tõesti “oma kaas-
aegseile midagi ütelda on” ja kes suudavad selleks ka leida vastava puht-individaalse vormi. Need suurvaimud ei moodusta reeglit, vaid erandid sellest. Nende üksiku kunstnikuisiku psühhofüüsilisest omapärasusest tingitud väljendusvormide seadmine reegliks oleks ebaõige ja kahjulik mõlemale, nii jäljendaile kui eeskujulegi. Oleme võinud veenduda selles mõnigi kord. Mainiksime näiteks Isadora Duncanit, kes ise kindlasti oli huvitav, omapärane isiksus, kuid kes tegi vea sellega, et oma isikliku stiili tegi süsteemiks, kooliks. Samuti Mary Wigman oleks kindlasti püsinud väärtusliku üksiknähtusena, kui ta poleks produtseerinud tervet leegioni kahvatuid koopiaid endast, kes, võttes üle võõra isiksusega seotud individaalse vormi, muutsid ta tühjaks šablooniks.

Ei tantsijate üldsuse jaoks ei saa ka estraadtantsus olla muud vabadust kui see, mis on pika ja vaevarikka tantsutehnilise õpingutee lõpul. Vabadus algab alles sealpool tehnilist musta tööd, nagu tunnistab ka ballett, kus samuti on ideaaliks v a b a tants, vaba endaväljendamise võimalus, kuid kus mitte ei alustata vabadusega nagu plastikas.

Eeltoodust pole raske järeldada, milline peaks nende ridade kirjutaja arvates olema tantsuline ettevalmistus üldse: ni-

melt alguses ühtlased tantsuõpingud kõigile tantsijaile b a l l e t i a l u s e l, milliseisse õpinguisse peaksid kuuluma tähtsa osana karakter- ja stiiltantsud, kõrvalainena ka teatud piiratud alad plastikast (näit. käte tehnika). Selline ettevalmistus annab tantsijale aluse, mis võimaldab talle edasitöötamise igas tantsuliigis. Ka saavad selle aja jooksul selgemini tulla ilmsiks iga tantsija kalduvused ja võimed. Vastavalt neile kujuneks nüüd tantsijate edaspidine töö erinevaks, eriala kohaselt, millele iga üksik tahab pühenduda: näitlejalike võimetega tantsija püüdku täiendada ja arendada end teatritantsu nõuete kohaselt, individuaaltantsija taotlema oma kunstnikuisiksuse kujundamist ja selle väljendusvormide täiustamist, tugeva kompositsioonilise andega tantsija süvenegu kompositsioonialasse jne.

See oleks tantsulise ettevalmistuse tee kutseliste tantsijate suurele hulgale, üldsusele. Nood üksikud aga, kes ei käi üldise reegli alla, kes on võimelised ja õigustatud olema vabad, leiavad oma tee ise.

AITA (JUSTA) KURFELDT

2. I 1901–2. XI 1979

A. Kurfeldti tegevus tõlkijana on eriuurimuse teema. Tavalugejana tahaks loetleda hulganisti lemmikraamatuid. Lapsepõlvest vähemalt Verne'i *Tsaari kuller*. Teismeeast France'i romaanid, veel eestiaegseis väljaandeis, eriti *Kuningatar Hanejala praeköök*. Pisut hiljem Balzac ja Rolland, Lagerlöfi *Anna Svärd*. Dostojevski *Vennad Karamazovid*, ka A. Tolstoi ja M. Šolohhov. Rääkimata hispaania- ja portugalikeelse kirjanduse avastamisest. Sealhulgas eluaegne lemmikraamat *Don Quijote*. Selle eeltööna ilmunud (1934) Cervantese lühimonograafia teenis muide Tammsaarelt kiire ja ülivõrdelise hinnangu: "Aga Cervantese elulugu, millest tahtsin rääkida? Seda lugege Justa Kurfeldti raamatust, mille veaks on ehk see, et ta on liiga hea harilikule lugejale." (*Vaba Maa*, 24. okt. 1934).

Sajandi eakaaslaste — Justa (seda nime kasutas ta tantsust kirjutades) Kurfeldti ja ta õpingukaaslase Helmi Tohvelmani juubelitähtpäevad uuel sajandivahetusel panid mõtlema harmooniliste inimeste tähendusele meie kultuuripildis. Alates juba Ella Ilbakust, kes Isadora Duncani kreeka antiigist lähtuva vabatantsu laadi omal isikupärasel moel välja

arendas — ja sellest ka sõnasuutlikult kirjutas. Justa Kurfeldti tantsu-
kirjutisi uuesti läbi lugedes jääb üle ainult kahetseda, et ta ei jõudnud
kirjutada raamatut meie tantsuteatri kujunemisest. Abikaasa August
Hanko arreteerimine (1945) ja hukkimine Siberis (1952) jättis jälje
saatusesse — õnneks jäi tõlketöö, õnneks kirjanduselule, toimetuleku-
võimaluseks inimesele nii vaimses kui argielus.

Allakirjutanu põgus isiklik tutvus Justa Kurfeldtiga jäi kahjuks hili-
sesse aega, 1970. aastasse. Ta polnud siis ammu enam tantsust kirjuta-
nud, aga rääkis Gerd Negro juubeli puhul meelsasti oma tantsuõpetajast
ja -õpingutest. Kahjuks ei taibanud ma küsida, kas 1924. aastal Tartust
ülikooliõpingutelt (erialaks etnograafia) tagasi Tallinna tulek oli tingitud
pelgalt majandusoludest (nagu Helmi Tohvelmanil), või mängis
mingit rolli ka äsja Eestisse naasnud Negro tantsuõhtu ja tema stuudio
avamine. Igatahes võimaldas töökoht Riigi Statistika Keskbüroos
J. Kurfeldtil 1924. aastal ühena esimestest õpilastest stuudiosse astuda.
Vanuse poolest tantsuõpinguteks hiljavõitu — aga meie kutseliste
tantsijate esimeses põlvkonnas oli peaaegu kõigiga nii.

G. Negro ise oli, ka mitte verinoorena, läbi teinud E. Jacques-
Dalcroze'i rütmikakursuse ja õppinud ungarlasest saksa tantsupedagoogi
ning -teoreetiku Rudolf von Labani stuudios. Tantsinud *Tanzbühne
Labani* solistina kuni trupi laialimine kuni 1924. aastal. Kõigest 20. sajandi
alguskümnenditel Euroopas levinud nn vabatantsu suundumustest
oli Labani koolkond ehk kõige süstemaatilisem. Seda aluseks võttes
töötas Negro peagi välja oma isikupärase lavatantsulise laadi ja
ka koolituspõhimõtted. Eriti oluliseks pidas ta õpilaste individuaalsuse,
improvisatsioonivõime, rütmitunde arendamist. (Rütmikat õpetas
stuudios vahepeal Hanno Kompus!) Algaastate nn absoluutse tantsu
huvist (väljaspool literatuurset sisu, pantomiimi, isegi muusikat) suundus
Negro peagi väljenduslik-ekspressiivse, ka süžeealise tantsu poole.
Stuudio oli koostöö Draamastuudio ja Draamastuudio teatriga, hiljem
ka "Estoniaga"; tehti ka iseseisvaid tantsulavastusi.

Justa Kurfeldt jäeti pärast nelja-aastase kursuse lõpetamist (1927)
stuudio pedagoogiks ning ka vanemasse, viieliikmelisse tantsurühma.
Ta esines iseseisvate seadetega kontsertkavades. Lavastas mõnikord lasterühmale.
Tantsis üsna olulisi rolle J. Kooli pantomiimi "Nõiaring" ja
Gluck-Angiolini pantomiimi "Õudne külaline" (Don Juan) lavastustes.
Justa Kurfeldt meenutas, et tema käis lausa endastmõistetavalt sobival
võimalusel paralleelselt ka Jevgenia Litvinova klassikalise balleti
stuudio tundides.

On üsna seaduspärane, et 1930. a saab J. Kurfeldtist "Estonia" balleti-
trupi liige. See oli Eesti toonases tantsuelus ka n-ö kõrgeim tipp. Rahel

Olbrei oli selleks ajaks juba veendunud, et teatritantsija peab valdama võimalikult paljusid tantsulaade. Ise tantsuhariduse põhja saanud Litvi-
novalt, vahepeal end Saksamaal jm moodsamates laadides koolitanud, koostas ta 1926. a "Estonia" rühma algtuumiku erihariduseta noortest, et neid ise välja õpetada. 1940. aastate alguseks oli ta rühma kutsunud ka mõned puht-balletiharidusega tantsijad. Aga Neggo stuudio vaim oli talle ehk lähedasem.

Justa Kurfeldti mõtteühtsus R. Olbreiga väljendub siiski ennekõike ta kirjutistes. Sest juba 1931. aastal sunnib haigestumine ta tegevantsija ametist loobuma. Samal aastal nähtavasti algab järjekindel tõlketegevus. 1930. aastail kirjutab Kurfeldt ka artikleid tantsu kohta ning astub 1936. a taas Tartu Ülikooli, mille lõpetab 1942. a etnograafina.

Võimalik, et see kitsam erialavalik on pisut seotud 1930. aastate keskpaiku toimunud diskussiooniga eesti rahvatantsu omapära, võõr-
mõjutuste, ka rahvatantsu lavalise kasutamise ümber. 1935. a väitles J. Kurfeldt neis küsimustes peamiselt ajakirja *Olion* veergudel literaat Jaan Perdiga.

Nn vaikiva oleku aeg teatavasti intensiivistas niihästi rahvusühtsuse ja positiivsuse nõudeid kui ka ametlikku tähelepanu kunsti rahvuslikkusele. "Ametliku rahvusluse" nõue õhutas demokraatliku loomevabadusega harjunud kunstiiimestes ka protestivaimu. See on taustaks R. Olbrei ettekandele 1935. a teatripäeval: vaidlust ja paksu verd tekitas ballettmeisteri väide eesti teadaolevate rahvatantsude võõr mõjulisusest, vähesest omapärast: "Seepärast ei jää meil lavatantsu loomingu teist teed kui käia vabaloomingu järgi. Igas kunstnikus on loomulik dünaamika, mis annab ka tantsule rahvusliku omapärasuse" (*Teater*, 1935, nr 5). Peatselt järgnenud J. Kurfeldti kommentaar "Kellelt võiksime õppida tantsukunsti alal?" (*Kunst ja Kirjandus*, 19. mai 1935) valas omakorda õli tulle. Autor nendib rahulikult, et mõjutusi saadakse ja antakse kõikjal, "küsimus on vaid selles, kas ja mil määral suudetakse ülevõetu loovalt ümber töötada". Järgneb iseloomustus Euroopa rahvaste tantsudele, alates Hispaaniast "kus rahval on tants nii-üelda veres. [...] Ei ole olemas hispaanlannat, kes ei tuleks juba emaihust tantsitarina — nii konstateeris seda nähet Cervantes". Järgneb poola, ungari, prantsuse, itaalia ja mustlastantsude iseloomustus (tundub, et silmas ei peeta niivõrd etnograafilist rahvatantsu, vaid pigem selle lavaseadeid, nn karaktertantsu). Huvitav, et kõrgeimale ei aseta J. Kurfeldt selles artiklis mitte niivõrd vene rahvatantsu kui selle pinnalt väljakasvanud klassikalise balleti koolkonna, mis oli itaalia ja prantsuse balleti õpilane "ja ületas hiljem oma õpetajad. Ta hingestas prantsuse liigvormilisuse ja itaalia virtuooslikkuse". Kogu rahvatantsu-diskussiooni käigus (mis

kasvab üle ka tantsukoolituse valda) pöördub autor korduvalt tagasi slaavi rahvaste, eriti aga venelaste erilise tantsuande juurde, tsiteerides tõestuseks ka ajakirju *Der Tanz* ja *Dancing Times*. Selles on isegi nagu mingit trotslikku vastuvooluujumist. Aga veel rohkem äratundmist, et vahepealne, kohati diletantlustki soosiv ühekülgne vabatantsuvaimustus vajab süsteemset koolilist vastukaalu.

J. Pert möönab folkloorikogujatele kättesaadava hilisema rahvatantsu laenusust, kuid süüdistab tantsupraktikuid, eriti Olbreid, samuti Kurfeldti, üleolevas suhtumises "eestluse tantsulisele omaloomingule" ja ebateadlikkuses ("Eesti vana rahvatants" — *Olion*, 1935, nr 11). Tema kirjutises ei puudu teatud olupoliitiline alatoon. J. Kurfeldti aga on ärritanud ebaõiglane süüdistus R. Olbrei vastu ja ka see, et J. P. tahaks eesti tulevases tantsukoolituses näha täielikku lahtiütlemist võõrmõjudest ning mingi täiesti oma süsteemi ja tehnika loomist.

J. K. jääb nn rahvusliku kunstantsu asjus sellisele veendumusele: "Võime ehk siin jõuda mingile omaloomingule selles mõttes, nagu seda taotleb praegu meie näitekunst: süvenemise teel oma rahvusse, oma rahvuslikku psühholoogiasse, eestlasesse (nii nagu ta on ja elab praegu, mitte mingisse otsitud ürgeestlasesse)" ("Kellelt võiksime õppida tantsukunsti alal?" — *Kunst ja Kirjandus*, 19. mai 1935).

Vahepealsetel aegadel on n-ö rahvusliku tantsulavastuse probleem mitmeti lahendatud, proovitud ka rahvatantsu sammude otsese tsiteerimise ja varvaskingadesse tõstmise enamasti ummikteid. On ehk täpsemalt piiritletud ka ürgsemaid elemente tänaseks säilinud rahvatantsujäädvustustes. Usun, et parimad lavastused M. Murdmaalt ("Eesti ballaadid", uus "Krat") ja Ü. Vilimaalt ("Kodalased", "Tiina") järgivad omas ajas, omal kombel Neggo-Urbeli-Olbrei-Tohvelmani olemuslikku traditsiooni, mida ilmselt toetas J. Kurfeldt selle tekkimise algaegadel.

Kõige ülalöelduga seostub ka tantsupubliku kasvatamine, sest vähegi teadlike vaatajate nappus tekitas nõiarangi, mis omakorda halvast tantsukunsti arengut, nii et mõnigi huvitav professionaal nii "plastika" (E. Ilbak) kui "klassika" (A. Ekston) poolelt esines peamiselt välismail. Erastuudiote üksikud õpilasõhtud võivad n-ö kodupublikut täis olla, kuid see ei anna pidevust. Ja J. Kurfeldt asub järjekindlalt propageerima nii umbusklike "Estonia" ja "Vanemuise" majandusjuhtide kui teatrivaatajate ees tingimatut vajadust regulaarselt iseseisvaid tantsulavastusi võimaldada. Mitte piirduda vaid teiste lavažanrite teenindamise ja kaunistamisega, nagu seda R. Olbrei trupil mitmel aastal teha tuli ja vastloodud I. Urbeli tantsurühmal (1935) "Vanemuises" paistis ees seisvat. Õhutades huvi tantsuteatri vastu, teeb Justa Kurfeldt intervjuusid, kirjeldab värvikalt balletiproove, alustab ajakirjas *Teater* sarja eesti

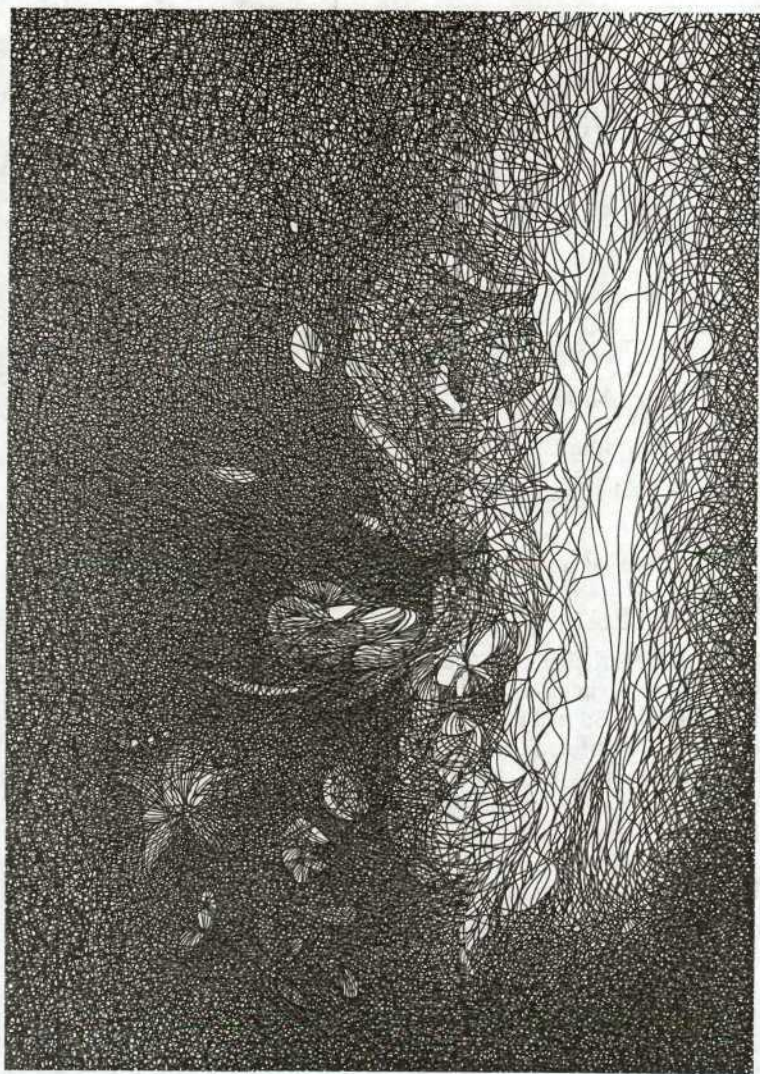
tantsustuudiotest. "Nüüd võiks ehk peaaegu loota, et meil, vähemalt Tallinnas, on võidetud oma kindel tantsupublik" ("Eesti balleti 10 aastat" — *Teater*, 1936, nr 5, lk 66–69).

Õnneks oli kõigile järgnevatele rasketele aegadele vaatamata J. Kurfeldtil võimalus veenduda lootuse põhjendatuses. Kord väiksema, kord suurema eduga on meie mõlemal muusikateatril sestpeale alati regulaarsed tantsulavastused kavas olnud. Võib öelda, et nii mõnigi veendumus, mis J. Kurfeldti ammustest artiklitest vastu vaatab, on osutunud teatritantsu ajaloos prohvetlikuks. Tantsukoolkondade vahelised salimatused pole (ka meil) küll kadunud, kuid Neggo-Olbrei-Kurfeldti aegadel tärnanud sünteesiv ja mitmekesisust väärtustav mõte on kajastust leidnud nii muu maailma kui õnneks Eestigi lavatantsu uuema aja saavutustes.

Tasakaal on tantsutehnika oluline mõiste. Aga selle taotlemine võib tähistada ka ühe harmoonilise isiksuse elu- ja kunstihoiakut.

Taaspublitseerimiseks valitud J. Kurfeldti artikkel on kirjutatud omaaegse mõttevahetuse käigus. Kuid oma tiheduses sisaldab see ka autorile iseloomulikke üldisemaid seisukohti. Mõiste "estraad" sai nõukogude ajal pelgalt kerge meelelahutuse tähenduse. J. Kurfeldt tähistab sellega tantsu väljaspool teatrilavastust, kontserdilaval.

Lea Tormis

NAIMA NEIDRE

“VABA EESTI”

Vaba Eesti Võitlusrinde häälkandja

VABA EESTI

Nr. 4 (14) — Aprill 1944.

Vaba Eesti Võitlusrinde häälkandja.

Paljunda “Vaba Eesti’t” ja levita oma kindlais eestimeelseis sõprus- ja tutvusringis.

Massilised vangistamised.

Saksa NKVD aktsioon.

Kohalik Sicherheitsdienst (sakslaste NKVD) on eestlaste seas ette võtnud massilisi vangistamisi. Kinni on võetud peamiselt meie haritlaskonda kuuluvaid mehi ja naisi. Vangistatute hulgas on Tartu ülikooli õppejõude — prof. Moora jt., asutuste ja ettevõtete juhte — Kalurite Keskuse juhataja O. Mänd, kirjastus “Agronoomi” juh. E. Kull jt., arste — dr. Sarv perekonnaga, dr. Vastalu, dr. Gerda Bürger jt., advokaate, insenere, ametnikke — adv. Pessa, ins. Pääbo naisega, omaaegne Eesti Panga dir. Kivisild, bolševike poolt kühüdatud poliitikategelane Rud. Paabo abikaasa koos tütreaga jt. Need on ainult üksikud nimed, arreteeritud on aga juba esimese paari päeva jooksul üle saja inimese.

Vangistamised jätkuvad. Ükski eestlane, kes pole end saksa okupatsioonivõimudele maha müünud, ei või end enam oma kodus ega töökohas kindlana tunda. Pimeduse saabudes luuravad Sicherheitsdiensti agendid majade ümber, vedades sealt Gestapo inkvisiitorite kätte inimesi, kelle südamel pole ühtki kuritegu.

On kordumas 13/14. juuni 1941.

Algus 9. numbris.

Vangistamiste eesmärk.

Vangistatute seas on ainult üksikud poliitikatgelased ja rahvajuhid. Enamuses näeme seal inimesi, kes on tagasihoidlikult oma kohtadel töötanud, täites lojaalselt okupatsioonivõimude korraldusi.

Esimesel pilgul näib olevat mõistmatu, miks need inimesed on toorelt oma perekondade juurest ära kistud ja vanglamüüride vahele heidetud.

Kuid nii näib see ainult pealiskaudsel vaatlemisel. Sakslaste silmis on vangistamiseks põhjus olemas, isegi väga kaaluv põhjus — kõik vangistatud mehed ja naised on ju e e s t l a s e d, eesti intelligentsi esindajad, kes võib-olla julgesid loota, et Eesti kord teenitult oma eluõiguse tagasi saab. Sellest on Gestapole küllalt, et inimestelt vabadust ja koguni elu röövida.

Vajalikku süüdistusmaterjali oskavad Gestapo provokaatorid juba valmis septseda. Selles annavad nad enamlaste NKVD-le isegi silmad ette. Pole ime, kui varsti “Eesti Sõnas” loeme, et kõik vangistatud on Stalini agendid või Churchilli ja Roosevelti abimehed invasiooni läbiviimisel läänes.

Eesti rahva teovõimsamat kihti, haritlaskonda hävitada — see on Gestapo aktsiooni tõeline eesmärk. Nimekamad tegelased, kelle iga sammu teraselt valvatakse, on esialgu vabadusse jäetud ainult kartusel, et nende vangistamine rahva meeled liiaks ärevile ajaks.

Nii loodavad natsid murda eestluse vaimse selgroo, suruda meie rahvas õigusteta orja seisukorda. Nii loodavad nad vabaneda neist kindlameelseist rahvuslikest kihtidest, kes võõraste okupantide survele, olgu need kommunistid või natsid, kunagi alla ei anna.

Balti sakste käsi mängus.

Kirves on pandud eesti rahva elava puu külge. Oht oleks suur, kui sakslaste seekordne aktsioon tõepoolest oleks õnnestunud. Kuid oma iseseisvuse eest võitlev eestirahvas jääb ka seekord peale, nagu 25 aastat tagasi.

Oma seekordse rünnakuga on Gestapo lootnud tabada Vaba Eesti eest võitlevat organiseeritud rinnet otse südamesse. Selles mõttes on aga lõök märgist kaugelt mööda läinud ja tabanud tühja õhku. Vaba Eesti kants püsib vankumatult, sest see on kogu eesti rahvas. Ja kui mõni võitlejaist langebki sakslaste ohvriks, siis tuleb tema asemele kümme uut.

Mida aga Gestapo oma tagakiusamisega kindlasti saavutab, see on kõigi eestlaste veel tihedam ja otsustavam koondamine oma ühise lipu alla.

Ja teiseks tulemuseks on, et senine sõbralik suhtumine saksa rindesõdurisse, kes võitluses enamlusega on meie relvavennaks, on saanud ränga hoobi. Viha täidab võitleva eesti rindemehe südant, kui ta kuuleb, mis-suguse vägivallega koheldakse tema vendi ja õdesid, kes tagalas on niisama kaljukindlalt valvel enamluse vastu, nagu seda sõdur ise on eesliinil. Kui saksa tubli sõjavägi Gestapo nuhke õigel ajal korrale ei kutsu, siis võib niisugustel vägivalletegudel olla saatuslikke tagajärgi.

Teadku saksa tagalakangelased — baltlased ja landesverlased, et eesti sõduri südames on käskijaks ainult sini-must-valge lipp. Ka siis, kui sakslased eesti mehe rinda riputavad raudriste.

Telgitagusteks niiditõmbajaiks Gestapo vangistamise-aktsioonis on tegelikult balti sakslased, kes korraldavad siin kompromiteeriva materjali kogumist eestlaste kohta, kasutades selleks kõige alatumaid provokatorlikke võtteid. Väljaspool hädaohtu tagalas oma nahka hoides, püüavad nad iga hinna eest oma sooje kohti säilitada ja eestlaste paljastamisega oma olemasolu siin õigustada.

Mustatöö tegijad.

Vangistamise aktsiooni teostamiseks on tegevusse rakendatud terve kari eesti rahvuse kuuluvaid SD agente. Nende seas on inimjätiseid, kes arvavad nüüd jälle oma paraja aja saabunud olevat. Nemad ongi eesti rahva hävitamises mustatöö tegijate ülesanded enda peale võtnud.

Neid mehi tunneme meie enamuses juba kommunistide päevilt, mil nad punaste võimumeeste käsilastena eestlasi NKVD küüsi toimetasid.

Eriti on saksa Gestapos kannuseid teeninud Ed. Freibach, kes Eesti ajal oma nime muutis Vabaojaks, ja nüüd jälle endise saksa nime tagasi võttis. See mees on paljusid eesti noori vanglasse ja surma saatnud. Freibach-Vabaoja väärilisteks kaaslasteks on: noormees Uesson (notari noorim poeg); eestiaegne läbikukkunud poliitilise politsei agent, hiljem musta nimega eradetektiiiv ja enamlaste ajal NKVD agent Poom; pealinna agulites tuntud kraadepoiss Jurken, keda kasutatakse peamiselt provokatsiooni ülesandeiks; edasi — lätlane Lesinš jt. Inimliku moraali madalaimale astmele on langenud SD agent Mikson, omaaegne jalgpallimängija. Eesti ajal oli ta poliitilise politsei agent. Nõukogude režiim ei kõverdanud tal imelikul kombel juuksekarvagi. Sakslaste tulekul sai ta poliitilise politsei ülema Lepiku abiks. Koos oma šefiga vangistasid nad süütuid inimesi, piinasid neid metsikult ja hukkasid ilma kohtuta. Ohvrite korterid rüüstati paljaks, varandused jagati omavahel. Niisugune "konkurents" ei meeldinud sakslastele: mõlemad politseijuhid pandi vangi. Lepik, kes saksa ülemuse mustadest tegudest liig palju teadis,

mõisteti surma. Miksonile anti armu, kuna ta rea oma endisi sõpru ja kaasvange reetis. Nüüd on ta teenekas SD agent.

Mõrtsukad ja vargad, enamlaste agendid ja kraadepoisid on sakslaste abimeesteks hoolimatu terrori teostamisel eestirahva kallal. Käskikäes nendega aitab eestluse selgroogu murda Rahvakasvatuse Peavalitsus — tema ülemaalse nuhkide — "usaldusmeeste" võrguga. See asutus jälgib teatavasti "rahva meeleolusid", ning tema ettekannetest läheb teine eksemplar kohe Gestapo kätte.

OLGEM VALVEL!

Võitlus iseseisva vaba Eesti eest nõuab julgust, otsustavust ja ohvri- valmidust. See võitlus nõuab aga ka valvsust, enesepiiramist ja tarka kaalumist sõnades ja tegudes. Arge viige ennast ja oma mõtteosalisi liigse usaldusega, kergemeelse jutuga ja ettevaatamatu tegutsemisega asjatult hädaohtu. Aeg tõsisteks mehetegudeks läheneb. Siis õiendab eestlane oma arved ka kõigi nende alatute hingedega, kes praegu aitavad saksa natsidel ja landesverlastel eesti rahvast hävitada.

Vaba Eesti Võitlusrinne.

*

VABA EESTI*

Nr. 5 (15) — August 1944

Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja

Paljunda "VABA EESTI't" ja levita oma kindlais eestimeelseis sõprus- ja tutvusringes.

Ajalooline samm

Eesti Vabariigi Rahvuskomitee loomine

Augustikuu algul kogu Eestis levitatud proklamatsioonist sai üldiselt teatavaks, et meie kodumaal on loodud kõigi omariikluse alusel seisvate Eesti Vabariigi poliitiliste rühmituste esindajaist EESTI VABARIIGI RAHVUSKOMITEE. E. V. Rahvuskomitee on enese kuulutanud kõrgemaks täitvaks võimuks Eesti Vabariigis ja on asunud juhtima eesti rahva vabadusvõitlust.

*Masinakirjas mustand käekirjas parandustega. Kursiivis on osad, mis mustandis on kustutatud. Kirjutusmasinal tehtud parandusi pole siin välja toodud.

E. V. Rahvuskomitee tegutseb meie maal praegu valitseva Saksa okupatsiooni tõttu pöranda all. Tema isikulist koosseisu pole arusaadavalt põhjusil avaldatud, kuid on teada, et sinna kuuluvad teovõimsad rahvuslikult mõtlejad mehed nii vanema kui ka noorema generatsiooni hulgast.

Ühteaegu E. V. Rahvuskomitee väljakuulutamisega on Rahvuskomitee avaldanud oma seisukohad ja esialgsed juhised korralduse nr. 1 kujul.

E. V. Rahvuskomitee lähtub seisukohast, et riigiõiguslikult pole Eesti Vabariik hetkekski lakanud olemast. Rahvuskomitee täidab oma peale võetud ülesandeid kuni Eesti Vabariigi põhiseaduslike organite tegevusse astumiseni.

E. V. Rahvuskomitee rõhutab oma proklamatsioonis, et eesti rahvas ei [tunnista oma esindajaiks ei nn. "Nõukogude Eesti valitsust" ega]* ka nn. "Eesti Omavalitsust", kes mõlemad on ainult võõraste okupatsioonivõimude organid. See on ainuõige seisukoht, sest üks on verise enamluse sõnatu ori, eesti rahva mõrvajate ja küüditajate kamp, teine — saksa natside kannupoiss ja truualamlik käsutäitja. Nad mõlemad on Eesti iseseisvuse hauakaevajad ja meie vabaduse surnumatjad. Ühe jumal on Stalin, teise — Hitler, kaks diktaatorit, kes parajal juhul jälle võivad käed kokku lüüa ühiseks eesmärgiks — eesti rahva hävitamiseks, nagu see toimus 1939. aastal.

Juhtida eesti rahva olemasolu-võitlust, eesti rahvale uuesti iseseisvust ja vabadust kätte võidelda — see on E. V. Rahvuskomitee tööväli ja eesmärk. Seejuures arvestab E. V. Rahvuskomitee oma ülesannete vastutusrikkust tundes täiel määral reaalse olukorraga ja suunab oma praeguses tegevusjärgus kogu jõu Eesti maa ja rahva peavaenlase — enamluse vastu. Ta hoiatab mõtlematute tegude eest, mis vahekorda saksa tubli sõduriga asjatult võivad rikkuda ja meie ühisrinnet enamluse vastu nõrgendada. See näitab, et E. V. Rahvuskomitees on mehed, kel on vajalikku poliitilist pikka meelt ja rahvajuhilt nõuetavat kannatust sündmuste küpsemise äraootamiseks. Kuid samal ajal võime olla kindlad, et nende meeste poolt ei tehta kellegagi mingit kompromissi, kui asi puutub Eesti iseseisvusse ja meie rahva vabadusse.

Eesti Vabariigi Rahvuskomitee loomine ja tegevusse astumine on välismaailmas leidnud elavat vastukaja. Seal tõlgendatakse seda õigusega eesti rahva vankumatu tahteavaldusena — võidelda viimseni oma riikliku iseseisvuse eest.

* Kasutatud kserokoopias pole rida nähtav. Nurksulgudes tekst on tagasitõlge venekeelsest tõlkest.

Iga eestlase kohuseks on Eesti Vabariigi Rahvuskomiteed tema vastutusrikkas ja ennastohverdavas töös igati toetada ja hoolitseda, et Rahvuskomitee poolt üles seatud sihtjooned kõige laiemates hulkades teatavaks saaks ja üksmeelselt nende järgi talitataks. Nii saavutab eesti rahvas need suured eesmärgid, mille pärast käib otsustav võitlus.

Sõja areng ja välispoliitiline olukord

Sündmused läänes arenevad tormilise tempoga. Pariisi langemine on prantslaste vastupanuliikumisele andnud uut hoogu. Saksa väed on kahe tule vahel. Liitlased on suurte jõududega teostamas võimsaid ümberhaaramisoperatsioone. Oma vägesid päästa püüdes taganevad sakslased kodu suunas.

Idas püüab venelane oma suvise ofensiiviga avanenud võimalusi realiseerida viimseks hüppeks Saksa elutuiksoonte kallale. Et sakslased väga tagasihoidlike jõudude rakendamisega tema strateegilist peaesmärki — kiiret sissetungi Ida-Preisimaale — senini edukalt takistada on suutnud, näitab, et Moskva juba oma viimase panuse vaekausile on heitnud, millele tal enam nimetamisväärselt lisa anda ei ole. Meelitava eesmärgi ees — sõjategevust Saksamaa pinnale viia — mida enamlased juba ammu oma rahvale on töotanud, ei kohkuks nad ühestki ohvrilt tagasi. Kuid jõud on lõpukorral.

Venelaste edasitung Lõuna-Eestis on seletatav ainult seal rakendatud nende Saksa väeosade madala võitlusmoraaliga, kes omal ajal Leningradi alt paaniliselt põgenesid ja sellest senini toibuda pole suutnud. Tublide Eesti väeüksuste ja värskemate Saksa reservide kiire kohaletoomisega peaks punaväe kiilud Eestis olema kiiresti likvideeritavad.

Sõda läheneb lõppfaasi ja ühes sellega hakkavad ikka enam selguma liitriikide poliitilised lõppsihid ja nendega seotud omavahelised vastuolud — eriti Inglismaa ja Nõuk. Vene vahel. Nende vastuoluliste [küsimuste lahendamiseks püüavad mõlemad pooled puhtsõjalise]* edu näol rohkem trumpe oma kätte saada.

Nähes liitlaste võidukäiku läänes, püüab Stalin idarindel raskuspunkte kord ühte, kord teise rindelõiku paisates lõpplahendust saavutada. Et see tal senini pole õnnestunud, selles on omajagu teeneid Vene liitlasele Inglismaal. Balkani sõjakäigule, mida Moskva oma monopoliks peab, kus liitlastel midagi ütelda ei tohi olla, lükkas Churchill osava malekäiguga riivi ette. Suhete katkestamine Türgi—Saksa vahel löi olukorra, kus liitlased iga hetk Balkanil sekka lööma võivad hakata.

* Kasutatud kserokoopias pole rida nähtav. Nurksulgudes tekst on tagasitõlge venekeelsest tõlkest.

Pööre Rumeenias, tema sõttaastumine senise liitlase — sakslase vastu on anglo-ameeriklaste kaasaraäkimise õigust Balkani asjades veelgi suurendanud. Marssal Tito kohtamine Churchill'iga Roomas omandab nende sündmuste taustal erilise tähenduse. Inglased on juba ilmselt asunud Nõuk. Vene mõju paralüüeerimisele Vahemere ruumis.

Teine valus ninanips tabas Moskvat Poola küsimuses. Poola pagulasvalitsuse peaministrit Moskvasse Stalini juurde saates, deklareeris London ametlikult, et ta Poola ainuseaduslikuks esindajaks peab ainult Londonis asuvat Poola valitsust, kujunegu läbirääkimised Moskvas missuguseks tahes. Meenutagem seoses sellega, et Stalinil on Moskvas Poola jaoks loodud oma punane valitsus Poola vabastamiskomitee nime all. Oma pahameelt avaldas Stalin Londoni külalise demonstratiivse alavääristamisega vastuvõtuseremoonial ja kallaletungidega ajakirjanduses.

Need paar näidet kinnitavad, et Inglismaa ja Ameerika on hakanud Nõuk. Liidu suhtes tarvitama juba kindlamat ja kategoorilisemat tooni. Küsimuses pole muidugi mitte ainult Poola või Balkan, vaid kogu maailma ähvardava bolševistliku diktatuuririigi murdmine. Venemaa tuleb välja lülitada Euroopa valitsemisest — see liitlaste seisukoht hakkab avalduma ikka selgemini. Ükski neist anneksioonidest, mis Nõuk. Liit on teostanud Euroopas pärast käesoleva sõja puhkemist 1939. aastast peale, ei leia anglo-ameeriklaste poolt tunnistamist.

Saksamaa, kes natside poliitika tulemusena maailma areenil on nurka surutud, peab paratamatult püüdma Londoni ja Moskva huvide kokkupõrget oma huvides ära kasutada, niipalju kui suure heitluse lõpujark selleks võimalusi annab. Suures kitsikuses oleks ta valmis igasugusteks tehinguiks. Anglo-ameeriklaste poliitilistest kombinatsioonidest Hitleriga ei saa olla juttugi. Jääks üle Venemaa. Kuid praegu punaarmee valitseva meeleolu juures ei saa ka see kombinatsioon kõne alla tulla. Pole tõenäoline, et selleks avaneks väljavaateid ka tulevikus. Sõjategevuse areng sihib sinna poole, et Saksa väed läänes jätkavad taganemist kuni oma riigi piiril oleva kindlustusvööndini — Läänevallini. Idas, kus niisugune kindlustusvöönd puudub, peab sakslane püüdma punaarmee oma riigi piiridest võimalikult kaugel hoida, et Inglise—Ameerika ja Venemaa vahel järjest teravnevate vastuolude lõkkele lõõmises endale sõja lõpul soodsamaid tingimusi välja kaubelda. Eesti rahvas peab kuni selle ajani vastu pidama ja tegema kõik, et punane laine meie maad ei saaks üle ujutada.

Vaba Eesti Võitlusrinne.

Kodumaa pävasündmusi

Soomes sõjaväes teeninud eesti vabatahtlikud jõudsid 19. aug. tagasi kodumaale, et siinsel rindel asuda võitlusse enamlaste vastu. Tegemist on siin nende noormeestega, kes omal ajal Saksa mobilisatsiooni eest hõimumaale põgenesid, seal otsekohe sõjaväkke astusid ja soomlaste vabadusvõitluse enamlaste vastu kaasa tegid. Kodumaa saatuslikul tunnil ei saanud nad enam võõrsil viibida. Nad tulid omal soovil siia tagasi, nõudes, et neid viivitamatult rindele saadetaks.

Niisugune ohvrimeelne isamaa-armastuse väljendus tundus siinseile sakslastele uskumatu olevat. Nad ei eeldanud nii suure üksuse tulekut [ja ei]* olnud meeste vastuvõtuks vajalikke korraldusi teinud. Selle tõttu ei saanud mehed kolm päeva sõduritoitu. Nälg ei tarvitsenud tulijad ometi tunda, — selle eest hoolitsesid siinsed inimesed, kes sõdurid nende laagris ülles otsisid ja nende jaoks oma suupärasemad toidutagavarad kaasa tõid.

Võitlusvaim ja distsipliin Soomest tulnute hulgas on eeskujulik. Meeste esimeseks nõudmiseks oli, et nad lahutamata üksusena saadetaks rinde sellesse lõiku, kus enamlaste surve on kõige tugevam. Endale sellest põhjendamatult ohtu kartes on aga sakslased rinde huvi ohverdades Soomest tulnud löögijõulise väeosa killustamisele asunud.

*

Tallinnas on teatavaks saanud noore advokaadi Illis Paabo surm kohalikus Keskvanglas. Omaksed said sellest teada alles pärast tungivaid järelepärimisi, kui laip oli sakslaste poolt juba maha maetud. SD poolt välja antud surmatunnistuse järele olevat I. Paabo oma elu lõpetanud enesetapmise teel poomise läbi. Kadunu oli ühes oma ema ja kahe õega vangistatud rahvusliku hoiaku pärast.

VABA EESTI VÕITLUSRINNE

**

v I Oma võim

v II Võõra vaimu rünnak

*Kasutatud kserokoopias pole need sõnad nähtavad. Nurksulgudes tekst on tagasitõlge venekeelsest tõlkest.

*Käekirjas märkused viimase numbril juures, mahatõmmatud.

III Kodumaa elu

v EVR väljakuulutamine ja korraldused

Vangla elu; vangide äraviimine, nn. "aktsiooni-mehi", kes on veel vanglas, Paabo enesetapp, uusi vangistamisi.

v Tegurid EO ümber — Libe, Kaarep. Mis teevad omaval. direktorid (Vendti ärid). Uus pressišeff Oinas (Punane Marta), Mereti langus, Muti tõus.

NB IV Venelaste hirmuteod. Läti kogemused

Sakslaste rüüstamistöö enne taganemist ja evakueeritud piirkonnis

v Ter[r]ase lahkuma sundimine

v Soome poisid

IV Enamlased Lõuna-Eestis:

Senise okupeerimise käik. Sakslaste taganemine. Eestlaste osa senises vastupanus. Venelaste hirmuteod. Leedu—Läti kogemused (Balt. Nyh.)

v IV EVR loomise vastukaja välismaal

Bruno Kalninši ja Ludvig Seja vangistamine

v I Juhtkiri — EVRK

v II Omad mõtted

III Kuidas enamlased Eestisse tungisid.

Eesti töölisorganisatsiooni juhtide koosolek

IV Enamlaste hirmuteod Lõuna-Eestis

V Kodumaa elu (soome poiste tulek. Pöördumine nende poole, vangide ära viimine ja osaline vabastamine, Paabo enesetapp, evakueerimine ja varand. hävitamine, saksl. "soomuse tegemine" [teksti kõrval: v Plk. "Sakste leeris"], v pressišefi määramine (Pun. Marta!), Meret, Libe, Mäe, Mutt, Vendt.

v VI EVRK loomise vastukaja välismaal (teatavakstegemine, ajalehtede kirjut.)

VII Sõja areng

Välismaa ajakirj. ja autoriteetide avaldusi Eesti (Balti) küsim.

Portree: Mäe ("Ilmade ettekuulutamine"), petroleumi geschäft

O. Soots 6.04.1945*

(Lõpp)

*Venekeelne allkiri.

ARVUSTUS

MORAALIFILOSOOFIA POLIITIKAT ÕIGUSTAMAS

Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve. *Konflikt. Konsensus. Moraal: Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000.

Kõne alla tulev raamat peaks kõige järgi otsustades olema sündmus Eesti filosoofilises kultuuris, sest ärgitab arutama ka laiemalt filosoofia ja sotsiaalteaduste ning võimaluste üle Eesti ühiskonnas. Nõukogude okupatsioon ja kommunistlik ideoloogia tekitasid Eesti intellektuaalset lähiajaloo üsna raskesti täidetava tühiku, mis kindlasti kõige enam annab tunda tänapäevase sotsiaal-poliitilise filosoofia hõredusena. Järjekindlamalt kui mujal asendati Vene ajal just selles valdkonnas mõtlemine sõnadetegemisega ja igat sorti valmisskeemidega. Siiski, antitotalitaarset, subjekti intellektuaalset suveräänsust toetavaid argumenteerimisviise sai viljelda juba enne perestroikat, kui vaid osati ja ka taheti. Kogu teos on näide sellest, kuidas vähem ideologiseeritud valdkondades — väärtusteooria, ajaloo filosoofia jne — arenenud mõttekultuur võib olla universaalselt konverteeritavaks kultuuriliseks “kapitaliks”, mis võimaluste tekkides migreerub edukalt ühest valdkonnast teise.

Raamatul on formaalselt kolm iseseisvat ja omanäolist autorit. Selle mõtteruumi põhikujundaja on Tartu ülikooli praktilise filosoofia professor Eero Loone (praegu juba *professor emeritus*), kelle õpilasteks Tanel Mätlik ja Valdar Parve nii või teisiti on. Autorid on loobunud oma arutuspositsiooni täpsemalt määratlemast, kui selleks mitte pidada “normatiivsust”. Kuid nad esindavad filosoferimisviisi, mis kindlasti pole “kontinentaalne” ega mitte ka “analüütiline” selle traditsioonilises tähenduses. Samas hakkavad need erinevused poliitika filosoofias selle aastatuhande vahetusel üha raskemini adutavaks muutuma.

Siiski on mõistlik pidada silmas sissejuhatavas peatükis rõhutatud viisikoolkondade erinevust sisukoolkondade erinevuste suhtes. Nõukogulikkude malli viljelevad “mõtlemislaadina” või *viisina* edasi mitu poliitilist esseisti, kes sisulistes küsimustes väidavad end olevat kõige nõukoguliku vastased. Nad ei aima, et põhierinevused mõtlemises seisnevad *viisierinevustes*. Just viisidiktaat võimaldas diskursiivset kont-

rolli haritlaste üle ka siis, kui vaadete sisust nii väga enam ei hoolitud. *Viisierinevuste* olulisuse rõhutamine filosoofias, nii et arutlemise tehnilised aspektid kujundavad viisikoolkondi ja laiemalt mõjutavad seega üldse mõtlemise kvaliteeti — see on kogu raamatut sissejuhatav ja kandev juhtmotiiv.

Raamatu autorid ei veena kedagi end toetama, nad tahavad aidata maailma paremini mõista. Tunnetuse konstrueerivast loomusest johtuvalt on sotsiaalteadlaste esitatud väidete “uskumine” või “usaldamine” väga tundlik teema. Neid kas tahetakse esitada objektiivsetena (et ennast upitada) või siis jälle täiesti suvalistena (et teisi maha teha). Sellisele soovile rajanevad Eestis endiselt populaarsed üleskutsed kirjutada näiteks *objektiivne* Eesti ajalugu. Mõningate sündmuste toimumist (objektiivsust kui vaatlejast sõltumatust) saab vahel isegi kindlaks teha, kuid end ajaloo käiku esindama seadnud EKP (talle endale objektiivselt võimatuks tundunud) lahkumisega peaks olema objektiivse ajalookirjutamise/tunnetamise pretensioonid Eestis olema ammendunud. Ajaloo kui seletava jutustuse konstrueerivad surelikud inimesed. 19. sajandil räägiti looduseaduste “avastamisest”, tänapäeval akadeemilises seltskonnas üldiselt enam mitte. “Objektiivsuse” taotlus, tõesidkursus, pretensioon tõele, see on osa võimudiskursusest ja sellisena ohtlik pretensioon. Objektiivse ajaloo võimalikkuse eeldamine ja nõudmine on autoritaarse mõtlemise sündroom. Muidugi võib niisugune arusaam rajaneda ka lihtsalt elementaarsel harimatusel, aga harimatusega autoritaarsuspürgimust välja ei vabanda. Seepärast juhiksin siinkohal eriti tähelepanu raamatu autorite distantseerumisele “tõest”, juba peakirjaski peegelduvale antitotalitaristliku *pluralismi* rõhutamisele. Hoiak on olemuslik kogu raamatu vaimule, toob meid lähemale 20. sajandi teisele poolele ja juhatab uude sajandisse. Kuigi, nagu autoridki osutavad, totalitarism võib võtta ka vorme, mis väliselt vabadusi ja demokraatiat kaitsevad — nagu näiteks range liberalism. Hayeki-taoliste liberaalide moraalfilosoofilised arusaamad on lähedased sotsiaaldarvinismile; empiirilises maailmas viisid need Franco ja Pinocheti tüüpi režiimide toetamisele.

Pluralistlikel positsioonidel on Läänes teoreetiliseltki raskem olla kui vahest võiks arvata. Miks, see selgub raamatus. Kuid vähegi kutseline poliitikafilosoofia ei saa nõustuda endastmõistetavustega, samuti mitte suvaga. Ideologiseeritud mõtlemine või tahteline ehk sundmõtlemine (*wishful thinking*), mis näiteks käsitab rahvaid loodusliku faktina, muidugi kergendab poliitilist mobiliseerimist ükskõik mille heaks — ka Eesti taasiseseisvumise toetuseks. Moraalsed õigustused võib sel juhul seada kõrvuti looduseadustega. Kuid inimkooslused, nende hulgas ka rahvad, pole looduse poolt antud loodusloolised faktid. Reflektiivne

mõttetegevus ja (sisemine) dialoogsus võib olla poliitiliselt stabiilsete ja väga tugevate analüütiliste mõtlemistraditsioonidega maade privileeg (kus vaidlusküsimuseks on näiteks "deliberatiivse demokraatia" nüansid). Kuid me peame suutma aru saada ka nende argumentidest ja argumenteerimisviisidest. Kui me seda ei suuda, siis ähvardab meid "intellektuaalne koloniseerimine". See tähendab poliitikas selliste argumenteerimisviiside valitsevaks muutmist, mida me ei suuda või ei julge mõistlikult enda konteksti asetada. Näiteks inimõigused, eriti selle liberaalses arenduses, on nii tundlik teema, et kui selle üle väideldakse asjatundmatult, olgu kasvõi põhjendatult, võidakse väitlejaid kergesti kahtlustada lihtsalt arengupeetuses, minevikutraumade kahjustustes või mõnes muus orgaanilises puuduses. Kontseptuaalselt juba loomult tühjana ja ilma empiirilise kontrollita võib see ideestik aga endast järele jätta tasalülitatud kultuurilise kõrbe. Et see meile ei meeldi, on väheoluline.

SOTSIAALTEADUSED JA POLIITIKAFILOSOFIA

Raamatu sissejuhatav, Eero Loone kirjutatud osa on diskursiivsete formatsioonide pörkumiste analüüsina poleemiliselt isikupärane. Peatükid nagu "Kultuuridepaljusus seotud maailmas", "Separatism või rahvuste enesemääramine", "Interventsioonid, rahvuslus, suveräänsus" osutavad, milliseid argumente võetakse tõsiselt kultuuriliste ja mittekultuuriliste koosluste kaasaegses tsiviliseeritud dialoogis. See on küsimus moraalselt õigustatavast ja ka poliitiliselt põhjendatavast kollektiivsete subjektide moodustamisest kuni omariikluse loomiseni. Eero Loone esitatud argumentatsioon haakub kohati üsna lähedalt argumentidega, mida Allen Buchanan toob rahvuse moodustamise õigustuseks kuni suveräänse riikluse taotlemiseni (ehkki nad jõuavad tihti erinevatele tulemustele). Buchanan'i õigustamisraamat on intrigeeriv selle poolest, et ühe näitena analüüsib ta Leedu iseseisvuslaste argumente, nii nagu need kõlasid meie rahvaste taasiseseisvumise lävel (Buchanan 1991). Peale õiguslike argumentide olid rahvusvahelise avalikkuse silmis olulised ka moraalsed õigustused, ja need ei olnud tingimata toetavad. Avaramalt tunnetusliku eesmärgiga on Eero Loone kirjutatud peatükid "Pluralism" ning "Kollektiivsed konfliktid: allikad ja lahendatavus", mis ehk võinuksid seista probleemikäsitluste teoreetilisema raamistusena raamatus isegi eespool.

Läheneemisviis, millele autorid toetuvad, on Läänes juba tootnud riulitaid kirjandust, ent vajab Eestis vahest mõningast kommentaari. Poliitikateaduse all mõeldakse tavaliselt üht sotsiaalteaduste alamliiki, mis kasutab tegelikkuse kohta uurimise teel hangitud empiirilisi and-

meid ja ehitab vastavaid seletusmudeleid. Seda teadust võib nimetada ka riigiteaduseks. Poliitikafilosoofid, kes avaralt võttes on ka "poliitikateadlased" (ehkki võivad esineda edukalt poliitikafilosoofidenagi), toimivad teisiti. Nad nimelt üritavad ehitada inimesi normatiivselt kohustavaid käitumise ja argielu korrastamise mudeleid ning reeglistikke. Muidugi on see erinevus paljusk "vette tõmmatud joon" — sotsioloogilised mudelid on tihti normatiivsed ja rajanevad filosoofilisele argumentatsioonile võrdsuse, õigluse jms ideede vahendusel. Normatiivseid mudeleid aga kontrollitakse empiirilise andmestikuga.

Moraalne normatiivsus pole "seadusandvalt" kohustuslik, kuid vastavalt väärtuselistele alusvalikutele asetab edasistele valikutele ning arutlustele üsna selged reeglid. Alusvalikutele vastavalt võib konstrueerida erinevaid normatiivseid mudeleid. Paradoksaalsel viisil on poliitikafilosoofia suuresti subjekti enesekonstrueerimine, mitte niivõrd sotsiaalse maailmaga tegelemine. Poliitikafilosoofiale omaste moraaliarutluste eelduseks on mitmesuguste võimete kandja, vähemalt iseenast austava ja enesekriitilise refleksiga (nagu näiteks eeldab Rawls) "mina" olemasolu. See on veidi leebem kui kantilik lähtekoht, mis eeldab enamat: indiviid peab olema võimeline autonoomseiks, transsendentaalse ratsionaalsusega moraalset põhjendatud valikuiks, tõustes nõnda kõrgemale lihtsalt heteronoomse empiirilise situatsiooni seatud piirangutest. Monistlikud või universalistlikud liberaalid on lähemal kantiaanidele. Selle uurimuse autorid esindavad pigem John Rawlsi, Isaiah Berlini, Michael Walzeri jt pluralistlikku normativismi "minasust". Ja kui nad muidu tõrjuvad igasuguse "essentsialismi", siis juba moraalifilosoofia olemasolu põhjenduseks peavad nad eeldama vastavate atribuutidega subjekti. Teine asi on muidugi selle subjekti "moraali" päritolu tuleamine.

Protseduur, millele Tartu kolm "normatiivset filosoofi", nagu nad end ise nimetavad, peamise argumendina tuginevad, on "õigustamine". Raamatu sisuliste arutluste aluseks olevate arutluskäikude paremaks järgimiseks oleks muidugi kasulik olla juba eelnevalt tuttav samalt autoriteeringilt pärineva raamatuga *Mõistlike valikute õigustamise filosoofilised eeldused* (1995). Käesolev uurimustekogumik on suuresti "mõistlike valikuid" ja nende argumenteerimist käsitletud raamatu jätkuks, nüüd juba konkreetse ainese käsitlemisel. Moraalne õigustamine on "demokraatlik", dialoogiline protseduur. "Õigustused on arutelud, mis selgitavad, millistel kaalutlustel tuleb mingil valimisel eelistada mingit üht lahendust. Õigustusarutelud sisaldavad nii viiteid asjaoludele kui ka lähteväärtusi fikseerivaid väiteid" (lk 10). Protseduur on "demokraatlik" sellepärast, et see ei pretendeeri tõe. "Õigustatuse puhul

võib, erinevalt tõest, olla tegemist suurema ja väiksema õigustatusega" (lk 11). Õigustuskursuses pole võimalik vältida väärtustamist ja normatiivseid seisukohti.

Lisaks eristaksin eesti keeles veel *õigustust* ja *õigustamist kui moraalifilosoofilist argumenteerimist*. Maailm kõneleb suuresti õigustamise ehk moraalifilosoofia keeles. Selle filosoofia ümberpanemisel inglise keelest võib tekkida mõtteline "mõra". Nimelt seondub õigustamine (mitte õigustus) ehk *justifying* sõnaga *justice*, millel on õiglusele viitav konnotatsioon (mida saab tõlkida *õigluse*, ja pealegi on veel sõnake *fair*). Õigus võib olla õiglane ja võib seda mitte olla. Õigustamine toetub moraalikriteeriumidele, mitte "oludega" põhjendamisele. Veelgi enam — moraalifilosoofiline õigustamine (*justifying* ja vastavalt *justified*) vastandub pragmaatilisele õigustusele, empiirilisele põhjendamisele ja vahel ka apoloogeetikale. Valdar Parve on *intended to be justified* tõlkinud "kavatsetavasti õigustatud"; pakuksin selle asemele "kavatsuslikult õigustatud". Aga Valdar Parvel on veel arvukaid keeleuenduslikke ettepanekuid (nagu hüvestuedendamine ja kahjustuspagu), mida maksab arutada.

Nagu Eero Loone esile toob, võib eesti keeles teha mõnd vahet, mis inglise keeles pole nii olulised või ei torka alati silma. "Seletusele" on nimelt anglo-ameerika filosoofias reserveeritud vahel üks selge sisu, mis liitub Hempeli uurimustega ajaloolisest seletusest. Eesti keeles peab ta mõistlikuks hoida vahet "selgituse" ja "seletuse" vahel. Päris põnev on lugeda eestikeelset arutlust probleemide kohta, millest on kirjutatud ja loetud eelkõige inglise keeles, ja imetleda, kuidas see eesti keeles kõlada võib. See on huvitav kogemus. Eesti keeles filosoofia tegemine on ka meie emakeele intensiivne loomine. Algupäraste ja kõitvate tekstide kirjutamine on väga oluline panus eesti keele kasutusala laiendamisse ja üldse moraali- ja poliitikafilosoofiasse. Nii luuakse empiirilisi eeldusi järgnevaks moraalseks argumentatsiooniks rahva kestmise õigustatuse kohta!

MIDA SIIS ÕIGUSTATAKSE JA MIKS SEDA VAJA ON?

Nagu raamatu keskne autor Eero Loone sissejuhatuses selgitab, huvitavad kirjutajaid eelkõige mitmesugused kollektiivsusused (inimeste hulgad ehk rühmitused), neid puudutavad olukorrad, seega riik, rahvused ja rahvusriigid ning ka olukorrad, kus indiviidid on üksteise suhtes kvaasi-valitsuslikul positsioonil. Autorid pakuvad mitmesuguste kollektiivsusute üldvastena sõna "kogukond" (inglise keeles *community*). Eestlased on üks kogukond, mille jätkuv olemasolu võib vajada õigustamist.

Mida siin siis õigustada on, võivad küsida ja kindlasti küsivad need, kes kindlal häälel räägivad, kuidas "oleme siin tuulisel paepealsel elanud juba 5000 aastat" ja ei väsi toomast argumente järjepidevuse igihaljustest. Sotsioloogia ning ajaloo väiteid ja argumente on siiski mõistlik eristada moraalsetest argumentidest. Sotsioloogilised faktid ei ole piisavad ega pruugi rahvusvahelisele avalikkusele, inimõiguslastele, Euroopa Liidule ja vahel ka meile endile olla üldse argumentideks, et elu jätkata rahvuskollektiivina! Väga levinud arusaamade kohaselt on õigused ja seega moraalne õigustus olemasoluks üksnes indiviididel, aga mitte kollektiividel. Liberaalide jaoks on rahvuslus intellektuaalne katk. Natsionalismi keel on rahvuse õiguste ja kohustuste keel, mis oma loomult on eetiline diskursus. Kuid nagu nad osutavad, päädib see vägivallla ja sallimatuse õigustamisega. Rahvuskollektiive kaitsva diskursuse ehk natsionalismi edendajaisse ei suhtuta just lugupidavalt.

Natsionalismi uurijate suur enamik on siiani keskendunud selle kui ideestiku või kui poliitilise nähtuse käsitlemisele, selle mõju selgitamisele, mitte aga natsionalismi kui veenva ideestiku õigustatuse analüüsimisele. Rahvusluse levikut ja mõjusust seletatakse majanduslike tingimustega inimeste psühholoogiliste omaduste jne vahendusel. See-ga pole uuritud mitte ideid endid, nende mõjukuse (veenvuse) põhjusi, vaid selgitatud on väliseid tingimusi. Rahvuslus on seni jäänud suuresti kõrvale liberalismi ja kommunitarismi suurest veelahkmest. Raamatu kõige üldisemaks taustaks ongi kommunitarlaste ja liberaalide aastakümneid kestnud dispuut, mis on hargnenud monistide ja pluralistide mõõduvõtmiseks. Nüüd on võimalik mõlema poole argumente katsetada ka selleks, et õigustada eesti rahva olemasolu või siis jälle selle ärakaotamist.

Kommentaariks olgu öeldud, et moraalifilosoofia kasutamine rahvusluse õigustamiseks on üsnagi haruldane, viimasel ajal aga laieneva ringkonna harrastus (David Miller, Yael Tamir, Will Kymlicka ja ehk veel mõni). Jäme ots on siiski tõsiliberaalide käes, kes peavad natsionalismi paheks ja selle kui partikularismi erijuhu kasuks esitatavaid argumente küündimatuks, eelkõige emotsioonidele toetuvaks häälitsemiseks. Eero Loone ja Tanel Mätlik arvavad, et natsionalismile võib leida kaalukaid õigustusi ka moraalifilosoofia keeles (ja muidki argumente).

Rahvuse olemasolu õigustamine moraalifilosoofias on keeruline protseduur. Esiteks tuleb eeldada, et kogukondlus (*community*) on üldse väärtuslik, teiseks peavad natsionalistid suutma argumenteerida, et rahvuslik või rahvuslikkuse printsiibi alusel kujundatav kogukond on väärtuslik, ja kolmandaks ka veel põhjendada, et mingi konkreet-

ne rahvuskogukond (näiteks eestlased) on väärtuslik. Väärtuslikkuse poolt argumenteerimine tähendab selles kontekstis moraalset õigustamist, (ja vahel ka *quasi*-sotsioloogilist argumenteerimist). Järjekindlate liberaalide arvates ei saa natsionalistid seda laadi õigustamisega hakkama ja põhimõtteliselt ei saavatki nad leida argumente, sest nad seavad endale võimatu ülesande esitada mingit partikulaarsust universaalse printsiibina.

Kogu moraalifilosoofia ja sellele omane argumentatsioon rajaneb üldkehtivale väärtustele. Rahvust saaks väärtustada üksnes kõige üldisemate, üldkehtivate moraaliprintsiipide laiendamisel konkreetsele rahvusele. Sotsioloogiline (ontoloogiline) argumentatsioon ei ole liberaalide arvates tõsiselt võetav. Sotsioloogiline argumentatsioon ehk viitamine tõsiasi järele, et rahvused eksisteerivad tegelikult (*de facto*) ja neist on tuletatav üksikisiku identiteet, on empiiriliselt küündimatu ja sobimatu ka oma konservatiivsuse tõttu. Indiviidi identiteedi seisukohalt tähendaks rahvuseluse veenev õigustamine seda, et esiteks näidataks, et indiviididel on oluline kuuluda kogukonda, teiseks, et kogukonnaliikide seas peaks olema esindatud rahvuskogukond, ja kolmandaks, et just mingi konkreetne kogukond, nagu näiteks eesti rahvas, on olemuslikult tarvilik kellegi identiteedile. Kultuuriline natsionalism nimelt püüab õigustada natsionalismi identiteedi kaudu kui indiviidi minasuse, moraalset teadvust, rahvuskultuurides näha identiteedi asendamatu või väga raskesti asendatavaid loojaid.

Poliitiliste natsionalistide argumente omariikluse õigustuseks vaeb Eero Loone. Traditsiooniliselt olulised kogukondliku solidaarsusega liituvad õigustused selle raamatu probleemiks ei ole. Pluralistlikult väärtuspälsuse positsioonilt saab koguni osutada probleemidele, mis diagnoosivad liberalismis uusautoritaarsuse jooni (hoolega tegelevad sellega globaliseerumise kriitikud). Raamatu autorid osutavad, et rahvuste olemasolu on õigustatav normatiivselt ja põhjendatav ka empiiriliselt. Kui Eero Loone ja Tanel Mätlik esindavad üldisemalt pluralismi, siis konkreetsemas rahvusele keskenduv diskursuses ei oska neid siiski kindlalt arvata "liberaalsete natsionalistide" perre. Kuid nad näivad kasutavat viimastele lähedasi õigustusi (lisades muidugi omi ja algupäraseid).

Argumentide repertuaar, mida liberaalid rakendavad natsionalismi vastu, on mitmekesine. Osa neist on käsitlemist leidnud ka Tanel Mätliku kirjutatud peatükkides "Indiviid, kogukond, moraal" ja "Kultuurikogukondade huvidekaitse", mis keskenduvad kogukondade olemasolu õigustamisele just kultuurikooslustena. Liberaalidel on natsionalismi vastu esitada huvitavaid, aga ilmselt ka nõrku argumente. Eesti lu-

gejale on huvipakkuv, kuidas näiteks rahvuste tarbetuse õigustamiseks viitavad liberaalsed moraalifilosoofid (näiteks Nicholas Buttler) dissidentlusele kui tõendile, et identiteedi konstrueerimiseks pole kogukonda vaja. Buttler väidab, et oma suveräänse moraalse identiteedi loomiseks pole dissidendid vajanud mitte kogukonda, vaid ainult vabadust, sõltumatust kogukonnas (seega näiteks nõukogude rahvast, sealhulgas ka nõukogustatud eesti rahvast). Ta väidab, et dissidendid võisid säilitada oma väärikuse ja vaimse iseseisvuse üksnes väljaspool kogukonda ja järgida väärtusi ja norme, mis pole selle kogukonna normid, vaid hoopis eitavad seda kogukonda. Buttleri kujutus "sõltumatuist" väärtusi kandvaist üksik-dissidentidest on empiirilisel küsitav. Ta ignoreerib tõsi- asja, et dissidentlus rajanebki mõttekaaslaste kooslusel — dissidentide gruppidel; nad on olnud tugevad just mõttekaasluses. Ka ideematerjali nõrkuse puhul rajanevad nende programmid "negatiivsel identifikatsiooni". Peale selle: dissidendid ja nende väärtused ei representeeri mitte neid endid. Dissidendid, ka siis, kui nende hulgas oli väga unikaalseid isiksusi, on ikka olnud teistes kogukondades, Lääne ühiskondades või ajaloolistes ühiskondades (nagu Eesti Vabariik) loodud väärtuste vahendajad. Oma n-õ ühemeheõda olid nad sunnitud pidama tihti sellepärast, et võim lahutas nad ühiskonnast — aga seda ei teinud nad ise.

Eero Loone toimetamisel valminud koguteos ei ole õpik ega mitte ka mujal maailmas tehtu tutvustus. Suures osas on see algupärane uurimustöö, milles on originaalseid ideid ja argumente. Selle mitmed tulemused (elkõige Eero Loone omad) on kättesaadavad ka ingliskeelsele lugejale. Siiski julgeksin seda soovitada õpetamiseks, kohatisele esoteerilisusele vaatamata. Raamat esindab väga selgelt teatavat kirjutamiskultuuri. Esitus on väga reljeefne. Siit võib leida parimaid näiteid sellest, kuidas eesti keeles probleeme formuleerida, üldisemaid küsimusi alaküsimusteks jagada, leida poolt- ja vastuargumente jne. Ehkki eestikeelsele lugejale mõeldud, kannatab raamat välja võrdluse Läänes tehtava "normaalteadusega". Keskmise lugeja jaoks võivad jääda esialgu õhku niisugused passaažid, nagu: "väited otsustamiste kohta Rawlsi algsõnaga ei ole falsifitseeritavad, sest algsõnaga ei ole empiirilisel kättesaadav" (lk 52) või: "kui jätta sõna 'seletus' kitsaks hempe- liaanlikuks terminiks (isegi laiendatult statistilistele protsessidele), siis võiks kasutada sõna 'selgitus' " (lk 90). Autor eeldab, et huvilisel on ajaloo ja moraalifilosoofia alal üsna hea lugemus. Raamatut on soovitatav lugeda mitu korda, ikka leiab midagi inspireerivat.

Mõningat briti filosoofia mõju ja autori isikupära peab lugeja edaspidi kindlasti arvestama. Leheküljel 4 seisab (kahjuks vaid leheküljealusel ptiikirjalise viitena) nimelt vastuvaidlematu tõde, mis peaks rahuldama

vähemalt üht osa objektiiivse tõe taotlejaist, vahest umbes 29,4 protsenti nende ridade lugejaist: "Universumi, elu ja üldse kõige alusküsimuse vastus peaks muidugi olema teada, sest selleks on ju "nelikümmend kaks". Sellele pole midagi olulist lisada. *Sapienti sat.*

Kirjandus

- Buchanan, Allen 1991. *Secession: The Morality of Political Divorce From Fort Sumter to Lithuania and Quebec.* San Francisco: Westview
- Buttler, Nicholas 2000. Civic nationalism: A liberal perception. — *Nations and Nationalism.* No. 6, pp. 111–127

Rein Ruutsoo

EDITORIAL NOTE

On the initial pages of the issue MA in ethnology Heiki Pärdi, the present curator of Tartu Art Museum, discusses the Estonians' attitude to time in the 20th century. Before World War II the Estonians had a predominantly rural lifestyle, but by now they have become an urbanised nation. Sixty years ago more than 2/3 of Estonians lived in rural areas, now at least 2/3 live in towns or urban-style country settlements. The peasants' circular (cyclical) and polychronic time system has yielded to the linear time system characteristic of capitalism. The era when the clock was unnecessary has been replaced by an era when time is precisely measured. In the second half of the 19th century the Estonians learned about the new concept of time, which said that "time is money, and there is never enough of it." Broadly speaking, the first half of the 20th century meant the "theoretical" acquisition of the new attitude; its practical application began only in the second half of the century. In the public discourse the modern capitalist concept of time became prevalent as early as at the beginning of the century, but the majority of people, the peasants, still shared the medieval understanding of time. In the early 1940s Estonian life was crushed by the political cataclysm that abolished independent statehood and interrupted the construction of modern society that had successfully begun. For the following fifty years, the Estonians had to live in Soviet society that rested on entirely different principles. On the one hand, Soviet practice destroyed the modern treatment of time, on the other hand, enforced it. Formally, the purely capitalist understanding of time was predominant in that time's pseudo-socialist society, but in everyday life people constantly experienced its inappropriateness or even absurdity. Nonetheless, extensive industrialisation and urbanisation were conducive to the application of the modern time system. This had a particularly great effect on the rural population. Forcible collectivisation de-

stroyed the peasants' traditional, relatively independent treatment of time and their lifestyle. However, people's minds do not change so quickly as the surrounding environment. Therefore, it may be early to say that the peasants' world picture with its understanding of time has been entirely and irreversibly lost among Estonians.

The voluntary organisation Memento and the government committee investigating foreign occupations' repressive policies assert that at least 150,000 people out of Estonia's 1.5 million population fell victim to the Communist regime. They were either assassinated or deported, died in concentration camps or fled to foreign countries. The Soviet regime arrested forty-eight government members, only three of whom survived. In the article by Jaan Kross, a classic of Estonian literature, these objective events remain in the background. Instead, the author speaks about subjectively experienced political attitudes that are conducive to political criminality. Various keepers of Stalinist legacy claim that, from a viewpoint of formal law, Zhdanov's political farce of 1940 is still legitimate in Estonia. As examples, the writer mentions the Russian academician Kudryavtsev's interview to the Finnish newspaper *Uusi Suomi* (26 May 1990) and an interview with the former Public Prosecutor General of Russia Yuri Skuratov in *Eesti Päevaleht* as late as in May 2000.

The same theme continues in the article by Lauri Mälksoo, a doctoral student of law at Humboldt University in Berlin. He examines one aspect in the repressive policy of the Soviet occupation regime — mass deportations in June 1941 and March 1949. The author attempts to answer the following questions. Did the deporters violate any norms of international law, and if they did, then which ones? Who should be responsible for committing the organised crime of deportation? Should now, more than half a century later, anyone bear responsibility for deportations? In practice the question can be reduced to the following one — is the situation legally and politically satisfactory if, after the restoration of independence, the courts of the Republic of Estonia have condemned a few perpetrators of the March 1949 deportations, but there is no general legal assessment of deportation as an extensively organised act of state policy?

Paavo Roos, lecturer of archaeology at the University of Lund, views exile as a phenomenon in itself, providing examples from ancient Greek and Roman history. The Athenians had their own method of banishment, ostracism, which has hardly ever been used elsewhere. It did not involve confiscation of property; in ten years one could return and continue his life. On the whole, the Athenians used diverse forms of banishment. Athens is known as a city of trials for impiety (*asebeia*). The most famous of these was held against Socrates in 399 B.C., which resulted in capital punishment, although it could have been exile as well. Political exiles were sent outside the state's legal boundaries, and in Greek cities or in Rome under the kings or in the initial centuries of the republic one did not need to travel far. Very little interest has been taken in an entirely new form of banishment that was introduced by Augustus. Earlier the person banished could choose his place of exile; from then onwards he was not only banished from a place but also to a certain place. For example, the emperor chose the place for Ovid's exile and demanded that he remained there. In the belles-lettres section we publish an elegy from Ovid's collection *Tristia* that he created in exile.

The author of the following article is John R. Searle. In the 1960s and 1970s he advanced the theory of speech acts created by John L. Austin. Thereafter he has been engaged mainly in the philosophy of mind, particularly in the criticism of cognitive science. One of his best-known writings in this field is the present article, which includes the so-called Chinese room argument. The discussion over its validity has lasted for twenty years without showing any signs of abatement. In the 1990s Searle dealt mostly with the problem of consciousness. The present article can be viewed as an attempt to explore the consequences of two propositions. (1) Intentionality in humans as well as animals is a product of causal features of the brain. The author considers this to be an empirical fact about the actual causal relations between brains and mental processes. This proposition maintains that certain processes are sufficient for intentionality. (2) Instantiating a computer program is never by itself a sufficient condition for intentionality. The main argument of the paper is directed at establishing this claim. The article attempts to show how a human agent could instantiate

a program and still not have the relevant intentionality. These two propositions have the following consequences: (3) The explanation how the brain produces intentionality cannot be that it does it by instantiating a computer program. This is a strict logical consequence of (1) and (2). (4) Any mechanism capable of producing intentionality must have causal powers equal to those of the brain. This is meant to be a trivial consequence of (1). (5) Any attempt literally to create intentionality artificially could not succeed just by designing programs but would have to duplicate the causal powers of the human brain. This follows from (2) and (4). The author advances the argument that only a machine could think, and only very special machines, namely brains and machines with internal causal powers equivalent to those of brains. That is why strong artificial intelligence has little to tell us about thinking, since it does not concern machines but programs, and no program by itself is sufficient for thinking.

The turn of the century and of the millennium also marks the centenary of modern physics. In this context, Henn Soonpää, professor of physics at North Dakota University, compares Max Planck to a giant. Several generations of physicists stand on his shoulders, but Planck himself has not received enough honours and recognition. On 19 October and 14 December 1900 Max Planck presented his results at the conferences of the Society of German Physicists in Berlin. His summarising article "Über das Gesetz der Energieverteilung im Normalspektrum" was published in 1901. Main additions to the quantum theory appeared in the 1920s. Louis de Broglie (1925) introduced the idea that material bodies have a wavelength; it is connected with momentum by the formula $p = h/\lambda$, where h is Planck's constant. In 1926 Erwin Schrödinger derived his famous formula that makes it possible to calculate the bodies' wavelike characteristics from potential and energy. Werner Heisenberg (1925) discovered the principle of indefiniteness: it is impossible to know both: momentum and location. By 1928 quantum mechanics was "completed". The last three quarters of the century have not introduced any principal changes. Quantum mechanics has become an extremely important tool for physicists, chemists, astronomers, electrical engineers and many other scientists. Its most significant technological ap-

plications are the “building stones” based on solid body physics like transistors and chips without which present-day computers and many other instruments would be impossible.

Next, Dorothee Einstein Krahn speaks about her husband, the Estonian mathematician Edgar Krahn (1894–1961). The family of Krahns fled to Germany when the Russian troops occupied Estonia in 1940. In 1941 Edgar Krahn was offered a job with the Aerodynamische Versuchsanstalt (AVA). Later, when already working at AVA, he became a part-time lecturer at Göttingen University. The work at AVA meant an abrupt change from pure mathematics, which had been his research area until then, into hydrodynamics and particularly into aerodynamics. In 1949 he was employed by the British Admiralty. Edgar Krahn’s most extensive task at the Admiralty Research Laboratory concerned the trajectory of self-targeting torpedoes. In 1953 Edgar Krahn left for the USA where he continued his work at the Naval Ordnance Laboratory. Krahn’s most significant paper on random walker was published only after his death.

The cross has accompanied the nations and states of Europe since the fifth century, primarily as a Christian symbol. Its long-time development is described in the article by historian Tiit Saare. Although the traditional viewpoint is that early Christians hated the cross, and some historians (Michel Quenot) think that the cross was a Christian symbol from the beginning, it became the main symbol of Christianity as a result of natural development. In languages belonging to the Christian cultural space the Latin *crux* changed from a concrete thing to a concept expressing a symbol. The sign of the cross became established in European culture in the period of crusades, the wars that became known by this name in the 17th century at latest. Through throne orders, heraldry and naval ensigns, the cross became secularised into a present-day sign.

Moonika King, a graduate student at the Faculty of Theology, University of Tartu, introduces the Baltic German scholar Karl Girgensohn (1875–1925). He was born and worked mostly in Estonia, although he was active outside his native land as well. He found wider recognition mainly in Germany. By his theological views, K. Girgensohn was a representative of the modern positive

trend. Arguing with Feuerbach and Ritschl, he emphasised in his works that not human needs are sources of religion but a power independent of all human wishes that brings forth religious ideas in people and through these ideas influences people's feelings and will. His main work *Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens* (1921) asserts that the core of Christian religion is its mental content, i.e. the idea of God, and Christian religiosity is centred on the function of the ego. At that the idea of God is not of purely intellectual nature. Neither is it mere imagination but resembles intuitive thoughts rather. In Girgensohn's opinion imagination and will are of secondary importance in religious experience. The core of religious experience is the merging of the ego function with the idea of God. This book by Girgensohn is considered the first monumental work in experimental psychology of religion in Germany.

The press of the mid-1930s discussed the originality of Estonian folk dance, foreign influences on it and whether folk dance could be used on stage. On the 100th birth anniversary of Aita Kurfeldt, who is known mostly as a translator, we reprint an article by her from 1935. There she analyses the tensions between different schools of dance and the possibilities of synthesising dance styles. To be more exact, she discusses different requirements of schooling for ballet and concert dance. Kurfeldt states in her article that the two forms of dance are merging whereas ballet is the winner.

In 1942 the Free Estonian Front was founded, which was the predecessor of the National Committee of the Republic of Estonia (NCRE). The NCRE was a secret organisation that fought against both Russian and German occupations and secured the continuity of the Estonian presidency and government abroad until the restoration of independence half a century later. The Free Estonian Front published its underground newspaper "Vaba Eesti" (Free Estonia). The newspaper, published in the form of a handbill, came out in about every month and a half from the autumn of 1942 to 1944. A very strong anti-nazi attitude characterised the first issues of "Vaba Eesti"; however, when the Russian troops approached Estonia an anti-Bolshevist element

appeared. On the following pages we present you the reprints of the newspaper.

In the section of book reviews Rein Ruutsoo analyses the book on the philosophy of pluralist discourse by Eero Loone, Tanel Mätlik and Valdar Parve from the University of Tartu.

The issue ends with the last part of the series of articles by Tiit Hennoste, researcher at the University of Tartu, on Estonian oral speech. The author investigates which lexical and grammatical peculiarities differentiate this variety of language from the written text, first and foremost from literary language.

The Soviet deportations from Estonia and international law: Aspects of international legal responsibility

Lauri Mälksoo

Last century witnessed innumerable atrocities and repressions against civilian populations, during the time of both war and peace. This article focuses on the issues of international law, arising from one particular case: mass deportations of civilians from Soviet-occupied Estonia to Siberia in 1941 and 1949. Approximately 10,000 people were deported in cattle wagons from Estonia on June 14, 1941; approximately 20,000 followed on March 25, 1949. (Such deportations were carried out in all three Baltic republics simultaneously.)

First, it is submitted that those state-organized deportations must be qualified as internationally wrongful acts towards the Republic of Estonia. The Republic of Estonia had been occupied by the Soviet army on June 17, 1940, and later annexed to the Soviet Union. These acts violated major international treaties that were in force between the Soviet Union and Estonia. Therefore, most countries did not recognize the legality of the incorporation of the Baltic states into the Soviet Union. In 1991, when the Baltic nations restored their independence, their identity with the states occupied by the Soviet Union

was recognized by the overwhelming majority of states. Therefore, it is right to claim that, legally speaking, the Soviet Union did never acquire sovereign rights in the Baltic republics, but was bound to follow as a minimum the rules of the 1907 Hague regulations protecting the rights of civilians in an occupied territory. By deporting civilians, the Soviet Union violated these rules blatantly, and thus breached international law against the Republic of Estonia.

Second, the individuals who organized and carried out Soviet deportations in the annexed Baltic states may be said to have committed crimes against humanity. As a matter of fact, Estonian, Latvian, and Lithuanian courts have recently passed some judgments in which the persons who carried out the 1949 Soviet deportation, have been found guilty in crimes against humanity. The author of this article discusses whether the required nexus with crimes against humanity and aggression (or war crimes), as laid out in the London Charter of 1945, can be established in the case of Baltic deportations. As the Soviet activities in 1940 violated the provisions of the so-called Litvinov convention that was in force between the Soviet Union and Estonia, the Soviet occupation of 1940 can be qualified as aggression. However, if one prefers to take a different position with respect to the legal character of the

Soviet invasion in 1940, the precedent of the Allied Control Council Law No. 10 can be invoked. This law liquidated the mandatory nexus between crimes against humanity and war (or: aggression). In any case, the issue of whether the perpetrators of the 1941 deportation committed a crime against humanity, is mostly of theoretical interest, as it seems quite unlikely at present that any person would be convicted for this crime committed almost 60 years ago. (However, as a principle, no statutory limitations apply for the perpetrators of crimes against humanity under Estonia's Criminal Code.)

One of the most challenging legal — and political — issues is whether the Republic of Estonia should ask the Russian Federation (as the state-continuator of the Soviet Union) to make reparations for these innocent Estonians who were deported in 1941 or 1949. Many of them died in Siberia, many have suffered health problems, lost their property etc. It seems that according to the customary rules of state responsibility, a claim exists that would require the Russian Feder-

ation to make good the material and immaterial damage done by the Soviet deportations. The possible options would include both monetary compensation and satisfaction (apology).

Certainly, the issue is more complicated politically than legally. It may well be that more than half a century after the deportations, the primary interest of the Republic of Estonia should not be to ask monetary compensation for those deported during the time of Soviet occupation. Instead, Russia should clearly recognize the illegality of the Soviet occupation and annexation of the Baltic states, and apologize for Soviet mass repressions. Also, it would be essential that the Russian Federation would follow the general state practice and recognize the continuity of the Baltic states.

The present author suggests that most of the disputed issues between present-day Russia and Estonia are of legal background. The possibility of judicial settlement, e.g. in the International Court of Justice, would be a viable option when no solutions can be found by diplomatic negotiations.

SISSEJUHATUS
SUULISESSE EESTI KEELDE

Tiit Hennoste

IX
LAUSUNG SUULISES KÕNES IV

Eelmises osas kõnelesime kõige olulisemast protsessuaalsusega seotud lausunginähtusest, eneseparandusest. Selles osas kõneleme lühidalt muudest protsessuaalsusega seotud süntaktilistest nähtustest:

- kuulaja algatatud parandused;
- mõned olulised toimetamispartiklid;
- lausungilõppude erijooned (sõnade lisamine grammatiliselt vales positsioonis või intonatsiooniliselt eraldi, intonatsioonilise või grammatilise lõputa lausungid, üldlõpud);
- topeltliikmed (dislokatsioonid, verbikordused jms);
- väärad hetked (rektsioonivead, valed käänded, valed arvud);
- sisedialoog teksti pinnal;
- sõnajärje ja otsese kõne ehitamise erijooned.

1.5. Teises voores algatatud parandused

Lisaks kõneleja eneseparandustele kasutatakse vestluses küllalt palju ka teise voores parandusi. Sellisel juhul algatab reformuleerimise senine kuulaja. Sellist reformuleerimist iseloomustavad järgmised jooned:¹

- paranduse algataja alustab vahesekventsi vestluses. Tuleb naaberpaar, milles käsitletakse raskust ning siis minnakse tagasi jutu pealiinile;
- sellised parandused algatatakse mõne kindla võttega. Normiks ja tüüpiliseks algatuseks on teise voores küsimus. Nendega osutab kuulaja,

¹ Kaasvestleja algatatud parandusprotsess on omaette suur probleemivaldkond, mis kuulub uurimisobjektina suhtluse alla ja mida me siinkohal ei käsitle. Vt paranduste tüpoloogia kohta T. Hennoste, T. Viha-lemm, Võõrkeele suhtlusstrateegiad. — *Akadeemia*, 1999, nr 8, lk 1571–1607. Partneri algatatud parandusi on pikemalt käsitlenud bakalaureuse-töös Krista Strandson, kellele ka siinses ülevaates on suuresti toetunud: K. Strandson, Teise voores reformuleeringud eesti vestlustes. Tartu, 2000. Vt ka K. Strandson, Kuidas vestluskaaslane parandusprotsessi algatab. — *Keel ja Kirjandus*, 2001, ilmumas.

et eelmises voorus oli tema jaoks mingi probleemne koht, mille kohta ta soovib saada vooru esitajalt reformuleeringut;

– parandused saame jagada kahte suurde rühma: kuulaja algatab paranduse ja probleemi tekitaja viib selle läbi; kuulaja algatab paranduse ja pakub ka ise probleemi lahenduse, mille probleemi tekitaja heaks kiidab või tagasi lükkab. Tüüpiline on probleemvoorude esitaja läbiviidud parandus. Seega koosneb parandusloik kahe inimese voorudest.

Kuulajal on erinevaid vahendeid paranduse alguse osutamiseks. Kõigepealt võib algatused jagada rühmadesse selle järgi, kui täpselt kuulaja probleemi lokaliseerib. Teiselt poolt võib nad jagada algatuse võtete järgi. Sellisel juhul jagunevad algatused küsimusteks, kordusteks ja algataja omapoolseteks tõlgendusteks.

1. Esimese rühma moodustavad sellised algatused, mis ei lokaliseeri probleemi täpsemalt, vaid üksnes osutavad, et eelmises voorus oli probleem. Sellisel juhul kasutatakse üldisi küsisõnu *mis*, *mida*, *kuidas* või üldisi küsimusi (*mis sa räägid?* *mis sa ütlesid?*). Samamoodi töötavad partiklid *ah?*, *mh?*, *jah?*, *mhmh?*. *jah* osutab olenevalt intonatsioonist nii mittekuulmisele kui ka kahtlusele (*jah?*). Sisuliselt on tavaliselt tegu kahte liiki probleemidega. Kõige tavalisem probleem on selles, et eelmises voorus olev info on sõnastatud liiga üldiselt, kuulaja ei saa sellest aru ning soovib, et teine täpsustaks oma infot. Teine võimalik probleem on mittekuulmine. Vaatleme näidet (1):

(1) K: räägi kuida siis on. (.)

M: millega.

K: ülemusega sõit läks. (1.5)

M: no mis ta on mis seal minna oli.

K: ah?

M: mis seal minna oli.

V: ega ta üksi- kahekesi ei olnud, nad olid nelja- neljakkeisi.

K: neljakesi=vä.

M: *mhmh?* (1.0) se (.) ülemuse sekretutka Juuremäe=Juulika (0.8) siuke-
ne (.) kena daame. (1.8)

Selles näites algatab M esimese reformuleeringu üldise küsimusega *millega*. Seda tõlgendab K nii, et küsimus oli M jaoks arusaamiseks liiga üldine ja täpsustab oma küsimust, asendades verbi *on* konkreetse fraasiga *ülemusega sõit läks*. M vastab alles peale pikka pausi ja annab küsimusele umbmäärase ning seega ootusvastase vastuse. See ei rahulda K-d, kes algatab omakorda reformuleerimise partikliga *ah*, mida aga M tõlgendab kui mittekuulmist ja kordab vastuseks eelmise vooru lõpuosa. Seejärel sekkub V ning annab infot reisiseltskonna

kohta. Sellele reageerib K, seekord konkreetse reformuleeringualgatu-
sega (*neljakesi=vä*), osutades, et see info on talle ootamatu, üllatav ja
vastuolus tema endise teadmiseiga.

Seega näeme, et siin on koos mitut tüüpi reformuleeringualgatused:
üldine küsisõna, üldine partikkel ja konkreetne fraasküsimus. Samal
ajal näitab see näide ka seda, et vestlejad võivad tõlgendada üldist
reformuleerimisalgatust selliselt, nagu on neile endale kasulik, mitte nii,
nagu partner on mõelnud. Võib üsna tõsikindlalt väita, et M-i esimene
reformuleeringualgatus ei olnud tingitud mitte arusaamisraskusest, vaid
pigem soovimatusest vastata. Samuti ei olnud K *ah?* mitte kuulmishäire,
vaid märk sellest, et teda ei rahuldanud antud vastus. Taustaks oli asja-
olu, et K teadis, et M reisis ülemusega kahekesi, ning see tekitas temas
ootuse teatud info järele, mida M ei saanud anda.

2. Teine võimalus on, et kuulaja annab täpsemalt märku, mida ta eelnevas
voorus ei mõistnud või mis temas kahtlusi äratas. Probleem ise võib olla
igasugune. Sellisel juhul lokaliseeritakse küsisõna semantika ja gram-
matilise vormi abil täpsemalt probleemkoht. Paranduse võib algatada
kas ainult täpsema küsisõnaga (*kus, kes* jne); konstruktsiooniga, mille
moodustavad probleemlikale semantiliselt ja morfoloogiliselt vastav
küsisõna + eelmise vooru vajaliku osa kordus (*mis see on, mida ta otsib,
mis siidiid, mis ta nimi on*). Harva võib neile lisanduda ka eksplitsiitne
lausung *ma ei saanud aru*. Probleemi tekitaja omakorda võib lahendada
probleemi väga mitmel moel vastavalt vajadusele: korrata probleemi
tekitanud sõna või fraasi, anda lisainfot, tihti elliptiliselt (*said sis nüüd
mingid siidiid=vä / mis siidiid / mängudega*).

3. Kolmandaks variandiks on probleemi lokaliseerimine probleemvooru
osalise või tervikliku kordusega. Selline kordus võib olla ilma küsiva-
te sõnadeta (*ei olnud?*), kuid ka koos üldiste küsivate partikkelitega *ah,
välvõi/võ, jah (ah tänava pääl? ei=või=vä?)*. Selline kordusvoor osu-
tab, et kuulaja käsitab eelnevas voorus saadud infot uena ning see
tekitab temas umbusku, kahtlusi, üllatust.

4. Neljandaks võib kuulaja pakkuda välja omalt poolt eelnevale voorule
tõlgendusi selle kohta, millest arusaamises ta kindel ei olnud (*candidate
understanding*). Pakkuja ootab oma tõlgenduse heakskiitu. Tõlgendus-
ettepanekud on seotud mitme asjaoluga:

- kuulaja ei ole kindel, kas ta tõlgendas õigesti kõneleja asesõna või
proadverbi referenti;
- kuulaja pakub omapoolset tõlgendust mõnele sõnale, mille tähenduses
või referendis ta kindel ei ole;
- kuulaja pakub mingeid omapoolseid seoseid;

– kuulaja pakub omapoolseid järeldusi, mida tema arust võib kõneleja jutust teha, kuid mida kõneleja ise otsesõnu ei öelnud.

Vormiliselt võivad tõlgendusettepanekud olla sõna, fraas või lausung ning neile võib lisanduda ka küsipartikkel *vä*, *jah*, *eks*. Tõlgendusettepanekule võib eelneda

– info uudsust osutav partikkel *ahah*;

– partikkel *et* või *nii et*, mis alustab kokkuvõtet või järeldust eelnevast jutust;

– *salte mõtled/mõtlete*, mis osutab raskusvooru tootja mentaalsetele protsessidele.

(2) A: täna ma- täna olid matused. eilses lehes oli pilt ka sest emast=ä. (0.8)
pojad peredega avaldavad kaastunnet. (0.5)

C: poegadele p(h)eredega=vä.

A: ei, pojad peredega.

B: kellele=nad kaastunnet avaldasid=sis.

A: ei, tändab noh (.) kuulutus oli. (0.5) se pildiga kuulutus oli ja all olid pojad peredega.

B: ahhaa? (2.0) mhemhe

Näites 2 ei saa C A jutust aru ning teeb tüüpilise mitteamusaamise reformuleeringu alguse, pakkudes omalt poolt välja tõlgenduse väiksimusena. A lükkab selle tõlgenduse tagasi, millele järgneb B konkreetne küsimus. Sellele järgneb A-poolne info ümbersõnastamine, mis kuulub eneseparandusena asenduse tüüpi ja algab seetõttu asenduse alguse märkidega.

Teiselt poolt võib vaadata, mida probleemvooru tootja teeb probleemi lahendamiseks. Ta teeb midagi olenevalt sellest, milline oli algatus. Kui kuulaja väljendab, et ta ei kuulnud, siis tootja kordab kas täpselt või lühemalt. Kui kuulaja osutab mittemõistmist, siis kõneleja modifitseerib oma eelnevat vooru: lisab infot, seletab mõnda sõna lahti jne. Samuti võib ta hoopis keelduda kordamisest (*ei midagi*). Probleemi tekitaja tavaliselt kordab (see on minimaalne nõue) ja lisaks muudab midagi, andes sellega märku, kus tema nägi raskuse põhjust (nt kui ta ütleb kõvemini, siis nõrgas hääles, kui selgemini, siis häälduses, kui lisaatribuudiga, siis tausta vähesuses jne).

Kui kuulaja annab märku sellest, et talle on eelnev jutt üllatav ning ta ei usu seda hästi, siis kõneleja kinnitab oma eelnevat juttu sõnaga *jah*, *jaa*, *jajah*, *mhmh*, *mqqm*, *ei ole* (jaatavas tähenduses, vastusena eitavas vormis esitatud tõlgendusele) ning võib lisada ka probleemse osa (*Liinu jah*). Samuti võib ta lisada omapoolseid lisaseletusi, mis põhjendavad tema varasemat väidet (*mao pärast jah*). Kui kuulaja on kasutanud lisaks

sõnu *sa mõtled*, võib teine korrata ka seda osa (*jah ma mõtlen iga*). Aga võib olla ka juhtumeid, kus minnakse edasi ilma reaktsioonita.

Kui teise pakutud tõlgendus on probleemitootja arvates ebasobiv, siis kasutab ta sõna *ei* koos õige tõlgendusega (*ei, nende arvutite; e:i mitte igal salgul*), aga võib lisada ka ainult õige tõlgenduse (*kakskümmend üks päeva ikka*).

(3) H: sünnipäev=sünnipäev=aga (0.8) jah (.) väike puntra[tants oli.] ja=sis

T: [perekonnatüli.]

H: ei olnud? puntratants oli. /--/

Reformuleerimisprotsess võib olla ka keerukam.

Näites (4) on juttu kraanist, mida tuleb lahti keerata. A esitab tõlgenduse selle kohta, miks ei või rohkem lahti keerata, mille K tagasi lükkab. Seejärel selgub, et see oli K enese varasem väide, mille ta nüüd ümber lükkab.

(4) A: tiir lahti=vä.

K: JAH.

A: ku=rohkem lahti on sis kukub tagant ära.

K: EI. (0.8) kui on vähem lahti ikka (.) ma ütisin valesti.

Mõnikord võib vestluspartner protsessi nii algatada kui ka ise lõpuni viia. See on väga harv võimalus, sest suhtluses on eelistatud eneseparandused. Ka sellisel juhul kasutatakse mõnikord partikleid: *ei, tähendab/tähendap, ikka*. Seega on siin osalt tegu samasuguse partiklikasutusega nagu kõneleja eneseparanduste alguses.

(5) K: ta üldse ei söönd siis=vä. (0.5)

E: ((täis suuga)) ei=no sõime küll.

K: ei (.) see pillimees ise ei söönud.

E: no ta alguses söi, võibolla ta juba s(h)öönud k(h)a oli, a kui ta siis söi pärast vast=veel.

Süntaktiliselt on meil kõigis neis parandusprotsessi osades tegu tavaliselt kolme tüüpi voorude/lausungitega:

- ühesõnalised lühilausungid, mis koosnevad kas partiklist või küsisõnast;
- tavalised lausungid;
- elliptilised lausungid;
- lausungid koos partikliga.

1.6. Toimetamispartiklid

Akadeemias nr 8, 2000 vaatlesime partikleid, mis moodustavad kõige olulisema eripärase sõnarühma suulises kõnes. Seal käsitlesime kahte partiklirühma: suhtluspartikleid ja tekstipartikleid. Käsitlemata jäi kolmas suur partiklirühm, toimetamispartiklid, mille põhifunktsiooniks on aidata kõnelejal teksti tegemisel valikuid edasi lükata ning probleeme tekitanud teksti ümber teha. Kirjakeeles on neid nimetatud parasiitsõnadeks või täitesõnadeks, klassikalises suulise kõne uurimises ka hesitatsioonipartikliteks. Auli Hakulinen jätab nad partiklite hulgast välja omaette piiripealsesse rühma. Nagu teisedki partiklid, on ka see rühm selline, mille liikmetele on homonüümne teistes partiklirühmades või teistes sõnaliikides. Parandust on võimalik läbi viia ka muude sõnadega peale partiklite, või siis fraaside ja lausungitega.

Foneetiliselt võime toimetamispartiklid jagada üneemideks (*ee, õõ, öö, mm*) ja sõnadeks, mille seas on kesksed *noh, nagu, see, või, tändab/tähendab, ei/mitte, jah/jaa, ah/ahah, mh/mh/mh, väl/või*.

Teisalt saame nad jagada konkreetsemalt vastavalt nende funktsioonile parandusprotsessis. Et partiklid on põhiliselt paranduskoha algatava rollis, on meil esmalt võimalik jagada nad selle järgi, kas nad seostuvad sama lausungi paranduste või teise voo parandustega. Sama lausungi partiklid jagunevad kaheks:

1) edasilükkajad:

- üneemid *ee, õõ, öö* jms;
- partiklid: *noh, nagu, see* jms;

2) ümbertegijad, mis osutavad reformuleerimise algust:

- üneemid;
- partiklid: *või, või ühesõnaga, või siis, või parem, tändab/tähendab, ei/mitte, noh*.

Teise voo parandusteks kasutatavad partiklid saame jagada kahte rühma vastavalt sellele, kes neid kasutab:

1) kuulaja poolt parandusprotsessi algatamiseks kasutatavad partiklid:

- mittekuulmist märkivad ja üldiselt arusaamisraskustele osutavad: *ah, mh/mh/mh, jah, odot*;
- konkreetsemalt probleemkohta osutavad partiklid, mida kasutatakse koos probleemse osa kordusega: *ah, jah, väl/võ/või*;
- omapoolsed tõlgendusettepanekud, millele lisandub partikkel: *vä, jah/jaa, ahah/ah, et, eks*;
- kuulaja poolt algatatud ja läbiviidud parandused, mille puhul kasutatakse nt partikleid *ei, tähendab/tähendap, ikka*.

2) kõneleja poolt probleemi lahendamisel kasutatavad partiklid:

– *et* + eelmise voo kordus;

– kui kuulaja oli pakkunud omapoolse tõlgenduse, siis võib kõneleja seda kinnitada, kasutades partikleid *jah, jajah, jaa, tjah, jaah, ja=jaa, mhmh, mqm*;

– aga ta võib selle ka ümber lükata, kasutades partikleid *ei, äqä, mitte + aga*.

Eelmistes osades oleme kõnelnud üneemidest ja nende kasutamisest edasilükkamiseks (*Akadeemia*, 2000, nr 7, 12), ümbertegemise alustamisest ja selleks kasutatavatest partiklitest (*Akadeemia*, 2000, nr 12), kuulajapoolsest paranduse alustamisest ja selleks kasutatavatest partiklitest (käesolevas osas), samuti pikemalt partiklitest *mhmh/mh, jah/jaa, ahah/ah, vä, et* sealhulgas ka toimetamispartikli rollis (*Akadeemia*, 2000, nr 8). Käesolevas kõneleme pikemalt eesti keele kõige sagedasemast toimetamispartiklist *noh* ja edasilükkamispartiklist *see*.²

1.6.1. *noh*

noh on eesti keele kõige sagedasem partikkel ja enimkirjutud parasiit-sõna. Suulise kõne korpuse põhjal on ta kasutussageduselt sõna number 11. Kokku on 103 000 sõna hulgas 906 *noh*-i. Seejuures on ta argikõnes 10. kohal ja ametlikus, avalikus kõnes 15. kohal, ehk teisisõnu, ta pole mingi argikõne erivahend. *noh*-i tähtsus on nii suur, et ta on ka omamoodi keele, ütlemise sünonüüm, näiteks lausetes: *Mitte üks noh enam* (= mitte üks sõna enam, mitte üks hääl enam) või *Ei jõua nohki öelda* (= väga kiire asja kohta: ei jõudnud midagi öelda).

***noh* monoloogis toimetamispartiklina.** Põhiosa *noh*-idest on toimetamispartiklid monoloogis, s.t ühe inimese pikemas jutus. *noh* võib olla lausungis igas positsioonis, kuid statistiliselt on tal kaks põhipositsiooni: (osa)lausungi alguses ja verbi järel. Intonatsiooniliselt paikneb enamik lausungipiiri *noh*-idest algava lausungi alguses ja ainult väike osa eelmise lausungi või osalausungi lõpus. Muud lausungisisesed positsioonid saame samuti jagada kahte rühma: valdav osa *noh*-e paikneb lausungis verbist tagapool ja vaid väike osa eespool verbi. See on aga ainult statistiline üldistus. Olen kuulunud juttu kunagisest Tartu ülikooli töötajast, kes kasutas *noh*-i keset liitsõna: *raud=noh=tee*.

²*noh*-i kohta olen kirjutanud varem artikli, milles on kasutatud teistmoodi terminoloogiat: T. Hennoste, Pragmaatiline partikkel NOH eesti keeles. Sissejuhatav ülevaade. — *Lähivertailuja* 8. (Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraporteja 40.) Toim. H. Sulka ja H. Laanekask. Oulu, 1994, lk 9–20.

Põhiosa jutu sees paiknevatest *noh*-idest on edasilükkamispartiklid. Need saame jagada vastavalt sellele, kas nad esinevad üksi või mingi edasilükkamissegmendi koosseisus. Lausungi alguses võib *noh* moodustada edasilükkamissegmendi üksi ja olla ka pikema segmendi koosseisus. *noh*-i ees on eeskätt sandidid *ja, et, aga, kes, nagu, ja mida*. *noh* on sealjuures enamasti intonatsiooniliselt lausungi osa. Sealjuures võib ta olla hääldatud kokku talle eelneva sandidiga (*nagu=noh, ja=noh*), aga ka talle järgneva sõnaga (*noh=ütleme*). Harva võib *noh* moodustada intonatsioonilt ka omaette osalausungi. Näites (6) on nii lausungipiiridel kui ka lausungi sees paiknevaid *noh*-e.

(6) H: sellepärast=et 'aasta saab 'otsa.

K: aa.

J: mis siss?

H: *noh*, õ se 'talv on ja **noh**, kõik siuke (0.5)

J: nh

H: [ma 'plaanisin (.) ma plaanisin] tegelt 'jõulusid teha 'niimodi=et **noh** et=et, ma 'tahaks **noh**=et

J: [dzhingi bells dzhin-]

H: Raimondi ema tuleks 'meile onju, sest **noh**, mis=ta mis'asja ta seal 'Kiviõlis, ta 'ootab Raimondit nagu 'haige onju, et=**noh** 'Raimond sis 'koju sõidaks. .hh a 'eelmine=aasta meil oli juba 'esimene 'kord, vaata me 'kumbki ei sõitnud 'koju.

J: mhmh.=

H: =me olime e (.) **noh** 'eelmine aasta esimest korda nagu 'nii=ja=s=ma mõtsin et teeks selle 'traditsiooniks onju, et ei 'sõidakski koju kahekümne=neljandal. (.) ja=s=ma 'ütsin et **noh**=et kutsu siis ema 'siia parem onju.

Erinevalt lausungipiirist on lausungi sees vähe selliseid juhtumeid, kus *noh* on üksinda. Tavaliselt on ta mingi pikema edasilükkamissegmendi osa. Selles segmendis paikneb ta erinevatel positsioonidel, siiski selge tendentsiga rühma lõpu suunas.

Harva võib *noh* olla ka reformuleeringu osa. Siis on ta enamasti reformuleerimisprotsessi toimetamisfaasis, mille jooksul kõneleja teeb uut konstruktsiooni, nagu näites (7). Seega on ta ka seal tegelikult edasilükkaja. Funktsioonilt on *noh* eelkõige leidmise väljendaja, osutades oma intonatsiooniga, et kõneleja on leidnud sobiva jätku. Harva väljendab *noh* intonatsiooniliselt otsimist. Lisaks võib *noh* olla ka reformuleerimise algust osutav marker. Sellised *noh*-id on kasutusel asenduse (näide (8)), loobumise ja harva ka kiilude (näide (9)) alguses, kuid praegustel andmetel mitte lisamise alguses. Selline *noh* võib alustada ka parandusvooru pärast kuulajapoolset algatust nagu näites (10).

- (7) A: täna ma- täna olid matused. eilses lehes oli pilt ka sest emast=ä. (0.8)
 pojad peredega avaldavad kaastunnet. (0.5)
 C: poegadele p(h)eredega=vä.
 A: ei, pojad peredega.
 B: kellele=nad kaastunnet avaldasid=sis.
 A: ei, tändab **noh** (.) kuulutus oli. (0.5) se pildiga kuulutus oli ja all olid
 pojad peredega. (1.8)
 B: ahhaa? (2.0) mhemhe
- (8) ja sis ema ütleb peene häälega talle et **noh**=et ema räägib imiku eest peeni-
kese imiku häälega et me oleme veel väikesed me veel ei suitseta;
- (9) J: tead Riina=väh. (...) seal linnas. (...) me kõnnime onju seal Raekoja-
 platsis. (...) ja=mingid mingid kaks noormeest tulevad vastu onju. üks oli
 jumala kena. (...) ja=siss (...) eh (.) noh mina hakkasin seda noormeest
 vaatama, se hakkas ka mind vaatama. (.) vaatsin vaatsin n va- noh (.)
 kõndisime ise edasi **noh** saad aru=va. (...) saad aru jah. ((keegi kõhib vaik-
 selt)) (...) ja=sis see (.) noormeest ütleb vautš hõh ma=ütsin nojah? (.) väga
 normaalne onju. (...) ei=sand silmi ära üksteiselt. päris normaalne oli.
- (10) H: noja neil on see 'ridaelamu seal (.) 'sauna ees on 'kamin. me olime
 seekord 'sauna ees, muidu eelmine kord sõime 'suures toas, nüüd sõime
 'sauna=ees siuke 'ruum on hästi ko- noh (.) kihvt 'ruum. (1.0)
 V: m
 H: kui me oleme 'klassiüritusi oleme 'teind, siis me tavaliselt oleme 'seal
 olnud.
 V: ahah (1.0)
 H: **noh** ku on 'terve 'klass olnud. (0.8) (-) seekord 'ka. (0.5)

Häälaluselt jaguneb toimetamispartikkel *noh* kolme ebavõrdsesse rühma. Üks rühm on hääldatud rõhutuna, madalalt ja vaikselt ning ei eraldu kõnevoolust. Tema ainsaks funktsiooniks on täita takerduspauus. Selliseid *noh*-e on vähe ja need paiknevad lausungi sees, põhiliselt tagapool verbi.

Küsiva/kõhkleva intonatsiooniga otsimist markeeriv *noh* on esineb harva. Tihti on ta koos pausiga ja tema taga on selge intonatsiooniline piir.

Kõige enam kasutatav on *noh*, mis osutab intonatsiooniliselt järje leidmist. Ta jaguneb konstateerivaks ja emotiivseks. Konstateeriv *noh* on hääldatud neutraalselt. Ta näitab lihtsalt seda, et kõneleja on leidnud sobiva jätku ning et tekst jätkub. Teda eristab rõhutust rühmast tugevam hääldus, mõnikord ka selge rõhk ning eelkõige see, et tema ees on tavaliselt muud edasilükkamisvahendid. Emotiivne *noh* on variant,

millel on emotiivne, suhtumist väljendav tähendus. Selle abil osutab kõneleja suhtumist eelkõige oma tekstitegemisprotsessi, aga ka jätku sisusse. Emotiivsel *noh*-il on palju tähendusi, mida võib väljendada umbes selliste lausetega: MIS SEAL IKKA; MUIDUGI!; NAGU OLIGI ARVATA; KÕIK ON NIIGI SELGE/LOOMULIKULT/NAGU TE ISEGI MÕISTATE; MA EI OSKA PAREMINI ÖELDA, AGA KÜLL TE MÕISTATE; MUL ON KAHJU ET. . . ; PAKUN MIDAGI; KÄES!.

noh dialoogis. Lisaks toimetamisfunktsioonile täidab *noh* ka muid partiklifunktsioone. Neid funktsioone võib leida eeskätt voorupiiridel olevatel *noh*-idel. Vaatleme põhilisi kontekste ja funktsioone, mida *noh* sellistes positsioonides täidab.

1. Esiteks, *noh* võib olla piiripartikkel kõnevooru alguses, mis osutab vestlusteema üleminekule analoogiliselt partikliga *no* (vt *Akadeemia*, 2000, nr 8). Tavaliselt näitab *noh*, et temaga alustatav jutt on eelmise jutu suhtes:

- kõrvalekalle jutustuse pealiinilt tausta, lisaseletuse, kommentaari, täpsustuse andmiseks. See tüüp on praegustes näidetes kõige tavalisem;
- uue teema algatamine omalt poolt, vestlusesse sisenemine (näide (11));
- teine statistiliselt sage variant on vestluse lõpetamisloigu algatamine. Sellisel juhul paikneb *noh* tavaliselt kõnevooru alguses ning talle järgneb mingi standardne lõpetamisfraas (näide (12));
- seletus;
- järeldus, üldistus ja kokkuvõte;
- oma arvamuse algus;
- minek antud situatsioonis ootuspärasesse, asjassepuutuvasse ainesse, põhiteema juurde;
- minek ebalusest otsustamise;

(11) L: 'mina ostsin ükskord 'poest (.) ma mõtsin mul=on (.) õudsel oleks vaja 'hügieenilist huulepulka. (0.5) läksin 'poodi (0.8) vaatasin=et=noh mingisugune, (1.0) tead kõik on mingid väga 'imelikud=et nh, ostaks siis selle ['maasika maitselise]

M: [**noh** mis=te teete siin, suitsetate vä.]=

T: =mhmh=

L: =jah (1.5) hhh=

(12) H: 'selge no igal 'juhul 'hea=et sa oled veel 'reedel 'Tartus.

V: jaa (0.6)

H: jah

V: '**noh** 'kohtumiseni.

H: noo 'ilusaid 'suvepäevi.

V: noo 'on 'jah 'ilusad.

H: hehe ((naerab, sest ilmad on väga halvad)) ja='jah

2. Teine suur rühm voorualguse *noh*-e on sellise vooru alguses, mis alustab eelmise vooru suhtes tõrjuvat, kahtlevat või sellega vaidlevat infot. Selline *noh* on seega mitteootuspärase vooru alguse edasilükkaja analoogiliselt muude edasilükkamisvahenditega. Harva võib selline *noh* paikneda ka mitteootuspärase vooru lõpus (*ma ei taha noh*). Sisuliselt jagunevad sellised *noh*-voorud mitmesse rühma:

– möönvad ja tõrjuvad vastused ettepanekutele. Siin võib *noh* olla nii lausungi alguses kui lõpus;

– väärust, vastuvõetamatust väljendavad, vaidlevad, möönvad, parastavad, ähvardavad kommentaarid eelnevale kõnevoorule nagu näites (13), kus voor näitab, et eelnev seisukoht oli kõneleajale sisult vastuvõetamatu.

Sellesse rühma kuulub ka tavalisi kinnisfraase (*noh, seda minagi arvasin; noh, said nüüd mis tahtsid; noh, seda me veel vaatame*). Aga samasse kuulub ka selline *noh*, mis täiendab palvet, soovi, veenmist, millega kõneleja astub vastu teise tegevusele (*Ära nüüd nutsa, noh!*).

(13) A: jaah nii et se tähendab [et 'eesti] 'kirjanikud ei (.) ei ole nigu õiged 'kirjanikud. (0.4)

C: [{}-]

A: kui kui 'lihtnimene kirjutab uvitavamalt. [(0.4) 'mina] saan sellest 'niimodi aru.

B: [*noh se on sinu*]

B: see on sinu 'isiklik 'järeltus. (.)

A: no [aga 'katsu] katsu nüüd 'ümber lükata=se, [katsu 'ümber lükata \$ 'see 'otsustus. \$]

3. Kolmandaks, *noh* võib olla edasirääkimise ärgitaja, ta võib olla esitatud küsiva või käskiva intonatsiooniga (näide (14)). Samuti võib ta olla nii reaktsioonivoor kui ka küsimus. Seega on *noh* siin suhtluspartikkel, mis võib moodustada ka üksinda iseseisva vooru, nagu näites (15). Selline kasutus on küllalt harv.

(14) V: vat 'mina olen niukene noh kah karu 'kõrva=päl ja 'maalt 'pärit ja 'meil nigu suurt ei 'õpitud seda 'asja ja mina ei 'oska seda 'õpetada kah. (0.5)
no kule 'olgu eks ma 'elistan tagasi veel sulle ü-'ükspäev noh veel=veel 'selles suhtes et kas 'Toivo 'saab 'vabaks või 'mitte. (.) aga 'mida sa sis 'kingituseks tahad. (.)

H: mt 'oi:

V: noh, lao s(h)ooovid \$ 'lagedale. \$ mhemhe (0.5)

H: \$ 'kuud ja 'tähti. \$

V: kuud ja 'tähti. (.) nood on liiga 'kõrgel, noid ei saa 'kätte.=

(15) V: jaa

H: 'Raido=vä.

V: **noh**.

H: sa täna 'trenni lähed=vä.

V: jaa.

H: 'on ikka jah. (.)

4. Neljandaks, harva on *noh* ka lausungi või kogu vooru lõpus. Sellisel juhul tähendab ta umbes: *Kas sa ei saanud aru* või *Ma ei saa aru, mis see tähendab*. Selline *noh* võib alustada reaktsiooni eelneva kõneleja täpsema info nõudmisele või reformuleeringu algatamisele, kui kuulaja leiab, et lisainfot või reformuleeringut pole vaja, sest asi on niigi selge. Seega on ka siin *noh* kõnevoorus, mis esitab eelmise vooruga vaidlevat infot.

(16) J: see füssaõps ka iseendal prillid peas ei [näe=noh, (.) kuradi pime.]

R: [ta hakkab ju vahtima (-)]

H: aga me saame nimodi, vata see lauaäär on, sis kleebid sinna külge.

(17) H: [.hh e-] ei aga me saame ju 'elistada.

V: *noh* saame 'ka. [{-}]

H: ['el]jista mulle. (0.5)

V: *helista* 'ise.=

H: ='mina elistan.

V: jah.

H: mis 'kell ma 'elistan. (0.5)

V: sis ku (.) 'saad, sis ku 'tulema akkad, **noh**.

H: jah.

V: olgu.

(18) R: [(--)] ((maki ragin)) (...) mis ta oli mitu:

(H): a ta on mitu.

R: mis ta on mitu korda siis see kohus olnud=vä.

J: tähendab (0.8) (-) ((ragin)) (...) tahavad 'kinni panna **noh**. ((ragin))

H: täitsa viimase=peal variant on.

J: väga=nor- väga 'normaalne *noh*. ((ragin)) väga 'naiss.

5. Nagu eespool nägime, võib *noh* olla mitmesuguste kinnisväljendite osa. Need võivad olla nii –suhtlusväljendid (*noh, nägemiseni siis; noh, kuidas siis elu läheb; noh, tule juba*);

– palve, veenmine, õhutus (*noh, palun nüüd kõiki lauda; noh, näita ometi mulle ka; ära nüüd nuts, noh*);

– kinnisreaktsioonid (*noh, seda minagi arvasin; noh, said nüüd mis tahtsid; noh, seda me veel vaatame; ma ei taha noh*).

Ka siin on tihti tegu millegi mitteootuspärasega. *noh*-väljendites on tihti lisaks mitmesuguseid adverbe ja värvingu- ning fookuspartikleid (*veel, nüüd, ometi, -gilki, siis, juba*).

1.6.2. see

see on eesti keeles sõna, millel on mitu funktsiooni. Esiteks on ta osutav asesõna, teiseks on ta kasutusel teatud juhtudel määrava artikli või artikloidina.³ Lisaks on ta aga kasutusel ka edasilükkava toimetamispartiklina. *see*-d toimetamispartiklina kasutatakse palju enam argisuhtluses kui ametisuhtluses, kus ta on eelkõige asesõna.

see artiklina paikneb noomenifraasi alguses, enamasti lihtsalt nimisõna ees. Renate Pajusalu osutab viidates Nikolaus Himmelmannile, et artikkel esineb kolmes positsioonis, kus demonstratiiv ei esine: unikaalsete entiteetide esmaviitamisel (*the sun*); assotsiatiiv-anafoorsel viitamisel, nt inglise *the branch*, kui enne on mainitud puud (*a tree*) tervikuna; subjekti positsioonis geneerilises lauses entiteedi esmamainimisel: *The mango season is in February and March*.

Et eesti keeles neis positsioonides *see* ei esine, siis leiab Pajusalu, et eesti *see* on demonstratiiv, mitte artikkel, kuid teda võib kasutada ka artikli funktsioonis. Seejärel esitab ta *see* kasutused eesti suulises materjalis, kus teda võib tõlgendada artiklina. Sellised juhtumid on olemas ka meie korpuses, kus viidatakse varemmainitud entiteedile, nagu näites (19) või varemmainitule klassifikatsioonis kõrgema mõistega või parafraasiga. Ka viidatakse toetudes ühisele teadmisele nagu näites (20). Samuti võib olla tegu põimlausetega, kus *see* viitab teises lausepooles olevale põhisõnale nagu näites (21).⁴

(19) R: mis ta on mitu korda siis *see* kohus olnud=vä.

J: tähendab (0.8) (-) ((ragin)) (...) tahavad kinni panna noh. ((ragin))

³Vt *see* kohta: R. Pajusalu, *Deiktikud eesti keeles*. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 8.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 59–65.

⁴Vt *see* kohta artiklina eesti suulises kõnes: R. Pajusalu, Is there an article in (Spoken) Estonian. — R. Pajusalu, *Deiktikud eesti keeles*. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 8.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999.

- (20) M: kuidas teil seal Tartus läks see (.) metsapoliitika <arengupro:grammi arutlemine.> (...)

E: täitsa normaalselt, rahvast oli palju küllaltki=ja (2.0)

- (21) JN: kule=ütle kas=see (0.5) e Estikos see habemik, kes neid arvuteid teeb veel töötab=vä.

Lisaks on Pajusalul olemas üks rühm, milles see viitab entiteedile, mis on määratud (*definite*) kõneleja enda jaoks, kuid mitte teiste osalejate jaoks. Ta seletab sellist see kasutust kõneleja mittekooperatiivsusega, edevuse ja egoismiga:

- (22) X: see on ikka raskelt mõnus see uus raamatukogu. normaalne koht ikka.

Y: aga kaheksandal korrusel ei olnud ka eriti. ma vaatasin. muidu on ikka igast need neid pisikesi on palju. neid kooliõpilasi kes tormavad seal ringi.

Y lausungites (*need need pisikesi ...neid kooliõpilasi*) on tegu uue mõiste ja uue nähtuse sissetoomisega, mis ei ole ka varasemast loogiliselt tuletatav. Siinkirjutaja arvates on see siin toimetamispartikkel. Vaatleme järgmisi näiteid:

- (23) C: a ma käisin täna seal läbi, nad veel ütlesid ei ole neil vaja litsentsi. et neil ei ole nii suurt: e sega: tundide hulka (.) tt neil ei ole vaja litsentsi.

Näites (23) on tegu juhtumiga, kus see on edasilükkamissegmendi koosseisus. Segmendi alguses on venitus ja üneem, millele järgneb sega, mille lõpus on taas venitus. sega on antud juhul kindlasti edasilükkaja rollis, töötades nagu muudki edasilükkamispartiklid. Teise kasutusviisi annab näide (24), kus see on reformuleerimisloigu koosseisus. Ka sellisel juhul on see ikkagi edasilükkaja reformuleerimisloigu toimetamisfaasis. Nii alustavad näites (24) asendust üneem ee ja või ning nimetavas käändes see näitab otsimist. Kuid kõneleja muudab veel kord mõtet ja asendus ise on hoopis alalütlevas käändes.

- (24) V: aga (0.5) me saame nüüd 'järgmine=kord kell ee või=see (.) 'teisipäeval kokku, (.) aga {-} 'kui kaua sul 'aega nüüd 'on et=ee {-} öelda 'jah või 'ei. (0.5)

Veidi erinev kasutus tuleb välja näites (25). Artikli rollis peaks see olema genitiivis (*nende kookoshelvestega*), kuid ta on otsitava nimisõna käändes. Seega töötab see antud juhtudel kui otsitava nimisõna või fraasi asendaja. Selline konstruktsioon võib viia hilisema otsitava sõna formuleerimiseni kas kohe, nagu selles näites, või pärast vaheosa (näide (26)). Võib aga olla ka nii, et otsitavat sõna ei tulegi, jääb ainult see, nagu näites (27). Ühtlasi võib sellisel juhul olla see ees ka nimisõnala tüüpiline täiend (*kollane see, uus see* jms).

(25) A: jaa, (.) tead ku ea jäätis oli, (.) **nendega**, (0.5) kookoselbetega, (0.8) kook- kookoselvestega, (tead) ned väiksed tükid seal. (.) tead neid=vä.

(26) K: ei (.) see pillimees ise ei söönud.

E: no ta alguses sõi, võib-olla ta juba s(h)öönud k(h)a oli, a kui ta siis sõi pärast vast=veel. (3.0)

K: aga see=et mis see sis rääkis Elsa. (.) * saite juttu ajada. * (.) ja see Esper ka. (.)

(27) H: et seal on 'Tartus kõige 'odavamad muidu, (0.5) aga: 'vaatan mis 'Paide omme räägib, et=äkki 'sealt tulep lihtsalt 'odavam poe='allahindlus või 'juurdehindlus või=mis ta='on.

V: 'uued ikka=sis.

H: e ikka 'uued kindlasti. (.) [noh] 'vanadega ei 'riski, samas võin selle

V: [ahaa]

H: 'raha seal 'tonna või pool'teist 'alla [panna]

V: [üks 'odav,] vaata üks 'odav 'koht on vata kus=se=uus=ee 'uus 'see on.

Analoogiliselt sõnaga *see* võivad eesti keeles töötada partiklina ka mõned teised asesõnad ja aseadverbid, nt *seal*, *selline*, *siuke*, *niisugune*, *mingi*. Kuid nende kasutus on harv, sagedasem neist on *seal*.

(28) A: > ei kata muidugi=kui üür on viissada või kaheksasada krooni=ja=kui=**seal** < (.) protsendid sul veel maha lähevad=sis selle selle: (.) õppelaenu pealt sis lõpuks saad tuhat krooni kätte=ja, (0.5) viie kuu kohta.

M: varsti pole mõtetki seda õppelaenu võtta onju.

2. TOPELTLIIKMETEGA LAUSUNGID

Eelnevalt käsitlesime parandamist ja sellega seotud nähtusi suulises kõnes. Lisaks seostub protsessuaalsusega nähtusi, mis jäävad parandusmehhanismi piirile. Osa autoreid seob neid parandusega, osa jätab väljapoole. Samuti liigendatakse neid nähtusi erinevalt. Kuid selliseid konstruktsioone on tekstides liiga vähe, et nende kohta esialgu midagi põhjalikumat öelda. Vaatame ainult lühidalt olulisemaid neist.

Omaette rühma moodustavad suulises kõnes sellised lausungid, milles esinevad topeltliikmed. Sellesse rühma oleme koondanud dislokatsiooni ja anakoluudid.

2.1. Dislokatsioon

Dislokatsioon on ilmselt üks esimesi suulise kõne jooni, mida märgati ja millest kirjutavad tavaliselt ka kirjakeele grammatikad. Dislokatsioonid on kahesugused: eelteemad ja täpsustusjätkud. EKG määratleb neid nii:⁵ eelteema on lauseelement, mis tähistab teemat, mis antakse eraldi omaette fraasiga, ja sellele järgneb lause, kus sama teema on asesõnaga, nagu näites (29). Täpsustusjätk on sama tagurpidi: lauses on asesõnaline osutus ja lause järel tuleb selle asesõna järeltäpsustus konkreetsema sõnaga nagu näites (30). Selline dislokatsioon on traditsiooniliselt tõlgendatud referentsi tugevduseks. Kirjakeeles on eelteema substantiivina alati nimetavas käändes, verbina *da*-infiniivis, täpsustusjätk on samas vormis lause selle moodustajaga, mida ta täpsustab.⁶ Ka suulises kõnes kehtivad tavaliselt samad põhimõtted dislokatsioonisõnade käänete kohta kui kirjalikus vormis. Kuid dislokatsioon võib olla ka vabam, intonatsioonilt eraldi, käändelt ebasobiv, vahekiiludega eraldatud. Sellist nähtust nimetatakse vabaks teemaks nagu näites (31), kus eelteema *muna* järel on edasilükkamine.⁷

(29) K: aga **see pilusilm** (.) see nüüd küll sinna viie hulka ei kuulu ma peaks ütleva /---/

(30) no raha **tal** eriti palju **sel isal** ei olnud.

(31) M: munakol- **muna** on kallis muidugi.=

K: =**muna** noh **see siia** asemele tuleks leida midagi muud ma soovitaks hapukoort.

Dislokatsiooni on mõnikord raske eristada takerdumisest. Üks rühm lauseid on sellised, kus kõneleja ei suuda kohe leida õiget sõna ja kategoriseerib referendi asesõnaga ning täpsustab ja täiendab seda hiljem. Seda hilisemat konkretiseerimist võib teha ka partner. See pole dislokatsioon, vaid reformuleerimise variant, millest oli juttu eespool, sõna *see* juures.

⁵M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, *Eesti keele grammatika II: Süntaks. Lisa: kiri*. Tallinn: ETA Keele ja Kirjanduse Instituut, 1993, lk 196–197.

⁶Inglise terminoloogias kasutatakse vastavalt termineid *left dislocation* ja *right dislocation*, soome keeles *lohkeama vasemalle* ja *lohkeama oikealle*. Vt ka L. Tiittula, *Puhuva keeli: Suullisen viestinnän erityispiirteitä*. Finn Lectura, 1991, lk 90.

⁷L. Tiittula, *Puhuva keeli: Suullisen viestinnän erityispiirteitä*. Finn Lectura, 1991, lk 91.

2.2. Anakoluudid ehk lausungisulamid

Omaette rühma moodustavad statistiliselt haruldased lausungid, kus in-tonatsioonilise terviku moodustavad kahe osalausungi järjendid, mille puhul muutuse-eelne ja muutusejärgne lausungiosa sisaldavad nende vahel ühise kattuva osa. Selliseid nähtusi on mõnikord pandud kokku reformuleeringutega (nt Linell või Enkvist ja Björklund, kes kasutavad nende kohta terminit anakoluut/*anacoluthon*). Teine osa autoreid jätab need nähtused reformuleeringute alt välja või kasutab nähtuste nimetamiseks teistsugust terminoloogiat. Näiteks Auli Hakulinen paneb Dorothea Franckile toetudes anakoluutide alla ainult sellised konstruktsioonid, mille pooled ei sobi omavahel kokku, ja eristab need omakorda lausungisulamitest.⁸ Tema järgi on võimalik välja tuua kolm alaliiki sulameid:

1. Kaksikseosega struktuurid (*limittäiset rakennet*, D. Francki *double bind structures*), mille puhul üks lauseliige kuulub kahe erineva verbi rektsooni. Kõige tüüpilisemad on Hakulise järgi sellised kaksikseosega struktuurid, kus üks sihitis või määrus kuulub kahe erineva verbi rektsooni. Selline variant esineb näites (32), kus määrus *pindteksti abiga* kuulub nii verbi *vahet teha* kui ka *otsustada* juurde. Näites (33) on kahel verbil ühine sihitis *rumalusi*. Sellele lisaks on sellised konstruktsioonid, kus ühine konstituent on tõlgendatav eri rollides olevana: kord objekt, kord subjekt jne.

(32) mõnikord pole võimalik kahe **vahel vahet** teha pindteksti abiga **otsustada** kummaga on tegu.

(33) kule ära räägi=nüüd, palun no jäta noh=s, jäta järgi, no tõesti, no sa **räägid** täitsa rumalusi **ajad** praegu **suust välja**.

Ka siin on probleemiks, kas tegu on reformuleerimisega või mitte. Nimelt võivad verbid olla kahesugused. Esimesel juhul on tegu sama verbi asendusega (*räägid > ajas suust välja*). Sellist konstruktsiooni saaks tõlgendada reformuleerimise variandina. Teisel juhul aga on tegu nii erinevate verbidega, et siin asendamisest juttu teha ei saa. Sellisele võimalusele viitab näide (32).

Teine kaksikseose alaliik on selline, kus lausungi algusosa on eksistent-siaalkonstruktsioon ja teine pool mitteeksistentsiaalne konstruktsioon, milles eksistentsiaallause subjekt esineb määratud subjektina nagu näi-

⁸Vt N. E. Enkvist, M. Björklund, Toward a taxonomy of structure shifts. MS 1985; A. Hakulinen, "Eiköhän siit tullu ekonomii siit tuli nii" — eräiden lausesulamien tarkastelua. MS 1987.

tes (34). S.t kõneleja esitleb uut mõtet ja ütleb selle kohta midagi.⁹ Sellel on sisuline analoogia vasakdislokatsiooniga.

(34) mul on juba se=sibul hakkab siia silma

2. Verbi dislokatsioon (*verbin lohkeama*). Teine rühm on selline, kus samas lausungis on kaks verbi, millel on ühised argumendid. Esimene on tavaliselt *olema*-verb ja teine mingi semantilisel konkreetsem verb. Sellel konstruktsioonil on analoogia paremdislokatsiooniga. Näites (35) on esmalt verb *oli* + adverbiaal, millele järgneb sama adverbiaaliga seostuv *istus kinni*. Ka siin võime tõlgendada teist verbi esimese asendusena, kus esialgne konstruktsioon jäetakse pooleli: *oli vangis* > *istus kinni*.

(35) üks jäle pätt on. (.) a=ta nüüd tükk aega ei käinud suvel, eelmine kord oli. (0.8) no ta oli kaksteist aastat istus kinni. (.)

3. Kolmas sulatuse liik on verbikordused ehk peegelkonstruktsioonid (*verbin toistot, peilikuvarakennet*), milles sama verbi korratakse. Neid on kõige enam, kuid siiski vähe suuremate üldistuste tegemiseks. Siin pole tegu edasilükkamiskordusega, mille puhul korratavad sõnad paiknevad üksteise järel, vaid sõnade vahel on mingi verbaalne aines. Sellised sulatused võivad grammatiliselt olla mitmesugused. Tavalised on jutustavad lausungid nagu näites (36), aga on ka küsimuse ja vastuse sulamid nagu näites (37). Tüüpiline verb sellistes konstruktsioonides on *olema*. Verbide vahel olev lauseliige on tüüpiliselt subjekt, kuid võib olla ka nt määrus, nagu näites (38).

(36) ei onju vata=seal teleteatris on (.) telekast vaatad vahest, siis on mingid siuksed kolinad on õudselt kõvasti nagu häälega peale jäänud=ni.

(37) a=sis=ma mõtsin et on olemas ka nukuteater tegelikus elus nukuteater (.) mis on nukuteatri põhitunnus on see (.) et näitleja ei räägi ise vaid ta kasutab mingisugust meediumi

(38) E: ma pean laos olema ennem ja siis mul on pool kümnest on mul see (0.5) Jämejalal mul on ravi.

(39) /---/ nagu Roosvaldil on siukseks sõnaks on see (1.0) okei.

Verbikordused jagunevad kaheks. Osa lausungeid on sellised, kus konstruktsioon esitatakse sujuvalt, ilma parandusmärkideta. Teine osa on sellised, kus konstruktsioonis esineb lisaks ka mingi parandus. Üks

⁹A. Hakulinen, "Eiköhän siitä tullu ekonomii siitä tuli nii" — eräiden lausesulamien tarkastelua. MS 1987, lk 5.

võimalus on, et esimese verbi järel olev ühine liige sisaldab edasilükkamist, mida markeerivad näiteks pausid ja edasilükkamissõnad *see, siuke, mingi* jms (näide (38)). Teise variandi puhul sisaldab samasugust edasilükkamist hoopis teise verbi järgne lausungiosa (näide (39)). Sellisel juhul võime tõlgendada verbidevahelist osa kui samuti mingit edasilükkamisvõimalust ning väita, et tegelikult otsitakse kogu selle konstruktsiooni jooksul just seda teise verbi järgset sõna.

3. LAUSUNGILÕPPUDE ERIJOOSED

Teise väikese ja esialgu uduse üleminekurühma moodustavad lausungilõppude erijooned. Osalt seostuvad needki selgelt parandusprotsessiga. Siin saame välja tuua kaks erinevat nähtusterühma:

1. Sabalisandused, kus lausungi lõppu lisatakse üksiksõnu või fraase. Lausungilõppud saame jagada kahe tunnuse alusel:

- kas infot lisatakse pärast lausungi lõppu või lausungi piirides;
- kas info paikneb grammatiliselt sobivas kohas või mitte.

Nende kombineerimisel saame ühe rühma n-ö korralikke lausungeid ja kolm rühma ebatavalisi lõppe. Nendeks on sisuliselt lausungisse kuuluva info lisamine pärast lausungi intonatsioonilist lõppu kas grammatiliselt sobivasse või ebasobivasse paika ja info lisamine lausungi lõppu ebasobivasse paika.

Esimest varianti esindab näide (40), kus sisuline tervik on jagatud intonatsiooniliselt kaheks:

- (40) A: jaa, aga igalt kirjastuselt saad sina ka odavamalt, kui sa kirjastuse poodi läät. (0.5) mina aint säält ostangi. (.) suurema osa raamatuid.

Sisuliselt on sellised lõpud tavaliselt täpsustused, pehmenused või kinnitused. Selline täpsustav fraaslausung on lähedane problemlausungile järgnevale enesereformuleeringule, kuid erinevalt sellest ei asendata seal midagi, ei korrata lisamiseks mingit lausungiosa ning tegu pole kiiluga. Lausungile järgnevat reformuleeringut on kasutatud näites (41), kus sõna *siit* asendatakse sõnaga *Kuivastust*.

- (41) J: muidu me mõtsime siukest asja=et=et ajaks ennast selle: ühese praami=päle. (2.5) üks läb siit=eks. (1.8) Kuivastust.

Teisel juhul on tegu lausungiga, kus infot lisatakse sama lausungi lõppu ebasobivasse paika (nt teistest samatüübilistest lausungiliikmetest eraldi nagu näites (42)). Ka siin pole tegu reformuleeriva lisamisega, sest ei korrata teatud lausungiosi:

- (42) /.../ kuhu kõik meie paremad džässiansamblid sõidavad ja solistid.

2. Teise rühma moodustavad üldlõpud. Need on lausungid, mis lõpevad mitmesuguste kinnisväljenditega, mis osutavad, et kõnelejal oleks veel mingeid samatüübilisi üksusi lisada, kuid ta jätab selle tegemata (*ja nii edasi, ja kõik ja puha, ja puha, ja kõik mis tal on, ega midagi, või nii või jms*). Ka siin on ilmselt osalt tegu parandamisprobleemidega, osalt aga arusaamisega, et kuulaja ei vaja rohkem infot.

(43) B: jah et (0.5) kui mina seal nõukogust tulin, onju mingi nimodi=et=sinna nõukogusse ma nüüd varsti lähen onju, koosolekud ja kõik mis tal on.

(44) C: mis Ann rääkis ead. (1.0)

A: tegi pitsat ja: andis jäätist=ja puha=ja (0.5)

B: Eiki=oli kodus=vä.

4. AUTORIKOMMENTAARID

Kolmanda väikese erirühma moodustavad autorikommentaariid, mis erinevad kommentaaridest parandusprotsessis. Need on sisedialoogid teksti pinnal. Sisedialoog sisaldab küsimusi endale ja neile ise vastamist (*mis ma nüüd pidingi ütleva. // ah jaa*).

(45) T: see oli vist kuuekümnnendatel. (2.5) kuuekümnnendatel jah, ei muidugi sa ei mäleta. (1.8) ei peagi üldse mäletama, (0.4) kuidas sa saadki seda mäletada.

(46) J: ota me tulime kolmapäev=noh.

U: noh? (5.0)

J: neljabä. (.) nelja- (1.2) palju me täna=maha (0.5) põrutasime. (2.5)

M: (---)

J: õhh ((nõrдинуд turtsatus)) (1.5) mis=me=teeme. (4.0)

5. VÄÄRAD HETKED

Viimase rühma moodustavad väärad hetked. Need tähendavad keelesüsteemi seisukohast ilmseid vigu, mida ei kõneleja ise ega tema partner ei paranda. Need võivad olla reksioonivead, valed käänded, valed arvud (subjekt ainsuses ja verb mitmuses vms). Tegu võib olla kas *lapsus linguae*'ga või lausungiplaani muutumisega keset lausungi väljaütlemist, mille tulemuseks on lausung, mille algus ja lõpp ei sobi kokku. Sellised näiteid on väga vähe.

- (47) I: need ei ole ametiautod, see peaks juba numbritest (.) tegema kindlaks.
- (48) J: no koristajaid ta ei taha tunda. (.) see on liiga: liiga alaväärsed inimesed. (-)

6. SÕNAJÄRJEMALLIDE ESINEMISE SAGEDUSED

Viimased kaks nähtust, mida vaatleme, ei seostu dialoogilisuse ega protsessuaalsusega, vaid pigem eesti keele erijoontega. Nendeks on sõnajärje erijooned ja otsese kõne esitamise erijooned.

Sõnajärje uurimise eesmärgiks on olnud erinevate keelte sõnajärje võrdlemine ja keelte sõnajärjetüpoloogia koostamine, mitte niivõrd konkreetsete tekstide või tekstirühmade sõnajärjeprobleemide uurimine. See on saanud oluliseks alles viimasel ajal. Sõnajärjetüpoloogiate koostamisel on põhiliselt aluseks olnud lause grammatiliste põhiliikmete omavaheline järg. Varasemates töodes vaadeldi aluse (S), öeldise (V) ja sihitise (O) järgnevusi, hiljem on enamasti sihitise asemele võetud öeldise laiend (X).

Eesti keele sõnajärge on vaadeldud mitmes töös, kuid need tegelevad kirjaliku teksti lausete sõnajärjega.¹⁰ Analüüsi algüksuseks on lihtlause või osalause. Kirjalauseste sõnajärje statistika on esitanud Kaja Tael.

Milliseid termineid võiks kasutada sõnajärjemallide väljatoomisel? Selleks võtame aluseks lihtsa mehaanilise võtte, vaadates, milliseid kombinatsioone saab moodustada S, V ja X abil. Tulemuseks on järgmised mallid: SVX, XVS, SXV, XSVX, XSV, VSX, VXS, XVXS.

Saadud mallide nimetamisel võtame abiks nii K. Taela kui talle eelnenud autorite väljatoodud eesti keele sõnajärje grammatilise põhiprintsiibi: verb teisel kohal. Sellist malli nimetame neutraalmalliks. Seega on meil olemas kolm neutraalmalli: SVX, XVS, XVXS. Ülejäänud nimetame mitteneutraalseteks mallideks.

Vaadeldes kolme olemasoleva elemendi asendilisi kombinatsioone näeme, et on võimalik välja tuua kolm alatüüpi:

- a) SVX, kus S on enne V-d, V enne X-i ja S enne X-i. See on ka traditsiooniline eesti keele otsese sõnajärje põhimall. Nimetame seda täisotsejärjeks;
- b) XVS, kus kõigi kolme elemendipaari asendid on eelmisele vastupidised. Nimetame seda täispöördjärjeks;

¹⁰Vt ülevaadet K. Tael, Probleemiasetusest eesti sõnajärje uurimisel. — *Ars Grammatica* 1985. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut, 1985, lk 95–97.

c) ülejäänud järjendeid, kus osa elemendipaare on otsese, osa aga pööratud järjega. Neid saame omakorda jaotada vastavalt sellele, kummale poole nad enam kalduvad. Kahe otsepaariga järjed on osaatsejärjed (SXV, XSVX, VSX), kahe pöördpaariga osapöördjärjed (XSV, VXS, XVXS).

Nagu näeme, ei moodusta sellise jaotuse puhul omaette gruppi järjed, mida määraks üksnes S ja V asend üksteise suhtes. See jaotus seisab omaette. Tavaliselt nimetatakse V asetumist S ees inversiooniks. Seega oleks VS järjed inversioonjärjed ja SV järjed mitteinversioonjärjed. Seega saame järgnevad sõnajärjekolmikud:

- 1) neutraalne täisotsejärg SVX (edaspidi otsejärg);
- 2) neutraalne täispöördjärg XVS (pöördjärg);
- 3) neutraalne osapöördjärg XVXS;
- 4) mitteneutraalsed osaatsejärjed SXV, XSVX, VSX;
- 5) mitteneutraalsed osapöördjärjed XSV, VXS;
- 6) inversioonijärjed XVS, XVXS, VSX, VXS;
- 7) mitteinversioonijärjed SVX, SXV, XSVX, XSV.

Normaalseks, täielikuks malliks on kolmikmall, kaksikmalli peame elliptiliseks. Siin toetume K. Taela statistikale, kelle järgi kolmikmallid moodustavad eesti keeles vähemalt 67%. Kuid tegelikus lauses võib mõni lauseliikmetüüp ka puududa, s.t on olemas mallid SV, VS, VX, XV, VXS jne. Selliseid tüüpe nimetame elliptilisteks sõnajärjetüüpideks. Ka neid saame jaotada neutraalseteks ja mitteneutraalseteks.

Lisaks elliptilistele järgedele võivad olemas olla täiendatud järjed. Nimelt nägime, et kombineerides kolme liiget, tuli meil välja ka kaks 4-üksuselist malli XSVX ja XVXS. Need on sellised mallid, kus on kaks üksteisest lahutatud samatüübilist liiget.

Ühtlasi näitas eelnev arutus, et eesti keele sõnajärjemallide üle arutlemisel on terminoloogiliselt välja toodud üksnes väike osa mallidest, täpsemalt öeldes neutraalsed mallid. On näha (vähemalt kasutatud üldistusastmel), et mallid ei jaotu mitte jäikadesse aredate piiridega kastidesse, vaid tsender—perifeeria põhimõttel, kus tsentriteks on neutraalsed täisjärjed.

Uurides suulise kõne sõnajärjemalle, pörkume kohe mitmesugustele raskustele:

- keskseks probleemiks on see, et suulises kõnes on põhiüksuseks intonatsiooniliselt piiritletud lausung ja mitte grammatiline lause;
- lausungis on üldjuhul rida üksusi, mis ei kuulu klassikaliste lauseliikmete hulka (partiklid jms);

– kõne kasutab vähem grammatilisi vahendeid lauseliikmete markeermiseks ja sidumiseks, olulisemad on mitmesugused intonatsioonilised ja paralingvistilised vahendid seoste osutamiseks. See teeb mõnikord raskeks lauseliikmete määratlemise, mis on eesti keeles määratletud grammatiliste tunnuste pinnalt (*kääne* jms), ja ka lauseosade seoste määratlemise (alistus või rinnastus või omaette lause).

Järgnevalt vaatleme suulise kõne lausemallide sagedusi võrreldes kirja-keelega. Suulise kõne sõnajärge on eri andmestiku põhjal uurinud mitu autorit.¹¹ Siin on esitatud keskmurde ja tänapäeva suuliste narratiivide sõnajärjed. Näha on, et peaaegu kõik need sagedused on ühesugused. erinevus on ainult malli V sageduses, mida on narratiivis väga palju enam. See on seotud narratiivse teksti erijoontega.¹²

Tabel 1. Eesti keele lausemallid (%)

Neutraalsed mallid

Mall	Kõne	Kiri
SVX	24/23	25
XVS	5/3	15
XVSX	1/2	9
KOKKU	30/28	49

Mitteneutraalsed mallid

Mall	Kõne	Kiri
XSV	6/4	2
VSX	1/2	2
SXV	2/3	3
XSVX	1/?	?
XSXV	2/1	?
KOKKU	12/10+	7+

¹¹Vt ülevaadet L. Lindström, Narratiiv ja selle sõnajärg. — *Keel ja Kirjandus*, 2000, nr 3, lk 194. Narratiivide andmed toetuvad L. Lindströmile, keskmurde andmed Ilona Võigu diplomitööle: I. Võik, Spontaanse kõne süntaktilisi erijooni. Tartu, 1990.

¹²L. Lindström, Narratiiv ja selle sõnajärg. — *Keel ja Kirjandus*, 2000, nr 3, lk 190–200.

Sissejuhatus suulisesse eesti keelde

Elliptilised mallid

Mall	Kõne	Kiri
SV	11/12	3
VS	1/1	3
V	1/11	2
XV	10/9	6
VX	17/15	10
XVX	14/8	10
KOKKU	53/56	34

Inversioonimallid koos

Mall	Kõne	Kiri
XVS	5/3	15
XV SX	1/2	9
VSX	1/2	2
VS	1/1	3
KOKKU	8/8	29

Subjektita mallid koos

Mall	Kõne	Kiri
V	1/11	2
XV	10/9	6
VX	17/15	10
XVX	14/8	10
KOKKU	42/43	28

Milliseid järeldusi saame toodud statistika põhjal teha suulise kõne sõnajärje kohta? Olulisi järeldusi on neli:

1. Suulises kõnes on sagedasi malle 7, kirjas 6 malli:
– kõne: SVX, XVS, XSV, SV, XV, VX, XVX = 87%;
– kiri: SVX, XVS, XV, VX, XVX, XV SX = 75%.

Seega on eesti suulises kõnes kaetud põhimallidega suurem osa tekstidest kui kirjas. See on kooskõlas suulistes tekstides valitseva üldtendentsiga: vähesed põhivahendid ja nende suurem sagedus.

2. Suulises kõnes on ligi 4 korda vähem inversiooni. Inversioon on ilmselt kirjakeele retooriline/grammatiline nõue, mida kõne ei järgi. Tuleks uurida, mille abil kompenseeritakse inversiooni ja kas üldse.

3. Suulises kõnes on umbes 1,6 korda vähem neutraalseid malle. Selle vähesuse taga on tegelikult inversiivsete neutraalsete mallide vähene

kasutus. Mitteinversiivseid on sama palju. Suulises kõnes on umbes 1,6 korda rohkem mitteneutraalseid malle. Siin on ainus selge erinevus mallis XSV, kus ilmselt kirjas on toimunud inversioon, aga kõnes ei ole toimunud inversiooni, kui X on tulnud lause algusse. Mitteneutraalsed mallid jäävad ikka perifeerseks.

4. Suulises kõnes on umbes 1,6 korda enam elliptilisi malle, mis on hästi kooskõlas suulise kõne kaldega elliptilisusele. Enam on elliptilisi malle SV, XV, VX, XVX; vähem aga VS, V. Võib seega arvata, et elliptilised mallid kompenseerivad täismalle. Sealhulgas on suulises kõnes palju enam subjektita malle.

7. REFERAAT

Teise, omaette seisva tüki moodustab referaadi vormistamine suulises kõnes. Kõneleja kasutab suulises kõnes nagu kirjaski jutustades mõnikord lausungeid, mis koosnevad kahest osast: üheks pooleks on teise inimese jutu edasiandmine ehk referaatlausung ja teiseks osaks saatelausung, mis ütleb, kes ja mil viisil kõneleb. Üheks viisiks teise inimese kõnet edasi anda on kaudne kõneviis ehk referaat (selle kohta vt *Akadeemia* 2000, nr 7). Teiseks viisiks on tavaline otse- või kaudkõne või siirdkõne.

Kirjatekstis erineb otsekõne kaudkõnest selle poolest, et seal ei vormistata kahe lauseosa vahelist seost kunagi sidesõnade abil, kaudkõnes aga küll. Otsekõne referaatosa pronoomenite, isiku- ja ajavormide ning koha- ja ajaadverbide valik on refereeritavakesne (*Ta ütles: Ma olin siin*). Kaudkõnes aga viitavad nad refereerija isikule ning tema kõnelemissajale ja -kohale (*ta ütles, et ta oli siin*).¹³ Samuti ei saa kaudkõne olla hüüdlause ega sisaldada hüüundit, ütet jms. Nende kahe vahele jääb siirdkõne, millel on nii otsekõne kui kaudkõne tunnuseid. Selle kõige tavalisem juht on just kaudkõne moodi sidesõnaga vormistatud seos kahe lause vahel, kuid refereeritavakeskse deiksiseega referaatosa.¹⁴ Siirdkõne on kirjalikus tekstis perifeerne ja harv võte, mida kasutatakse eeskätt ilukirjanduses.

¹³M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, *Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: kiri*. Tallinn: ETA Keele ja Kirjanduse Instituut 1993, lk 293–294.

¹⁴A. Admann, *Otse- ja kaudse kõne segavormidest eesti kirjakeeles*. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat 21*. Tallinn, 1976, lk 71–79.

Suulises kõnes võib kasutada samu variante. Sealjuures on tavaline, et referaadi edasiandmiseks kasutatakse ka prosoodiat ja mitmesuguseid paralingvistilisi vahendeid (intonatsioon, tempo, tämber, žestid jms):

– tavaline otsekõne, kus tsitaadi algust markeerivad mitteverbaalsed markerid;

– tavaline kaudkõne;

– mitmesugused nende elliptilised variandid, kus näiteks võib puududa saatelause verb;

– *et*-otsekõne ehk kirjakeele mõttes siirdkõne, mida on statistiliselt kõige enam. Sealjuures töötab siin partikkel *et* oma tavalises rollis, osutades, et järgnev lausung on omistatud kellelgi teisele (vt *et*-i kohta *Akadeemia*, 2000, nr 8). Saatelausungi tavaline verb on *ütles*, sealjuures moodustab suure osa sellest kombinatsioon *üts=et*, kus *ütles* on lühenenud ja hääldatud kokku partikliga *et*.

(47) JN: onu mis sa ütled sis. (.) Vähi nüüd teeb ise (.) valitsuse. (.)

EP: hehe

JN: ta käis (.) Meri juures ära ja Meri=vist (0.5) üts=et poiss jäta pullitamine järgi. [tundub=ni.]

Kui on tegu mitmelauseilise otsese kõnega, siis võidakse referaadipiiri *et*-i iga uue lausungi alguses korrata, nagu näites (48).

(48) ja ja=siis (2.0) ristivaderid=ja ja=muud sugulased=ja ja külalised kes sinna varrudele hiljem ka kutsuti (1.2) need olid siis ütelnud *et* oi: sellest mehest=või sellest poisist tuleb (0.2) ükskord väga kuulus mees=*et* nii: (1.0) kõva kisa juba teeb paarikuuselt. (1.2)

8. KOKKUVÕTTEKS

Sellela lõpetame lühikese sissevaate suulise eesti keele erijoontesse. Et tegu on esimese katsega võtta kokku eesti suulise kõne senise uurimise tulemused, siis on saadud pilt kohati puudulik ja pinnapealne. Kuid on kindel, et lähemate aastate jooksul täpsustub see tunduvalt.

Lõpetuseks esitame ülevaate temaatilise sisukorra, sest tehnilistel põhjustel polnud alati võimalik panna kokku sisult kokkukuuluvaid asju.

I Taust ja uurimisobjekt (*Akadeemia*, 2000, nr 5)

1. Suulise kõne uurimine maailmas (5, lk 1118–1121)
2. Suulise kõne uurimine Eestis (5, 1121–1124)
3. Transkriptsioon, konsituatsioon ja korpus (5, 1124–1136)

4. Suulise ja kirjaliku keelevormi peamised erinevused (5, 1136–1145)

5. Suulise kõne sisemine liigendus (5, 1145–1150)

II Suulise kõne erisõnavara (2000, 6, 7, 8; 2001, 1)

1. Suulise kõne sõnavara erijooned (6, 1343–1347)

2. Suulise kõne sagedased erisõnad *Korpus 1999* põhjal (6, 1347–1352)

3. Eri registrite sõnavara erijooned (6, 1352–1367)

3.1. Spontaanse ja redigeeritud teksti sõnavara (6, 1353–1359)

3.2. Argise ja avaliku suhtluse sõnavara (6, 1360–1365)

3.3. Dialoogisõnad (6, 1365–1367)

4. Suulise kõne sõnade saamise erivõimalused (6, 1367–1374; 7, 1553–1554)

5. Hääldusvariandid (7, 1555–1565)

6. Interjektsioonid ja üneemid (7, 1565–1568)

7. Suulise sõnavara morfoloogilised erijooned (7, 1569–1582)

8. Partiklite grammatiline liigendus (8, 1773–1775)

9. Partiklite funktsionaalsed rühmad (8, 1775–1778)

10. Üksiesinevad partiklid ehk suhtluspartiklid (8, 1778–1796; 10, 2251–2254)

10.1. Dialoogipartiklid (8, 1779–1793)

10.2. Afektiivsed partiklid (8, 1793–1795)

10.3. Aktiivsed suhtluspartiklid ja piirijuhtumid (8, 1795–1796)

11. Tekstipartiklid (8, 1796–1806; 11, 2465–2473)

11.1. Piiripartiklid (8, 1796–1803; 11, 2465–2473)

11.2. Vabalt liikuvad partiklid (8, 1803–1806)

12. Toimetamispartiklid (2001, 1, lk 184–193)

III Mõned mitteverbaalsed nähtused suulises kõnes (2000, 9)

1. Suhtluse mitteverbaalne komponent (9, 2011–2015)

2. Natuke prosoodiast (9, 2015–2019)

3. Vaikus ja pausid (9, 2019–2030)

4. Sõnade kokkuhääldamine (9, 2030–2036)

5. Venitamine (9, 2037–2038)

IV Lausung suulises kõnes (2000, 10, 11, 12; 2001, 1)

1. Eri uurijate liigendusüksused (10, 2223–2239)

Sissejuhatus suulisesse eesti keelde

- 1.1. Intonatsiooniüksus (10, 2224–2226)
- 1.2. Lausungid (10, 2226–2232)
- 1.3. Paratoon ja kõnevoor (10, 2232–2236)
- 1.4. Vabad voorud ja naaberpaarid (10, 2236–2239)
2. Suulise kõne konkreetsete lausungitüübid. Lausungite rühmitamise alused (10, 2239–2242)
3. Dialoogilisus ja dialoogide erilausungid (10, 2242–2254; 11, 2465–2486)
 - 3.1. Sõna- ja fraaslausungid (10, 2242–2246)
 - 3.2. Vormelid (10, 2246–2248)
 - 3.3. Elliptilised konstruktsioonid (10, 2249–2251)
 - 3.4. Suhtluspartiklitega lausungid ja voorud (10, 2251–2254)
 - 3.5. Piiripartiklitega lausungid ja voorud (11, 2465–2473)
 - 3.6. Pealerääkimine ja katkestamine (11, 2473–2483)
 - 3.7. Lausungid üle voorupiiri (11, 2483–2486)
4. Protsessuaalsusega seotud eripärased lausungid (12, 2689–2710; 2001, 1, 179–193)
 - 4.1. Parandusliigendus (12, 2689–2693)
 - 4.2. Edasilükkamine (12, 2693–2701)
 - 4.3. Reformuleerimine (12, 2701–2710)
 - 4.4. Teises vóorus algatatud parandused (1, 179–183)
5. Topeltliikmetega lausungid (1, 193–197)
6. Lausungilõppude erijooned (1, 197–198)
7. Autorikommentaariid (1, 198)
8. Väärad hetked (1, 198–199)
9. Sõnajärgemallide esinemise sagedused (1, 199–203)
10. Referaat (1, 203–204)

(Lõpp)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1990 — 11; 1991 — 3–6,9,11,12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4,6,7,10–12; 1994 — 4,5,6,8–12; 1995 — 1,5–12; 1996 — 1,2,3,6–12; 1997 — 1–12; 1998 — 1,2,5–12; 1999 — 1–12; 2000 — 1–11) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbriga eest 45 krooni) ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihv

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2001:

USD 82, DEM 160, FIM 485, CAD 130, FRF 530, SEK 720, GBP 53, AUD 133.

Back issues for 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12; 2000 — 1-12 and single issues for 2001:

USD 8, DEM 14, FIM 42, CAD 11, FRF 46, SEK 62, GBP 5, AUD 11.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 2001

Back issues for 2000

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3			6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1				5	6	7	8	9	10	11	12
---	--	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Estonians' world picture in the 20th century: Disintegration of the peasants' attitude to time	<i>Heiki Pärdi</i>	3
On the perseverance of Stalinism	<i>Jaan Kross</i>	22
Soviet deportations from Estonia and international law: Aspects of international legal responsibility	<i>Lauri Mälksoo</i>	29
On the history of exile	<i>Paavo Roos</i>	51
<i>Tristia</i> V, 7	<i>Publius Ovidius Naso</i>	61
Minds, brains and programs	<i>John R. Searle</i>	66
For the centenary of quantum mechanics	<i>Henn Soonpää</i>	92
My husband	<i>Dorothee Einstein Krahn</i>	99
General knowledge about the cross	<i>Tiit Saare</i>	108
Karl Girgensohn as an innovator of religion psychology	<i>Moonika King</i>	128
Once again on ballet and concert dance	<i>Justa Kurfeldt</i>	141
Newspaper "Vaba Eesti". V		150
<i>Review</i> : Philosophy of morals as justification of politics. Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve. <i>Konflikt. Konsensus. Moraal: Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000.	<i>Rein Ruutsoo</i>	159
Editorial note. Summaries		168
An introduction to Estonian oral speech. IX	<i>Tiit Hennoste</i>	177

RAR

AKADEEMIA

(14)

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 077719